

Қазак
прозасы
қазынасынан

Тобық
ЖАРМАҒАМБЕТОВ

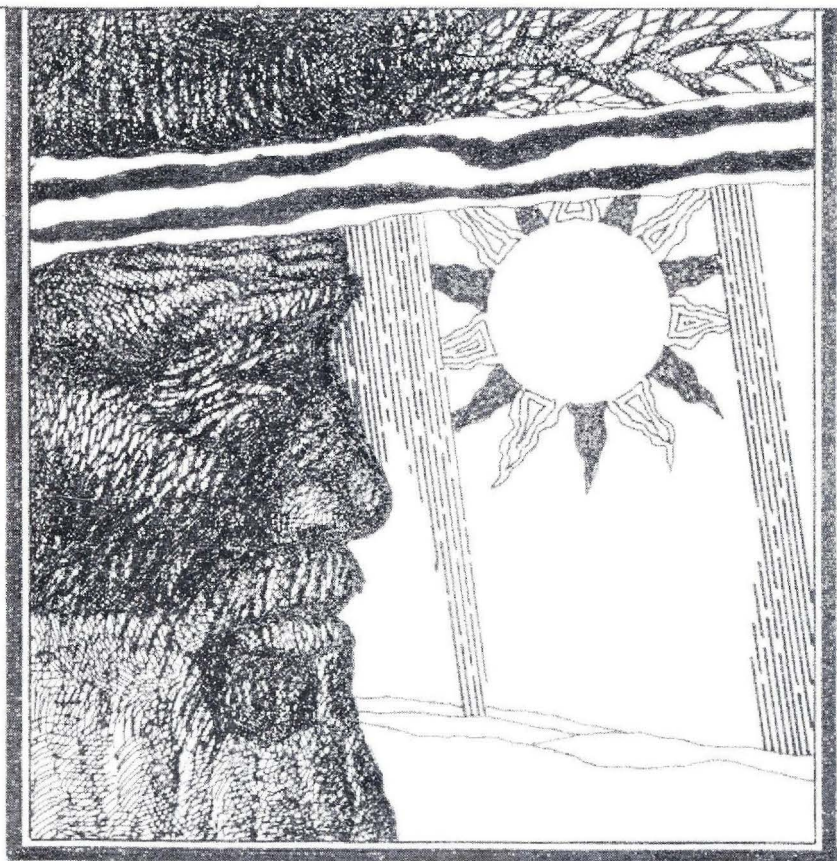
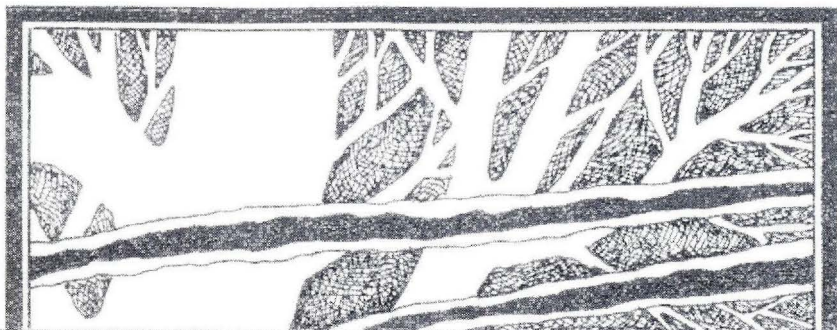
Отанды

RARITY

PUBLISHING
COMPANY LTD

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Тобық
ЖАРМАҒАМБЕТОВ

Отанды

Әңгімелер мен хикаяттар

Тобық Жармағамбетов

ОТАМАЛЫ

Әңгімелер мен хикаяттар

Алматы
«Раритет»
2002

**ББК 84(5Каз)
Ж31**

Редакция алқасы:

А.П.Баранов (төраға), Ә.Асқаров,
Ш.Мұртаза, З.Я.Тен, С.Асылбеков,
З.Серікқалиұлы (жауапты шығарушы).

Құрастырған Есенбай Дүйсенбайұлы

Жармағамбетов Т.

Ж31 Отамалы. Әңгімелер мен хикаяттар/Құраст. Е.Дүйсенбайұлы. Алғысөзін жазған З.Серікқалиұлы. — Алматы: «Раритет», 2002. — 212 бет.

ISBN 5-7427-0197-7

Өмірден ерте өткен жазушының өз уақыты мен тұтас бір ұрпақтың ғұмырнамасын өзек еткен «Жап», «Қара жаңбыр», «Қызыл ай», «Қарала сиыр» т.б. әңгіме-хикаяттарында шынайы шындықпен нәрленген нәзік мұң, сәулелі романтика өлеңдей егіз-қатар өріліп отырады. Ішкі лирикалық иірімінің өсер-қуаты жөнінен бұл жинаққа енген туындылардың қай-қайсысы да прозадағы поэзия іспетті.

ББК 84(5Каз)

Ж $\frac{4702250200-00}{413(05)-02}$

ISBN 5-7427-0197-7

© «Раритет» БК, 2002
© Безендірген А.Тіленшиев, 2002

БАСПАДАН

«...Жыл сайын қыс ызғары жұмсарып, жер жалаңаштанған кезде қайта соққан үскірік жел кең жазықпен қуып әкеліп еске түсіретін ел аузында бір аңыз бар. «Қаптай жауған қар қиыршықтарының әрқайсысында осы аңыздың мұз боп қатқан түйіршіктері ұшып жүреді. Сол кездерде аңыздың әлсіреп жеткен зар-шері кең даланы көктемгі тұмандай бүркеп кетеді. Бұл мұң біресе жазыққа жайылып, біресе бұлтқа сіңеді. Биік құздың басынан жел болып құлап, сай-салаға тығылады. Өзен бетінде шыны толқын болып ойнайды. Жер үсті, аспан асты жүрек зарына толып, төбелердің баурайын қайғы шарбысы қоршап алады».

Қазақстанның сонау қиыр батысынан — Ақтөбеден жазатын Тобық Жармағамбетов дейтін бір талаңтты жігіттің халық аңызы негізінде туған «Отамалы» әңгімесі осылай басталады; аза бойыңды тік тұрғызып, оқушыны бірден баурап алады.

Ертеде, қазақтың құлазып жатқан құқыл даласының көне бөктерінде — әр төбенің астынан суырылып шығатын үскірік боран мен жалаңдаған жұттың өтінде, табиғаттың өзі табыс еткен жоқшылық пен зар-мұңды талшық қылып, жастанып, ұрпақтар маңдайына жазған мұраны бағып, бір адам жарық дүниемен дәмдес болыпты. Оның атын Отамалы дейді. Отамалы қойшының сол өмірі енді жас жазушыға, міне, ата-бабалардың сонау бір өткен азалы тіршілігінің әлеуметтік сыпатын ашуға көп мүмкіндік берген.

Халық қасіреті — халық өнерінің әуені, аңыз сарыны жалаң қайталанып қана қойған жоқ, бүкіл бір дәуірдің бетпақ жүзін бір аударып тастаған, адамгершілік атынан ауыр үкім оқыған телегей-теңіз сырға айналып кетті. Кең әлем көпсінген, кең әлемге сыймаған жұдырықтай өмір, мұңға батып буланған көз жасы, қарс айрылған көңіл, түтөп, жарылып кетейін деп тұрған ашу, кек, ыз, арпалыс, адам рухының ұлы жеңісі — бір әңгіменің бойында қаншама дәру.

Отамалының байырығы тіршілігі — шыр етіп жерге түскеннен бері көріп келе жатқан бәз-баяғы өмірі — ішегін тартып, шапыраштана батқан әзәзіл күннің сұрықсыз өңінен басталды. Отамалы басын шайқайды. Бір сұмдықты тағдыр өзі жоралғы қылып кеткендей. «Кешке қарай қарға ұясына кірмей ұзақ ұшты... Ертең күн суық болады, бүгін түн суық болады». Отамалы осы түнде қой жаюдан біраз қашқақтап көріп еді. Бірақ оны түсінетін, оның сөзіне құлақ асатын бұл жалғанда тірі пенде жоқ екен.

Отамалы үлкен ойға шомды, түнеріп қалды, көпке дейін үндеген жоқ. Бай зілін, бай әйелінің қаһарын бар болмысымен, көкірегімен тосып алды да, қараңғы лашығына келіп, шақпақ таспен ең соңғы үмітін жақты.

Жалғыздық — Отамалыға тағдыр теліген сый. Ата-анасы, жары да, әлдилеген баласы да — көз ашқаннан бері көріп келе жатқан осы от басы, ошақ қасы. Онда өзінен басқа іліп алар ештеңе де жоқ. Оны мүсіркейтін, оны түсінетін қос пенде — тек қасындағы иті мен көктегі қарлығаш ғана.

Отамалы ошағының үш бұтағымен қоштасып, ата-бабаның арам мүлкі — бір қора қойды алдына салды да, қап-қараңғы түннің сұп-суық қойнына сіңіп кете барды.

Бір сұмдықтың жиегі сыздықтап көтеріліп келе жатты. Бір төбенің баурайында ызғырық, долы алақұйын Отамалыға лап қойды. Жел шекпеннің етегін түріп, көкірегінен өтіп кетті. Жердүниені қарлы боран оран алды. Отамалының алдындағы ата-баба мұрасының ойран-топырын шығарды.

Қарлы құйыннан жылт етер саңылау іздеп, Отамалы көп қойымен ыға берді, ыға берді. Найза бұршақ еңсесін басып, иығына қонып алды, бірте-бірте өрмелеп келіп сақалына жабысты. Әлем өзгеріп кеткен. Таныс төбелер бетін бүркеп, көп қылмысқа куә болмайын дегендей, теріс қарайды. Ызылдаған, ысқырған әлем-тапырық, аласапыран дүниенің ортасында жүлқысын, арпалысын Отамалы келеді.

Отамалы күнімен ықты, түнімен ықты. Ішін аяз қарып, аштық бүріп барады. Бірақ ащы өмір тұздығымен суарылған көнтері адам әлі келеді сүйретіліп. «Жер бетінде өскен бір бұта тыныш қалған жоқ, бәрі де иіліп, бүгіліп, зарлап жатыр». Отамалының алдындағы мүлкі тоз-тоз болды.

«Алда бейшарам-ай! Сорлым-ай! Жарықтығым-ау, енді не істейін». — Бұл Отамалының қатты дағдарғаны. Көз жасы үсіген бетіне мұз боп қатып қалды. Көкірегін кек кернейді. «Ашқарақ жауыз! Қарғыс атқыр!» — Өмірбақи қой аузынан шоп алмайтын момын Отамалы, тағдыр дегеніне қарсы тұрып көрмеген Отамалы бұл ащы ұятты өмірінде бірінші рет Жапан байға арнап айтты. Шорт жарылды.

Бірақ тағдыр деген қатал. Іші салбырап жаппай қоздаған қойлардың бауырындағы шала-жансар жап-жас өмірді жалап-жұқтап боран тілі зыр қағады. Отамалыны өлім халіне алып келіп, саусақтарына жан тапсыртып, екі аяқтан айырып, біраз сілкіп-сілкіп алды да, ыстық құмды кешкендей жалаң аяқ, жалаң бас тентіретіп жіберді.

Осыншама жұпыны, бұйығы адамның бойында қаншама алапат қайрат бар. Отамалы долы боранмен ғана емес, мейірімсіз тағдырдың өзімен жағасынан ұстап арналысты. Өмірінің ақтық сәтінде адамдық, пенделік үлкен құдіретін көрсетті. «Қайда-сың, тас жүрек! Буындырайын! Тоқтаңдар, иттер, тоқтаңдар!» – Желге қарсы қанатын жайып, Отамалы ұшып түсті. Бұл оның соңғы айбары, көкірегі қарс айырылған соңғы жалыны, өліктей бозарып өткен өмірге ұлы қарсылығы.

Көз алдында көп елес: жылт етіп өшкен үміті, қайран қазан-ошағы. «Мұрт дейтін жақсы жанады екен ғой» деп ойлайды Отамалы. Бай орнында бір уыс күл қалды. Отамалы аң-таң. Бу да бір көңілге медеу, қайтсін.

Арманда кеткен әлдебір адамның қабірінің басында оны табиғат өзі жарық дүниеге табыс еткен қалпында, үстіндегі жалба-жұлба шоқпымтан шешіндіріп алды да, басын желге қарсы қаратып, иланын оқыды.

Бірақ Отамалының тек жүрегі ғана тоқтады, ал рухы өлген жоқ, ауыздан-ауызға тарап, аңызға айналып кетті. Оның есімін халық өз көкірегінде сақтап қалды. Сол бес күндік боранды ел-жұрт «Отамалы», «Бес қонақ» немесе «Құралай» деп атайды. Жыл сайын қар кетіп, жер бедері жұмсарған кезде қайта оралып соғатын ызғырық жел осы аңызды еске салады.

«Отамалы: «Тоқтаңдар, иттер!» – деп айқайлап құлап түскенде, қарлы боранның омыртқасы күрт сынғандай жерге солқ етіпті де, түншығып өліпті. Жел бойындағы бар күшінен айрылып, сай-салаға сіңіп кетіпті. Күн қайта шығып, қарларды әп-сәтте ерітіп жіберген. Ал түнде Жетіқарақшы мен Темірқазық қайтадан орындарына келіп, бұрынғыдай селкілдемей, берік тұрып алыпты. Қойлар баурайда өскен қызғалдақтарға қозыларын жаып, кең даланың төсінде мәңгі-бақи қалып қойыпты».

Аңыз, міне, осылай азаматтық үлкен түйінмен бітеді. Бүкіл шығарма тұнып тұрған ой, образ.

Бұл әңгіме не үшін керек? Бұл әңгіме ата-бабалардың өткен өлмеші өмірін, ауыр азалы тіршілігін танып, түсіну үшін керек.

Бұл әңгіме бүгінгі бақытты бағалай білу үшін керек!..»

Зейнолла СЕРІККАЛИЕВ,
Жас жазушылардың «Таңғы шық»
жынағына алғысөзден, 1964 жыл.

Сөз болып отырған тек «Отамалы» аңыз-хикаяты ғана емес, қырыққа жетпей арамыздан қырышын кеткен (1973) ғажайып қаламгердің бұл алуандас талай шығармалары («Ақ жауын», «Бәйтеректің жас шағы», «Сентябрь түні» т.б.) заманында жүртішылықтан, әдеби сыннан лайықты бағасын алғаны белгілі. Алайда рухани мәдениетімізді байытқан осындай суреткер-жазушының әдебиетіміз кеңістігінен айқындар орны, өзіндік ерекшелігі әлі күнге дейін жан-жақты, жете зерттеліп, ғылыми зерделене қоймағаны өкінішті-ақ. Мәңгілік мұраның бір бөлігін ғана қайталап жариялау арқылы біз бүгінгі ұрпақтың — оқушылардың жаңа буыны назарын аударуға белгілі бір дәрежеде жолашар бола алармыз деген үміттеміз.

ҚАРАЛА СИЫР

Ауылдың ең шетінде жарқабақ басында тұрған қыстаудың түрі тым жүдеу. Алыстан қарағанда мал тапаған ескі кебен сияқты. Тышқанның ініндей үңірейген үш қара тесік терезе есебінде. Есік алдында ескі самтықтан тұрғызылған ашық аула. Оның ішіндегі шөптің жанында бір қарала сиыр байлаулы тұр. Неге екені белгісіз, екі мүйізі қалың шоқпытпен оралып, таңып тасталған. Бейне басына кішігірім қаңбақ іліп алған сияқты. Қора жанында сораып тұрған ұзын діңгектің басына ескі қанылтыр шелек төңкеріліпті. Ол көктемгі суырма желдің әсерімен аласұра даңғырлайды. Ағаш басынан босануға әрекет қылады. Кейде ол дегеніне жетіп қалғандай-ақ, тап ұшар басына көтеріле береді де, бірақ артынан әлсіреп барып, қайта төмен құлайды. Шелек дауысы жел дауысынан да, қыстау маңайын қаптай өскен жалаңаш шидің ызылынан да аянышты, мұңды.

Қыстау үстінде төмен ұшқан жыртық бұлттар.

Кенет жансыз қыстаудың есігі шықырлап ашылды да, ішінен қырықтар шамасындағы мығым денелі, қара мұртты еркек шықты. Қолында құс мылтығы бар.

Бұл Малдыбай еді. Қожайынын көрген қарала сиыр мөңіреп жіберді. Қара мұртты көңілі толған кісіше сиырына қарап бір жымыып, мұртын сипап қойды.

Малдыбай әкеден туғалы қарыны тойып ас ішіп, көркейіп киім киген адам емес. Әйелімен екеуінің қолынан құрық пен көген, күрек пен шелек кетпесе де, өздерінің желісіне қотыр бұзау, я тышқақ лақ байланбаған болатын. Екеуінің де күні бай есігінде өтумен, бай малын бағумен келеді. Малдыбай деген атын да тағдыр әншейін мазақтап қоя салған сияқты.

Мінеки, сол Малдыбай ойда жоқта малға ие болды. Еңбегі үшін байдың бірер мал берермін дегеніне біраз уақыт болып

қалса да, айтқанын орындамай жүр еді, жақында осы қарала сиыр Малдыбайдың қорасына байланды.

Қарала сиырдың сүттілігі ауылға аңыз болып кеткен. Соны бай жалшысына беріпті дегенді естігенде жұрттың көбі таң қалды. Бірақ сиырдың айыбы да бар болатын — ол өте сүзеген-ді. Малдыбай алардың алдында ғана байдың бөйбішесі мен бір жалшыны жарып кете жаздаған. Бірақ Малдыбай онысын елең ете қойған жоқ, өйткені қарала сиырды қақпайлап, жөнге жүргізетіндердің бірі — өзі. Сондықтан ол жұрт не десе, ол десін, сиыр алғанына қатты қуанып, көтеріліп қалды. Малдыбайдың бұған қуанатын тағы бір реті бар. Осы қыстаудың бір жағында отырған ауру інісі мен оның бала-шағалары үшін де сиыр қуаныштың көзі болды. Өкпе ауруынан қыстай өлсіреп, жүдеп шыққан інісі көктемге қарсы ауызы аққа тиіп, оңалайын деді. Малдыбайдың әйелі мен келіні сиырға кезектеп шөп тасып әкеліп, қора жылытып, астындағы көңін ауыстырып, жатпай-тұрмай еңбек етеді. Соларға жазатайым бірдеңе қылмасын деп, сиырдың мүйіздерін шоқпытпен танып тастаған да Малдыбайдың өзі.

— «Möhh!».

Қарала сиыр осы мезетте тағы бір мөңіреп жіберіп, шоқпыт оралған мүйіздерін бұлғаңдатып қойды.

— Жануар су ішпеген екен ғой! Суарып келейін, — деп, ол сиырға жақындай бергенде, артынан жас баланың жіңішке даусын естіді:

— Ағам сені шақырып жатыр! Келіп кетсін дейді!

Бұл інісінің жеті жасар ер баласы екен. Өзі есік алдындағы көктайғақ мұзда жалаң аяқ тұр. Бөшпайлары қызарып кетіпті. Малдыбай зілсіз зекіріп жіберді:

— Кет өрмен! Қыстауға кір! Мен осы сендерге жалаң аяқ жүрме деп қашанғы айтам, жүгірмектер! Бөшпайыңды қырқайын ба, осы?

Бала ауызын қисаңдатып, Малдыбайды мазақтап, кетпей тұрып алды.

— Мен саған көрсетейін-ай, — деп, Малдыбай күрегін көтере оған қарай ұмтылып қалып еді, сықылықтап тұрған бала үйге зып берді. Малдыбай өзіне көңілі біткендей мұртынан бір жымысып алды да, інісінің үйіне беттеді.

Есіктен кірер жерде босағаның омырылып, құлайын деп тұрғанын байқады. Шамасы, күздікүнгі қара суықта сыланып, дұрыс жымдаспай қалған болу керек, енді көктемде суланып, құлап түсейін деп тұр.

Бөлме іші сасықтау және қаракөлеңке екен. Ортада ескірген ақ киіздің үстінде басын терезеге беріп інісі жатыр. Оның маңайында ірілі-уақты үш-төрт бала ойнап жүр. Жа-

цағы есік алдындағы жалаң аяқ өкесінің артына тығылып қалыпты, тек ақ дамбалының бір шеті ғана көрінеді. Шама-сы, күлкіден жарылайын деп жатқан болу керек, иығы дір-дір етеді. Малдыбай кіріп келгенде келіні жайпақ қара қазанды қырғышпен тырналап жатқан; қайнағасын көріп жұмысын тоқтатты.

Малдыбай қазандық маңындағы ескі самтықтың үстіне келіп отырды. Інісі ернінің ұшымен амандасты да, төбеге қарап жата берді.

– Халың қалай, қарағым?

– Жаман емес...

Өңгімеге келіні араласты:

– Бір айдан бері сүт болғалы оңалып келеді. Бірақ әлде де ішіңкіре, әсіресе айраннан ішіңкіре десем, тыңдамайды. Енді көк иісі шығып кетпей тұрып, өлденіп алу керек қой...

Інісінің артына тығылып жатқан бала басын көтеріп түрегелді де, Малдыбайға:

– Ал, көрсетші, көрсетші, ал! – деп шиқ-шиқ етіп күліп, қайта жасырынып қалды.

Інісі бірдеңе дейін деп келе жатыр еді, жөтеліп қалды.

– Кха-кхха! Кхх-ха!.. Я... мен бір жылма жасаттырып ішейін деп... едім. Өткен жылы қатты құлағанымда содан тәуір болғанмын... көк шығып кетпей, азғантай сары май жинасаңдар...

Малдыбай мылтығының құндағын сипап отырып:

– Жақсы! – деді. «Көп болса, аздап бала-шағаның аузын тия тұруға тура келер» деп ойлады ол тағы.

– Сосын мен... жазылып, аяғыма тұрсам, жазда байдың жылқысына кетермін. Көшкенде бізді тастап кетпесін, соны айт. Менің орныма Қарақамыстағы Мұңайдың Жұбанышын алам деп жүрген көрінеді.

– Жақсы...

Бұл жолы Малдыбай «жақсы» деп әшейін айта салды. Өйткені інісі оңалған күнде де, күзге дейін жұмысқа жарамайды. Одан ерте қосылса, қайта жығылуы ықтимал.

Малдыбай түрегеліп, есікке беттеген күйінде:

– Кешке дейін су жылытып қоярсың, босағаң құлайын деп тұр екен, сылап берейін, – деді келініне. Сосын тағы да мұрнының астынан:

– Мен ши жақтан қоян-қопсы қарап келейін, – деп шығып кетті.

Ол мылтығын асынып, қолына таяқ алды да, қарала сиырды байлауынан шешті. Сиыр мүйіздерін шайқап, айбат шеккісі келіп еді, Малдыбай оны таяқпен жасқап, сайдағы құдыққа қарай жетектеді. Жер бетіндегі қар көктемнің алғашқы жылуына ерігенмен, артынан қара суық түсіп, қатып қал-

ған — маңай көктайғақ. Малдыбай мен сиыр аса сақтықпен төмен түсіп келеді.

— Шәйт, әй!

Сиыр ұмтыла бергенде, Малдыбай ауыр таяғымен тұмсығынан салып өтті. Бірақ ұруын ұрғанмен, жануарды ішінен аяп қалды. Сонысына кешірім сұрағандай, өзі сиырмен күбірлесіп сөйлесіп келеді:

— Қайт дейсің енді! Ұрмасқа болмайсың. Таяғым қатты тиіп кетсе, жануарым, ренжімей-ақ қой. Бәрі өзіңнен. Әй-әй!! Ана қарашы, әлде де қоймауынды! Шелектей басыңда шақшадай ми жоқ-ау!

Малдыбай баурайдан түсіп, құдықтың жанына келді. Құдық жыраның қақ ортасынан қазылған екен, бұ жерден үй көрінбейді. Жел де жоқ. Тек аспанда көшіп жатқан бұлттар көрінеді. Ол қауғаны құдыққа саумалап түсірді де, кішкентай астауға су алып құйды. Қыстау жақтан шелектің даңғыры естіліп тұр. Сиыр шөлден өліп қалған екен, бірден бассалды. Малдыбай суды үшінші рет құйғаннан кейін, осыған қанарсын дегендей, қауғаны орнына алып қойды.

Сиыр танауы пышылдап сіміріп жатыр. Малдыбай мылтығын иығына жайластырыпқырап қойды да, аспанға қарады. Бұлттар маңағыдан да қоюланып, жиіленіп, төмендей түскен екен. Тіптен қол созым жерден ұшып жатқандай. «Қар жаумаса, не қылсын. Нағыз көктайғақ сонда болады. Мұндай кезде қояндар кеуектерінен көп шықпайды, тек үстінен дәл түсіп үркітпесең...» — деп ойлап тұрғанда, оны бел тұсынан ауыр бірдеме түйіп қалды. Малдыбай қалай ұшып кеткенін де сезбей қалды. Есін жинағанда көргені — шоқпыт ораған мүйіздерін төсеп, қарала сиыр төніп келеді екен! Малдыбай асылы қайратты, қажырлы және тез адам еді, жан-дәрмен атып тұрды да, иығынан мылтығын суырып алды. Сиыр сәл қаймыққандай, ежірейіп тұрып қалды. Енді байқады, жаңағы қолындағы таяғы астаудың ар жағынан ұшып кетіпті, сиырдан әрі жатыр.

Малдыбай ауырған белін уқалай тұрып, қарала сиырды жылы сөзбен жібітпек болды:

— Қарағым-ау, мұнша саған не болған? Қабырғамды сындырып кете жаздадың ғой! Жазатайым...

Қарала сиыр Малдыбайдың сөзін аяқтатпай, тұра ұмтылды. Малдыбай оны мылтықтың дүмімен кеңсірік тұсынан бір қойды. Шанышқы тиген балықтай қайқаң ете қалған қарала сиыр бір жағына бұрылып кетті. Істің қиынға айналғанын сезген Малдыбай жыраның түбіне қарай қашты. Себебі, жыраның түбі аласа, адам бойындай ғана болатын. Ойы — содан секіріп шығып, құтылып кету. Сиыр жыраның ол жерінен қарғып шыға алмайды.

Артына қараған Малдыбай өзін өкшелеп келіп қалған сиырды көрді.

— Атам!

Ол мылтығын кезеп тұра қалды. Сиыр қатты дауыстан қаймыққандай тоқтап қалды. Бірақ мүйізін тынымсыз шұлғып, айбат шегуде. Малдыбайдың тон кеудешесін кигені абырой болған екен, жаңа бүйірден соққанда осының арқасында ғана жаны қалды. Ол мүйізді бұдан да гөрі қалың шоқпытпен орамаған екенмін деп өкінді.

Малдыбай қапы қалмайын дегендей оң қалтасында бөлек тұрған қасқыр ататын ірі бытырамен оқталған оғын алды да, мылтығына салды. Сиыр бұған таңқала қарап қалыпты.

Үнсіз тыныштықты алдымен Малдыбай бұзды. Ол ештеп шегіншектеп, жыраның түбіне жүре берді. Сиыр біраздан соң, осы мен неғып орнымда қозғалмай тұрмын дегендей, өкіріп барып, Малдыбайға атылды. Малдыбай тез бұрылғандығының арқасында ғана шоқпыт мүйіздерге ілінбей қалды. Сиырдың өтіп кеткенін пайдаланып, ол енді құдық басында қалған таяққа қарай жүгірді. Бірақ үш-төрт қадам аттамай-ақ тоңқалаң асты. Арт жақтан екпінмен соққан қарала сиыр омыртқасын үзіп жібере жаздады. Малдыбай меңзең болып орнынан әрең тұрғанда, сиыр үлкен шеңбер жасап құдықты айналып, осылай қарай қайта тайрандап келе жатыр екен. Ол жыра түбіне қарай қайта жүгірді. Сиыр осы жеткенінде Малдыбайды бөкселен соқты. Ол қайқаң етіп бір жағына ұшып түскенде, қолындағы мылтығынан айрылып қала жаздады. Қарала сиыр кезекті жұмысын бітіргендей, құдық жаққа тартты.

Сиыр енді құйрығын көтеріп алып үнсіз шапқылап, құдықтың маңын қорыс қылып жүр. Малдыбай жыраның түбіне жетуге жақындап қалды, бұрынғыдай жүгіруге де әл жоқ, аяғы ақсап қалыпты. Соңғы рет сиыр маңдай тұсына келе бергенде, мылтықтың шүріппесін басып қалып, жұмысты біржола бітірейін деп ойлады да, бірақ артынан саусағын тартып алды. Осы соққы Малдыбайға ауыр тиді, — сиыр кеудеден түйген екен, орнынан тұра алмай қалды. Өкпесі қысылып, демі тарылғандай. Жүрегі де қатты-қатты соғып, басы айналып кетті.

Қарала сиыр Малдыбайды бір құлатқан сайын кең шеңбер жасап, құдықты айналып шауып келеді. Көптен байлауда ұсталып, іші пысқан ол еркін бой жазып алғысы келгендей еліре көсіледі. Аяқ астындағы қарда бір табын мал өткендей із жатыр. Ол соңғы соққыдан әрең көтеріліп, есін жия бергенде, сиыр өзінің шеңберін аяқтап, жақындап қалғанды. Малдыбай бұл жолы әдіс-айлаға көшті. Сиыр тап қасына

келіп қалғанша селк етпестен тұрды да, кенет бір жағына жалт бұрылды. Басымен жер сүзе жаздаған сиыр зымырап өте шығып, қайтадан құдыққа қарай қиыстады. Ол жаздан бері екі-үш ескі қаңбақ жатқан жыраның түкпіріне жетіп қалды. Бірақ денесі едәуір ауырлап, аяғы алдыртпай тастаған екен, онша қатты жүргізбеді. Дегенмен, өлді адам ғой, сиыр қайта айналып келгенше, ол жыраның ернеуіне жетті. Енді бір секіріп ернеуге қолын іліктірсе, шығып кетпек. «Сиырды артынан ауыл болып ұстап алармыз» деп ойлады ол. Бірақ жыраның ернеуі Малдыбай ойлағандай төмен емес екен. Алғаш қарғығанда, шамасы әлсірегендіктен болуы керек, қолы жетпей қалды. Екінші рет күш жинап секіре бергенде, арт жағынан бір кара күш кеудесін жарға сығып жіберді. Ол жансыз заттай қаңбақтың бірінің үстіне дүрс ете қалды. Тек көзіне шалынғаны күйрығын көтеріп алып, тұқайлары аспанға қарпаша, құдыққа қарай асып бара жатқан қарала сиыр болды.

Малдыбай күйіп кетті де, мылтықты алақанына сарт еткізіп төсей қойды. Маңдайына суық тер шапшып шықты. Денесі алау отқа жанып, миы ұршықтай зыр айналып барады.

— Атаңа нәлет! — деп боқтап жіберді ызадан. Бұрын сиырына мұндай қатты сөз айтып көрмеген еді. Сосын жарға сүйеніп, теңселіп тұрып қалды. «Құрысын, болмас, атып тастайын» деп бекінді ол.

Сиыр бұл кезде құдықты айналып, басын бері бұрған еді. Мөңіремей, дыбыс шығармай, тек тұқайлары сарт-сұрт етіп шауып келеді. Бейне аяқтарына он шақты күміс қоңырау байлап алғандай. Күйрығын сәл көтеріп артқа еркін тастаған. Онысы жауға шапқан батырлардың найзасының үкісінше желбірейді. Малдыбай қолы дірілдеп мылтығын көтерді де, қарала сиырдың маңдайын іздеді. Қарауылға әуелі шоқпыт ілікті. Ол қолдың қозғалуынан ба әлде сиырдың шабысынан ба, бір төмен, бір жоғары секіріп, қарауылда тұрмады. Сосын Малдыбай мылтығын сәл төмен түсіріп, қолын демалдырып алды да, маңдайға дөлдеді. Маңдайының қақ ортасындағы дөңгелек ақ ноқат көздеуге жақсы екен. Мінеки, ол қарауылға берік ілінді. Бұл кезде сиыр тіпті жақындап қалған еді. Жыраның төбесінде ойнақтаған желдің дыбысы естіледі. Алыстан шелектің әлсіз даңғыры жетеді. Малдыбай шелек дауысын естігенде үй іші есіне түсіп кетті. Үйдегі екіқабат әйелі, баласы (оның алты жасар бір баласы ғана бар еді), ақырында інісі, оның балалары көзінің алдына тұра қалды. Өлгі жылма деген сөзі құлаққа ап-анық естіледі! Мына жақындап келе жатқан, мына қарауылға ілініп тұрған ақ ноқат — сол жылма... айран, сүт, ірімшік, құрт, балаларының бетіндегі қуанышты күлкі ғой! Солардың өмірі! Інісінің өмірі! Өлейін деп жат-

қан жерінен тұрғызып алған осы сиыр емес пе еді?! Ендігі үміттің бәрі де осы сиырда.

Оның мылтық ұстаған қолы төмен түсіп кетті.

Қарала сиыр шауып келе жатыр.

Малдыбайдың көзіне жылма елестейді. Жайпақ қара қазанның ортасына дейін құйылған май бұрқылдап қайнап жатыр. Бетінде көпіршіген ақ көбігі. Жылма ішіп отырған ауру інісі... Алғысқа толы көз жанарын Малдыбайға аударады. Інісін ажалдан алып қалу мұның міндеті ғой. Сиырды атып өлтіру – ауру інісін өз қолымен өлтіру деген сөз. Осылардың қамыққанын көрмейін деп, жұмыс істегенде де Малдыбай жан-тәнін салып бағатын. Енді мына кішкентай бір қатерден қорқып, қарала сиырды атып тастаса, ертең елге не бетін айтады, үй ішіне, ауру інісіне не демек?

Жоқ, Малдыбай қарала сиырды өлтірмейді.

«Малдыбай ондай қояншық емес!» – деп қойды ол қаттырақ, ойын бекіте жөне өзіне бекем бере түскендей.

Бірақ... қарала сиыр шауып келе жатыр.

Малдыбай не болар екен деп жарға сүйеніп үнсіз күтіп тұр.

«Мүйізі жарға тірелгенше шаба бермек пе! Астапыралла! Өзінің өжетін-ай! Аждаһа сияқты екен, көпір!»

Сиыр жыраның тап шетіне жетіп қалған кезде ғана алдыңғы екі аяғын тіреніп, абажадай боп тұра қалды. Малдыбай да мылтығын қалай көтеріп алғанын сезген жоқ, тұла бойы тітіркеніп, дірілдеп кетті. Қарала сиыр бұл жолы Малдыбайды қорқытқанына мәз болғандай, біраз тұрды-тұрды да, кейін қарай қайта шаба жөнелді.

«Көрдің бе, өлтірмегенім жақсы болған! Сөйте-сөйте желігі басылады ғой» деп ойлады ол. Жырадан жоғарыға шықпақшы болып тырмысып еді, онысынан ештеңе бола қоймады, тіпті бұл жолы қолы манағы топыраққа да жетпей қалды. Денесі бұрынғыға қарағанда әлдеқайда ауырлап кеткен. Әсіресе бүйірі мен кеудесі өзге жеріне қарағанда тызылдап, удай ашып ауырады. Соққының көбі де сол жерлерге тиген.

«Нем кетті, – деп мырс етті Малдыбай, – көгеріп кеткен жерлерімді қас қылғанда ертең тап өзіңнің майыңды жағып жазып алам ғой. Бір-екі жұмада құлан-таза болады. Қап, мана аңқасы кепсе де, азанда қоянға кете бермеген екенмін!»

Малдыбай әншейінде кездесе кететін қаңғырған атты адамдардың біреуі де келе қалмайды-ау деп ойлады. «Бірақ олар жеке тұрған Малдыбайдың қыстауынан не алсын жөне құдық та бір-діт өлген түкпірде. Үйдегі әйелдер біліп, келгенмен, не бітірмек. Қайта олардың өздерін өлтіріп кетіп жүрер. Келмегендері де жақсы. Мендей де емес, оларда құрай сияқ-

ты түк қауқар жоқ қой, мүйізді бір шайқағаннан қалмас... Асылы, мүйізін таңып тастап, ақыл еткенмін».

Сиыр тағы айналып, арбиған мүйіздерін алға тастап шауып келеді. Малдыбай мылтығын созып, алға кезеді. Бірақ бұ жолы қарқыны әлгіндей күшті емес. Баяулау келеді. Дегенмен, түрінде бір сойқандық бар. Жаңағы жеріне жетіп тағы тұрып алды. Малдыбай желімделіп қалған еріндерін ажыратып, сөйлеп көрмекші болды.

— Ойының әлі қанған жоқ па, қояншығым. Сен тентек болсаң да, ақылды тентек едің ғой. Бүгін қоян аулауға жібермей тастағаның не болғаның. Осы үшін өзінді жақсылап бір сабап алу керек-ау, ә?! Енді мені үйге жіберсейші.

Қарала сиыр тыңдап тұрғандай түр білдірді. Сосын «жоқ» дегендей мүйізін бір сілікті де, оған жақындай түсті.

— Кет! — деп жекірді Малдыбай.

Сиыр тыңдар болмады.

Ол мылтығын кезеп, маңдайға тікелеп ұстады.

Қарала сиыр тап берді.

Мылтықтың аузы әуелі ақ ноқатқа тиді де, екпінмен жоғары ыршып кетті. Малдыбай шүріппені баспады, бірақ соның артынша керемет бір күш өзін жарға езіп, сығып бара жатқанын сезуге шамасы әрең келді де, талықсып кетті. Көзінің алдында мыңдаған дөңгелектер, мұнарлар нажағайдай бір сәтке ойнап шыға келді де, тез сөніп, тұңғыық қараңғылық жауып кетті.

...Қанша уақыт өткені белгісіз, ол есін жиғанда, сиырдың мүйіздеріне ілініп тұрғанын көрді. Мылтық артына қайырылып, арқасымен жардың арасында қыстырылып қалыпты. Оның аузы аспандағы көшіп бара жатқан бұлттарға қарап шошайып тұр. Қарала сиыр алдыңғы екі аяғын шірене тіреп алыпты да, шоқпыт мүйіздерін Малдыбайдың кеудесінде берік ұстап тұр. Мүйіздің бірі кеудеден сыпырылып, жарға тіреліпті. Ысырылған ізі тон үстінде беп-белгілі, қара жермен сүйреткен шананың ізіндей. Шамасы, осы мүйіз ысырылып, кеудесін босатқан соң ғана есін жиған болу керек. Екінші мүйіз кеуде мен қолтықтың арасында.

Малдыбай демігіп тұр. Бетін суық тер жуып кеткен. Әуелі ол жауын жауып тұр ма деп қалып еді. Олай емес екен. Аузы, беті, тамағының маңайы жанып барады. Үсті-басы да судан ағып кеткен болу керек, удай ашып, терлеп, қызғындап, өртеніп жатқандай. Дем алғанда кеудесі ырылдаған иттей сыр-сыр етеді. Тіпті шапшыған қан миды зырқ айналдырып, балғаша соғады. Мылтықты алуға мүмкіншілік жоқ. Мылтық ұстаған қолы одан айрылған соң артына қайырылыпты да, жарға қысылып қалыпты. Ол ұйып қалған

болу керек, жан бар екені, жоқ екені белгісіз. Екінші қолын да мүйіз басып тұр.

Сиырдың жіберетін түрі жоқ сияқты. Малдыбай есін жиған соң, біраздан кейін қозғалмақ болып талпынып көріп еді, сай-сүйектері сырқырап, омыртқасы сынып бара жатқандай, тұла бойы қақсап қоя берді.

«Ит, мықтап шегелеген екен... Енді қайттім?!»

Жел күшейе түскен. Оның зуылына қалың пидің сарнауы қосылады. Ескі қаңылтыр шелектің даңғыры әлі естіліп тұр. Ол манағыдан гөрі долдана, ызалана салдырлап айбат шегетін тәрізді. Анда-санда «дыр-р-др-р, ыр-а-дыр-ыр» деп қояды, онысы «адыра қалсын!» деген сияқты естіліп кетеді.

Малдыбайға ең анық көрініп жатқан — аспан ғана. Бұлттар бұрынғыдан да гөрі көбіеіе түскен. Таңертеңнен бері кошуде еді. Әлі ағылуда. Таусылатын түрі жоқ. Малдыбай өзінің енді бір жылға дейін жұмысқа жарамсыз болып қалатынын ойлап жатыр. Інісі де ауру. Өзі де мүгедек болса, бұлардың тамағын кім табады? Келіні ме, өзінің әйелі ме? Әйелі болса екіқабат, босанайын деп отыр. Жас баламен ол жарытып не жұмыс істер дейсің. Бұл Малдыбайдың көрсейін деп отырған екінші баласы. Сондықтан да соңғы кезде әйелінің асты-үстіне түсіп, жұмыс істетпей қойған. Бай үйінің анау-мынау ұсақ жұмыстарына да қатыстырмаған. Ол Малдыбайдың бұлай сиырдың мүйізінде тұрғанын біліп отыр деймісің. Қоян аулап жүр деп ойлайды ғой. Малдыбай келініне су жылытып қоярсың деген сөзін есіне алды. Мүмкін, келіні су жылытып та жатқан шығар.

Мүйіздер қыса түсті. Малдыбай қарлыққан дауыспен сиырға жекіріп еді, ол қысымын тоқтатқандай болды.

«Астапыралла, — деп ойлады ол, — дауысы шықпай қалу деген оп-оңай екен ғой. Жайшылықта нанбас едік-ау».

«Атаңа нәлет, — деді ол інінен (өйткені дауысы естілмеді), — осыдан құтылатын күн болса, өзінді іреп тұрып сабар едім! Жаңа атып жібергенде, көзің көкшиіп жататын едің!»

Қарала сиырдың көзі бұрынғыдан жаман қанталап кеткен екен. Малдыбай қатты шошынып, тітіркеніп қалды.

— Тпа-тпа, бөлекет, өзіңмен кет! — деді ол тағы да дауысы естілмесе де.

«Өлімім осы иттен болар ма екен» деген ой басына оралуы мұң екен, одан жаман демігіп, денесін суық жайлап кетті. Сонсоң зұлым ойды денесінен аулақ кумақ болып, олай-бұлай тырбынған болып еді, оған денесі де қозғалмады, басқа оралған шұбар жыландай зұлым ой да кете қоймады. Малдыбайдың қорқыныштан жүрегі қатты-қатты соғып, терлеп кетті. Бір рет тіпті басы айналып, аспандағы бұлттардың селкілдеп билеп, қозғалақтап кеткенін сезгендей болды. Ол айқайла-

ғысы келіп, ауызын қимылдатып еді, онысынан да ештеңе шықпады. Тек бишара шелектің дауысы ғана, зарлы дауысы ғана жетеді.

Малдыбай сиырдың көзіне қараған сайын жүрегін үрей билеп, тізесінің дірілдеп бара жатқанын сезді. Сонсоң өзіне өзі енді оған қарамасқа іштей серт етті де, көзін аспанға аударды.

Аспан баяғысындай сүрең еді. Тек бұлттар, бұлттар, бұлттар. Жапырақ-жапырақ бұлттар. Кейбіреулері өзендегі шылау, балдыр сияқты. Біреулері іріп кеткен айрандай. Мына бір бұлт адамға ұқсас-ақ; мынау екі көзі, мына желбірегені шаш, мына бір шығыңқырап тұрғаны иегі, анау аузы, иә, иә, мінеки, құлағы да шығып келе жатыр. Қалай, өзі марқұм Масабекке ұқсай ма? Масабек демекші, ол бишара өткен күзде далада суыққа ұшып өлді-ау. Өлем деп жатқанда аспандағы бұлттарға көзін сүзіп кетті ме екен, тіпті менің түріме ұқсас бұлттарды да тауып алып, сонымен сөйлесіп жатып өлді ме екен? Бишара, менімен жандай құрдас болатын. Отыз тоғыз-ында қайтыс болды. Оны елеп, көмген де ешкім болмады, бай баласы өлігін көріпті ғой. Қасындағы жалшысы айтты. Бірақ өлгеніне көп болған екен деп, ауылға алып келуге жиіркеніпті. Сонсоң жалшыны қорқытып, көрген жоқпыз, таба алмадық деп айтып келген.

...Мына бір бұлт қой қора сияқты созылыққы екен. Ішіндегілері мал болуы мүмкін. Айтпақшы, аспанда ел бола ма екен? Молдалар солай деседі ғой. Адам өлгеннен кейін аспанға шығатын көрінеді. Өлгі бұлт дегенім шынында да сол аспанда ұшып жүрген марқұм Масабек емес пе екен? Қой, олай емес шығар, біреулер аспан жын-шайтандардың мекені деседі ғой, мысалы, найзағай жарқылдағанда сол шайтандарға тиіп жатқан қамшының дауысы екен деп те айтады.

Өттең, ана бұлттарға мініп жүретін күн болса... Адамда биікке ұша алатын қанат болса... Қанат болғанда ғой, мен мана далбаңдап жыраның түбіне қарай қашпай, аспанға ұша жөнелемін ғой. Қарала сиыр аузын ашып, мүйізін бұлғаңдатып қала береді. Аха-ха... (ол езу тартқан сияқты болды). Бірақ ол кезде, мүмкін, сиырлар да ұшар. Қарала сиырға қанат бітіп, менің соңымнан қуа жөнелсе. Мен бұлттарға қарай ұшар едім. Солардың арасына кіріп, жасырынып қалар едім. Өлгі қалқып өткен қой қоралардың ішінен керегімше мал аралар едім. Аспан деген рақат қой...

Қайран інім! Ауру болып, қор болдың-ау, сен ауру болмағанда, қарала сиырды әлдеқашан ет қылатын едім. Қолымды жіпсіз байладың ғой. Енді, мінеки, демігіп жатқаным... Біреу келіп босатып алғанша, мына мүйіздерден құтылу жоқ. Және біразға дейін жұмысқа жарамай да қалдым.

...Бұл сиыр неғып тұр? Неге жібермейді, қашанғы тұра бермек? Сүтті мол бергенмен, сиырлардың ішінде де әумесерлері толып жатыр екен ғой!

Шелектің мұңды дауысы естіледі. Сол шелекті Малдыбай дінгек басына өткен күзде өз қолымен іліп еді, содан бәрі әлі тынымсыз қаңғырлауда. «Күндердің күнінде түбі я бүйірі тесіліп, төмен сырғып түсер ме екен? Өзінің де бүйірі иттен берік екен. Менің бүйірімнің жаман сиырдың бір-екі сүзгеніне жарамай жатқаны мынау...»

Малдыбайдың денесін мұздай суық билеп қоя берді. Себебі, бұл кезде кеудесі қабынып, езілеп, булығып бара жатыр еді. Сиыр күшпен итеріп келе ме әлде кеуденің өзі шыдамады ма, белгісіз. Оның бет-аузын ауыр да ащы тер тамшылары басып кетті. Кеуіп кезерген еріні көкшіл тар-тып барады.

«Ойбай-ай, өкпем! Атаңа нәлет-ай-ай-й-й!»

Осы жолы қарала сиыр Малдыбайды күшпен езіп жіберді. Аузынан қаны ытып кеткен Малдыбай әуелі қырылдап қалды да, артынша-ақ жан кешті. Оқыс қимылдан болу керек, тап осы мезетте жіңішке қара мылтық аспандағы бұлттар тобырының ең болмаса біреуін құлатайын дегендей түрс етіп атылып кетті.

Шошынған сиыр Малдыбайдың жансыз денесін лақтырып тастап, құйрығын шапша құдыққа қарай безіп барады.

ОТАМАЛЫ

Бұл аңыз коктемде қар еріп, жер жалаңаштанғаннан кейін кенеттен ызғырықтың қайта соғып, боран қақап кеткенінде еріксіз еске түседі. Сондағы соққан долы жел солтүстіктегі мәңгі мұз тауларының арасында ұмыт болып қалған аңызды сары далаға қайта айдап әкеледі. Сондағы қаптай жауған қар қиыршықтарының әрқайсысында осы аңыздың мұз боп қатқан түйіршіктері ұшып жүреді. Сол кезде аңыздың әлсіреп жеткен мұң-зары кең даланы тұмандай бүркеп кетеді. Бұл мұң біресе жусан басына соғылып, біресе қияқты тұншықтырады. Біресе жазыққа жайылып, біресе бұлтқа сіңеді. Биік құздың басынан жел болып құлап, сай-салаға тығылады. Өзен бетінде шыны толқын болып ойнайды. Жер үсті, аспан асты жүрек зарына толып, төбелердің баурайын қайғы шарбысы қоршап алады.

Сол кезде қазақтың көне даласындағы қартамыш жусандар-бұл аңызды тағы бір естиді.

Желмен бірге жеткен шер далаға мынаны айтады деседі қариялар.

Ертеде қазақ даласын борандар мен аңыздар, жұт пен қасқырлар, сосын... аздаған қазақтар жайлайтын. Қазақтың даласы төбелерден тұратын. Әр төбенің баурайында тілін жалаңдатып жұт жортатын. Әр төбенің ар жағынан қамшыдай суырылып шығып боран ышқынатын. Әр төбенің астында қасқыр жататын. Сол көп төбелердің бірінің баурайында Отамалы деген қойшы өмір сүрген екен.

Отамалы қолына таяғын алып, кішкене лашықтан далаға шықты. Күн шапыраштанып, қып-қызыл болып батып бара жатыр екен. Көзің қысыңқырай оған біраз қарады. Ішінен бірдемелерді айтып күбірледі. Басын шайқады. Әлі оты сөнбеген көздерін аспан ортасына аударып, оны да барлап қарады. Алыстағы жардың басында бір топ қарға шуласып жүр екен. Ол басын тағы шайқады.

Ақырында орнынан қозғалып, анадай жерде тұрған аппақ киіз үйге беттеді. Ақ үйдің ар жағындағы төбелердің бауырында бір топ қой жатыр. Жер беті бусана жібіген. Ауа тап-таза. Шыңылдап тұр. Алыстағы төбелердің баурайларында бір шөкім де қар жоқ. Жер беті түгел жалаңаштанған. Күнге жақ беттері көгере бастаған. Көктемнің көңілді сулары жер бетін шырбайлап өткелі де көп болмаған — әр жерден-ақ үлкенді-кішілі жыралар, жаңа сайлар көзге ілігеді.

Отамалының артынан ұзын күйректі ала төбеті еріп келеді. Оның құлағы түйежапырақ сияқты салбырақты.

Отамалы ақ үйге жетті. Үйге кірместен бұрын, бұрылып күнге тағы қарады. «Ұнамайды...» деп күбір еткендей болды, бірақ ерні онша қозғалып жарымалды. Иті қожайынның ыңғайына жығылғандай, о да күнге қарап біраз тұрды. Бірақ басын шайқаған жоқ.

Отамалы киіз үйдің есігін көтеріп ашты да, ішке енді.

Төре қара мұртты біреу зеренге мұртын малып шұбат ішіп отыр. Отамалыны көргенмен, көңіл аударған жоқ, жамбастап жатып сораптап жұта берді.

Әлгі адам сусынын ішіп болғанша, Отамалы тыныш отырды.

Үйдің іші жиһазға толы. Керегелерге оюлы кілемдер ілініп тасталған. Салбырап-салбырап тұрған жібек желбаулар. Қазан-аяқ жақта үлде мен бүлдеге оранған бір әйел отыр. Құлағындағы сырғалары, қолындағы білезіктері — бәрі ақ күмістен соғылған, жалт-жұлт етеді. Аяғындағы биік өкшелі кебісіне күміс шалынып, өшекейленген. Үстінде қытай, са-

марқан жібектері. Қасын сүрмететкен. Бірақ киімі қанша әдемі болғанмен, өзі толық, келіссіздеу. Ұршығын томар бояудың түбірі сияқты саусақтарымен қолапайсыз, икемсіз айналдырады. Одан гөрі жоғарырақ екі қыз отыр. Бірі бойжетіп қалған. Басында үкілі бөрік. Бұрымдары даланың жуан қара жыландарынша аяққа оратылып жатыр. Бірі тоғыз-он жастағы кішірек қыз. Тәрде тең-тең болып жинаулы тұрған текеметтер мен оюлы, киіз қапты сандықтар. Олардың үстінде атлас, торғын, жолақ баршын көрпелер.

Қара мұртты шұбатын ішіп болды. Зереңді кішірек қызына ұстатты да, мұртын біраз сүртіп отырды. Содан кейін көзін қысыңқырай Отамалыға қарады:

— Отамалы намаздыгерде келмейтін...

— Иә, байеке, Отамалы намаздыгерде келмейтін, — деді Отамалы да. Аз үзілістен кейін: — Бүгін Отамалы намаздыгерде келіп отыр, — деді сөзін бөліп-бөліп.

— Отамалы намаздыгерде етігін жамайтын я қойын қайыратын. Қойларын түнгі өріске алып шығуға дайындалатын.

— Дұрыс, байеке. Намаздыгерде Отамалы етігін жамайды, байеке намазын оқиды, қарға ұясына кіреді. Бірақ бүгін Отамалы етігін жамаған жоқ. Бүгін кешке қарай қарға ұясына кірмей, қиналып біраз ұпты... Отамалыға киім керек. Ертең күн суық болады... Бүгін түн суық болады..

— Оны Отамалыға кім айтты?

— Оны Отамалыға батып бара жатқан күн айтты.

— Күн батып кетті ме?

— Иә...

— Ендеше, Отамалы мазасызданбасын. Күн айтты да кетті, ал Отамалы қойын өріске айдап шығуы керек. Күн айтады да кетеді, ол түнде Отамалының қойын өріске айдасып апарып тастамайды.

— Отамалының үйінде ештеңе жоқ. Отамалыға қалың тон керек.

— Отамалыға көктем берілді.

— Отамалыға тамақ керек.

— Отамалыға жылы түн берілді.

— Отамалыға байпақты етік керек.

— Отамалыға бұсанған жер берілді.

— Отамалыға жақсы ат керек.

— Отамалыға екі аяқ, бір таяқ берілді.

Отамалы түнеріп қалды. Қастары көзін жауып отыр. Бірер сәттен кейін ғана ол жай дауыспен:

— Отамалы түнде қойларды өріске шығармайды. Отамалы қойларды күндіз жаяды, — деді.

— Отамалыға мың жұлдыз берілді!

– Жұлдыздарды бұлт бүркейді.
– Отамалыға төбелер берілді.
– Төбелерді тұман бүркейді.
– Отамалыға жыралар, сайлар берілді.
– Жыра-сайларды қар жабады.
– Отамалының жағына жылан жұмыртқалап, тамағына тышқан індесін!

– Күн суық болады! Түн суық болады! Қойлар ығып кетеді.
Отамалы қойларды өріске шығармайды!

Байдың көзі шапыраштанып кетті:

– Қазірден бастап Отамалы қойға кетеді!

Отамалы үндеген жоқ. Бірақ бұ жолы көзін төмен салмай, байға қарап отыр. Түйіліңкірей, сынай қарағандай. Аспанда жүрген бүркіттің төмендегі жәндіктерге байыппен көз жібергеніндей ғана.

– О, Жапан, мен айтып болдым! – деді.

Осы кезде ұршығын тоқтатып қойып, манадан әңгімеге құлақ түріп отырған әйел шап ете түсті:

– Ендеше, Жапан да болды! Айтты ғой саған. Немене, тісінді тіреу, жағынды сүйеу қылып!

Отамалы әйел жаққа қараған жоқ. Тек Жапан әйеліне бірлеме дер ме екен деп күтіп еді, бірақ ол қопшағандай үндемей қалды. Сосын Отамалы жайлап түрегелді де, далаға шықты. Есіктің алдында иті мұны күтіп тұр екен. Иесін көріп, құйрығын жалқау бұлғаңдатты.

Дала қараңғыланып қалыпты. Темірқазық, Жетіқарақшылар көріне бастаған. Олар бір жанып, бір сөніп, селк-селк етеді. Ауа салқын. Жер беті сәл тоңазып, кілегейлене қататын түрі бар.

Отамалы үшінші рет басын шайқады.

Ол лашығына келді. Лашығының іші қараңғы екен. Белбеуіндегі шақпақ тас пен білтені алып, от тұтатты. Кепкен баялыш пытырлап, зу-зу етіп жана бастады. Үш аяқты ошақтың жанында басын төмен салбыратып жіберіп Отамалы отыр. Оның үйінде ешкім жоқ-ты. Өзінің бар өмірін осы ескі ошақтың жанында өткізген. Ес біліп, етек жиғалы бай үйі осы ошақты еншіге беріп, жаман лашыққа көшіріпті. Сол лашық қазіргі тесіктерінен жұлдыз санауға болатын тозығы жеткен шұрқ-шұрқ киіздер де, сол ошақ осы алдындағысы.

Отамалы өмір бойы жалғыз келе жатыр. Ол үйленген жоқ. Бір рет, шамасы бұдан отыз жыл бұрын, мұның жігіт кезінде бай, қазіргі Жапанның әкесі, үйлендіремін деп бір айтып еді. Бірақ ол марқұм сөзін ұмытып кеткен болу керек, артынан ауызға алмай дүние салды. Ал Жапанның мұнымен тіпті ісі болған жоқ. Қаншама ауылдармен қатар отырып,

қаншама қасына сүрме жаққан, қолына сыңғыр білезік таққан қыздармен кездескенмен, Отамалы малы жоқ болғандықтан үндемеді. Сөйтіп жүріп елудің үстіне шығып та кетті. Өмірден бар көргені осы ошақ, лашық, иттері, байдың үйі. Отамалының дүние тануы осымен шектеледі. Бірақ ол кең даланың етене баласы еді. Ол қайғырғанда қарлығаштар маңайлап ұшып жұбатқандай болатын. Ол жадырағанда күн де күліп, нұрын шашатын. Төбелері, өзендер, қырқа-сайлар, жусан, қияқ, дала гүлі — мұның әкесі де, шешесі де, сүйген жары да еді.

Ошаққа басын беріп ол ойланып отыр. Қиыншылық кездерінде ылғи осылай отыратын.

Үйде іліп алар ештеңе жоқ. Я киім, я көрпе-төсек, сандық, жиһаздар болсайшы! Тек шөп пен қойдың жүнін араластырып жасаған төсек тәріздес бірдеме... Кенет есік сәл қозғалып көтерілді де, ішке ит кірді. Ол өз орнын жазбай білетін, оң жақ қанатқа жатып алды. Отамалы итіне көңіл аудармай, сақалын төмен салып жіберіп үнсіз отыр. От пышырлап жанып жатыр. Мінеки, манадан бері от тимей тұрған баялыштың бір жуандау бұтағын жалын тілі бір жалап өтті. Бірақ ештеңе болмағандай, баялыш бұрынғы күйінде қала берді. От екінші рет соғып өткенде баялыш сәл күңгірттеніп қалды. Сонда да жанып кетпеді. От тілдері көбейіп келіп, үшінші рет шарпылғанда ғана баялыш денесіне от жабыстырды.

Отамалы сол баялыш бұтағына қарап отыр. Жаңағы қара бұтақ енді қызарып, шоққа айналып келеді. От тілдері енді бұдан ауысып, бөтен бұтақтарға қарай шапшуда. Өлгі бұтақ түбірінен сынып жерге түскенше, қызыл шоқ күлге айналғанша, Отамалы соған үнсіз қарап, сақалын ұстап, отырып алды. Біраздан кейін барып ақырын дауыспен:

— Ошақ, сау бол, — деді. Сосын белін қаттырақ тартып буды да, далаға шықты.

«Ай, Жетіқарақшының теңселуін-ай!»

Баурайдағы қойларға қарай жүріп келеді. Дала едәуір қараңғы. Біраз жүргеннен кейін пырылдап жайылып жатқан қойлардың шетіне ілінді.

Кішкене байырқатып тұрғаннан кейін қойларды жайымен орнынан қозғалтып, күндегі әдетінше Темірқазыққа бағыттап өргізді. Қойлар асықпай қаптап жайылып келеді. Ауа бұрынғыдан да шыңылтыр. Жер дегдіп, ката бастаған. Жұлдыздардың бәрі самсап тұр. Бірақ Отамалыға тұрыстары ұнамайды. Шеттерінен қалшылдап, дірілдеп, бір аяғымен секеңдеп тұрған сияқты.

«Жұлдыздарға да қиын-ау, жап-жалаңаш, — деп ойлады Отамалы бір мезет... — бірақ олар көп қой».

Отамалы қойдың соңынан ере берді. Үстінде шекпені, аяғында байпағы жоқ тозған етігі бар. Баста жеңіл тымақ. Белінде шақпақ тасты, білтелі, бір кішкене пышақты ескі қайыс белбеу. Артында иті еріп келеді. Ол әлі бір дыбыс шығарған жоқ. Жайшылықта дыбыс шығармай, қожайынының соңынан жалқау еріп отыратын әдеті бар-ды оның.

...Жетіқарақшы Темірқазықты айналып, түнді жұта берді.

Түн ортасында төбелердің бауырынан өрең көтеріліп, ептеп жел есе бастады. Бұл ешкілерге жақсы болды, олар мұрындарын көтеріп, мүйіздерін артқа тастап, жүрісін өндіртті. Қойлар олардың сондарынан ентелей өріп, тұяқтың тысыры түннің біркелкі тыныштығын бұзып тұр. Әр жерден-ақ тұяққа тиген тас, сынған бұта, секірген малдың топ еткені сияқты дыбыстар естіледі. Төбелердің тас баурайымен жүргенде, бір-біріне тиген тұяқтар ма, тастар ма, шақпақша жалтылдап, төбенің әр жері бір жалт-жүлт етеді. Жусандардың біркелкі жұлынған пытыры, қойлардың пысқырынуы, олардың иісі, артында қалған жылы булары Отамалыға әлі түннің суықтығын сездірмей келе жатыр.

Отамалы қолына таяқ ұстағаны болмаса, оған сүйенбейтін.

Түн ортасынан ауып барады. Қойлар жүрісін шапшаңдата бастады. Түннің бірте-бірте суытып бара жатқаны белгілі болды.

«Күн айтып еді ғой!»

Отамалы ауылдан ұзап кетті, ондаған таныс төбелер мүлгіп, қара жаулық жамылып, артта қалды. Таныс жыралар мен сайларды да тастады. Бірақ құныққан қойлар жаңа өріс іздеп, бұрынғы межеден өтіп барады. Отамалы оларды кейін қайырған жоқ. Қайтатын уақыт әлі болмаған-ды. Отамалының иті қойлардың алды-артына шығып, әр жақтан дыбыс беріп қояды.

Таңға жақын, қайдан келгені белгісіз, бір мыжырайған төбенің бауырынан ызғырық жел кенеттен қойлар мен Отамалыға лап берді. Жел шекпеннің етегін көтеріп, боз көйлекті дүрілдетіп, Отамалының бүйірінен өтіп кетті.

Ол бірдеме деп күбір ете қалды. Әлгі жел жалғыз келген жоқ екен, аспанның сол жақ шетіндегі жұлдыздар жайын жұтқан шабақтардай жоғала берді.

Отамалы енді қойдың алдына шықты. Итін дауыстап шақырып, оны ық жаққа жөнелтті. Бірақ қойлар шашыраңқырап кеткен екен, тез қайырылып болмады. Аспандағы жұлдыздар сөнгіштеп жатыр. Бұлттар жабылған түндіктей аспанды бүркей берді. Міне, Жетіқарақшы да жұтылды.

Отамалы жүгіргіштеп қайырып жүр. Аяғының астындағы қыстан шыққан көкпек сытырлап сынады, жусан езіледі. Жел

соғып берді. Қойлар ұйлығып қалды. Түнге тағы бір түн қосылғандай, түнеріп кетті.

Маңайдағы бозғын төбелер де көрінбей барады. Ит андасанда шәуілдеп үріп, кейде арс ете қалып, қойларға бағыт бергіштеуде. Желдің күшті ызылы қойлардың пысқырығы мен маңырауын өрең естіртеді. Отамалы ауылға қарай айдап келеді. Қатты жүрістен жүрегі жиі-жиі соғып, дүрс-дүрс етеді. Қарманып жүріп беліндегі шақпақ тасы мен пышағына қол жүгіртіп еді, олар орнында тұр екен. Әлден-ақ аяғының ұшы мұздап, тізесі қата бастады. Бірақ мұндай суықтың талайын көргендіктен, оны елең еткен жоқ, ойына қорқыныш та алған жоқ, тек есіл-дерті қойларды қайырып, аман жеткізу.

Қойлар алғашқыда жақсы жүрді. Бәрі де жұлуды қойып, ентелеп алға ұмтыла берді. Ит ық жақта. Қойлардың еріксіз ыққа ысырылатынын ит те, Отамалы да жақсы біледі. Жел күшейген үстіне күшейе түсті. Далада қалған бойшаң итсигектер мен бұталардың зарлағанын Отамалының тәжірибелі құлағы түн дыбысынан ажыратып келеді. Бағдар беретін жұлдыз жоқ болғанмен, Отамалы жер танығыш еді, қойлардың сәл бұрыла бастағанын жазбай білетін. Ол қойларды қақпайлап, жүгіре басып қайыра берді. Ешкілердің бәрі ентелеп алға шығып кеткен болуы керек, Отамалыдан екі-үш адым жерде қойлардың құйрықтары ғана қомақталады, сирақтардың бір-біріне тиген сартылы, топтың дүрілі желге қосылып, Отамалының алды қалың шуга толып келеді. Ит андасанда қыңсылап қояды. Шамасы, ол да мұндай аласапыран жүрісті көптен көрмеген болуы керек.

Отамалының тізесі тоңа бастады. Денесіне де суық жеткендей, бөз көйлектің іші салқындай берді. Жел оның үлкен сақалына оратылып, төмен қарай, көйлектің ішіне лап етеді.

Қойлар да қауіпті сезгендей жүрісін күшейтті. Иттің даусы енді топтың я ана шетінен, я мына шетінен бір шығады.

Отамалы не де болса таңға аман жетсем, жарыққа бір ілінсем деп келеді. Қанша айтқанмен, жарықта жол табуға болады. Бұл қатты болғанмен, жел ғой...

Жоқ, тек қана жел емес, Отамалының шекпенін бірдемелер тысырлап тие бастады. Сипап қарап еді, жалаңаш қолына түскен түйіршіктер еріп барады.

«Қар!»

Қар жауып берді. Бірақ суық қар емес, тигені тиген жерінде еріп, тез дымқылға айналып жатыр. Көп ұзамай-ақ Отамалының шекпенінің сыртынан еріп қатқан мұздың бір қабаты пайда болып, сырт киімі ауырлап кетті. Қойлардың да жүніне сабалақ қар қонып, мұз тонға оранып барады. Осы кезде ит ырсақтап жүгіріп Отамалының қасына келіп еді, оның

қимылынан ешқандай өзгерісті байқамаған соң, қойдың ық жағына қайта шапты. Еріген қар Отамалының сақалына қата бастады. Мұртын да сондай мұз қабыршақ бүркеп, аузына жетіп қалды.

Жел күшейіп, қар түсімін көбейтті. Бір мезет Отамалыға қой тобыры бағыттан тайған секілденіп кетті. Жер үсті бұл кезде алай-түлей болып бара жатыр еді. Осы шамада бағыттан таймау, әрине, өте қиын.

Жел күшін жинағандай ыңырана бастады. Енді едәуіршік боран болып қалып еді.

Ептеп жарық болды. Енді алдағы кетіп бара жатқан қойлардың дөңгелекше денелері де айқындалғандай.

«Таң...», — деп ойлады Отамалы.

Аяқтың астындағы жартылай мұз, жартылай қарға оранған жусандар мен көкпектер көріне бастады. Отамалы енді қойлардың орта шеніне дейін көз жеткізді. Қар әлі жауып, борап тұр. Жел ішін тартатын емес. Міне, қаптаған қойдың бүкіл өресі қарауытты. Алды маңдайдағы төбенің бауырына өрмелеп барады екен. Бөрінің де арқасында батырлардың сауыттарындай жалтырауық мұз бен аппақ қар.

Таң атты. Бірақ маңай буалдыр. Дұрыс ештеңе көрінбейді. Бөрі де түс көріп жатқандағыдай. Анық көзге ұрып тұрған ештеңе жоқ. Қойлар буалдыр перденің ар жағында бара жатыр. Жердегі шөп, бұта да сол түс сияқты, белгісіз, буалдыр бояумен боялған. Қардың өлі еріп болмаған бөлегін жел көтере ұшырып, қойлардың үстін, төбелердің баурайын мұнарға бөктіріп барады.

Енді, шамасы, күн шыққан болу керек, жарық бір қалыпта қалды. Соның өзінде де бір төбеден әрі ештеңе көрінбейді. «Енді кішкене жүрсем, ауылға ілініп қалуым мүмкін. Қойларды ауыл сыртындағы кең жыраға қамап, лашыққа кіріп, демалуға, кептірінуге болады», — деп ойлап келеді Отамалы.

Қойлар ерімтік күрпік қардың үстімен, жіңішке аяқтарымен ою сыза, қаптап барады. Артта қалған оюларды жел аяусыз өшіргіштеп, қармен тегістеуде. Қойлар басын төмен салып алған, Отамалыға тек олардың мыңдаған дөңгелек құйрықтары көрінеді. Олары бір төмен, бір жоғары шығып, ретсіз қимылдасады. Артта кейбір жерлерде қарайып қалып жатқан құмалақтарды жел әуелі бытыратып алады да, кейін қармен көмеді.

Жарық болғалы да біраз болды. Қар басқандықтан ба, төбелердің де түрі өзгеріп кеткен. Таныс төбелер бетін бүркеп, ақ шымылдықтың астында жасырынулы. Әлі қар қалың емес, бірақ таныс жыралар кездеспейді. Бөрі де ептеп өзгерген я жаңа ғана қозғалып, қайта қойылғандай.

Отамалының көңіліне күдік оралды. Осы шамада жерден бір уыс тас аралас топырақ алып байқап көріп еді, одан күдікті ештеңе таба алмады. Және шөптер де тап онша өзгеріп бара жатқан жоқ. Күнде кездесетін, осы маңайдың шөптері. Жусан, көкпек, ептеп баялыш, итсигектер, ескі қына...

Ол ішін жел кеулей бергесін, қаттырақ буынып алды. Шақпақ тасын, пышағын тағы бір ұстап көрді. Білте салған қалтаны қымтаңқырап жапты. Су болып қалса, от жаға алмайды ғой.

Жел баяғыдай зуылдап тұр. Қаттылығы соншалық, көздің тұсынан өткен қар қиыршығы көрінім жерге жеткенше құламайды, сол бағытпен ұша береді. Жел Отамалының шекпенінің етегін көтеріп, тізесін аймалайды. Жүн шалбардың тесіктерінен шапшып кіріп, денеге инедей қадалады. Бірақ Отамалы оны ойлап келе жатқан жоқ. Күдігі – ауыл бағдары. Шамасы, ауылдан тайыңқырап кеткен болуы керек, әйтпесе, жететін уақыты болған-ды.

Отамалы көп сескенбейтін. Егер таныс төбеге кездесе қалса, жөн табатыны анық. Тек қойларды желге қарай айдау қиын болатын шығар. Я бір жырада иіріп қойып, жел тынған соң айдап апаруға болады ғой. Көкек айында қар ұзақ жатпайды. Бір шай ішімнен кейін - ақ еріп сала бергенін көресің.

Ит те жарық болғасын тынышталыпты. Мүз қатқан құйрығын сүйретіп ық жақта келеді. Күн суыта бастағандай болды. Енді қар еріп жауғанын қойып, өзінің құрғақ қиыршық күйінде Отамалының шекпеніне тиіп, тық-тық қайта ыршып түседі.

«Күн суытып кетпесе жарар еді».

Ол басындағы тымағын басыңқырап киді. Қолындағы тағын онтайлап ұстап, алға ентелей түсті.

Қойлар төбелердің баурайымен қалқып келеді. Маңай түтей бастады. Бұрын қар еріп, боран онша мықты болмай тұр еді, енді қар ұлпадай ұшуға айналды. Итсигектер мен жусандар көмілуге жақын, олардың да ысырылған қарды енді ұстай алатындай қауқары жоқ, тек қылтиып жіңішке ұштары қалыпты.

Қойлар бұрынғыдан да гөрі бір-біріне жабыса тығылып, бірінің бірі бүйірлерін үйкелей, алға үмтылады. Жақындағы қойлардың маңырағаны айқын естіледі. Күн түс болып қалған шығар. Енді Отамалы адасқанын анық білді. Бірақ ол мұны барлық дала адамдарындай салқынқандылықпен қарсы алды: үн қатнастан қойлардың соңынан ере берді. Қайырмамен, қойлар бір ықтасынға жетіп алмай, сірә, тоқтамайды. Сондықтан алдыша шығып та керегі жоқ. Мүз-қарға тиіп қайыс етіктің басы мүжіліп, ағарып барады.

Түстен кейін қар бұрынғыдан да гөрі түтіліп, маңай әлемтапырық болып кетті. Осы шақта алдағы ешкілердің мүйіздері көміліп, қой тобының тең жартысы көрінбей қалды. Төбелер бірте-бірте терең судың түбіне батып бара жатқандай, бірінің соңынан бірі жоғала берді.

Отамалының шекпенінен жел әлдеқашан өтіп кететін еді, үстіне қатқан мұзы абырой болды. Бірақ етек пен мойыннан улеп, пәле боп тұр. Және башпайлары да удай ашығанын сездіре бастады.

Қойлар жүрісті үдетті. Отамалы бұрынғыдан да гөрі ентелеп желіп келеді. Енді айнала бірте-бірте қараңғылана бастаған сияқты. Қар көбейе берді.

«Лашығым көміліп қалды-ау».

Отамалы байдың ақ үйін көз алдына бір елестетіп өтті. Шұбат ішіп отырған бай, оның зеренге малынған қара мұрты көз алдына келіп тұрып алды.

Осы кезде қойлар жапатармағай маңырап кетті. Олар бір топ бұтаның арасына кірген екен. Отамалының көз алдындағы мұрт жоғалып кетті. Жыра я ықтасын кездесті ме деп үміттеніп қалды. Бірақ бұталардың арасында қар қалың екен және ықтасын боларлық биік те емес — жел айдаған қойлар, Отамалы, ит — бәрі малтығып, панасы жоқ бұталардың жапынан жүзіп өте шықты.

Қараңғы тартып барады. Отамалының көзінің алды қара мұнарланып, түнеріккірей бастады. Жердегі қардың да, ұшып бара жатқан ақ мұнардың да жүздеріне сынық енген. Түнге дейін тоқталмаса, тағы қиын. Әсіресе түнде қайда бара жатқаныңды білмейсің. Бірақ бәрі бір емес пе? Күндіз болғанмен, қазір не көрініп, не айырылып жатыр...

Отамалы кеше кештен бері тамақ ішпегенін есіне алды. Әрине, қызулықтан, жүрістен, қауіптен әлі ол аштық туралы ойлаған жоқ, қарнының да ашқанын сезген жоқ, бірақ бір күн тамақ ішпегендігін есіне алды да қойды. Белбеуін тағы да тартыңқырап буып, қымтанып алды да, тізеден қар кешіп, алға жылжи берді. Қойлар күндізгі үрдіс жүрісін қойған, жел қанша қатты болса да, жай жүріп келеді. Өйткені қар қойлардың жүрісіне қиындық келтіре бастап еді. Және даланың биік шөптері де қарды тұта берген. Отамалының көзінің алдында мыңдаған дөңгелектер ойнап, маңай қаруытып, өзгере берді. Боранның басылатын түрі жоқ. Жер бетін жалап, ызылдап, ысқырып тұр.

Отамалының көзіне бай үйі қайта елестеді. Байдың келіншегі, оның үстіндегі самарқан, қытай жібектері, қыздарының басындағы желкілдек үкілер, жібек желбаулар, ағылтегіл дүние...

Отамалының тізесіне шекпенінің етегі сарт етті де, оны мына дүниеге қайта алып келді. Аяқты қайыс-сірі жеп тастапты. Аяз кеш жақындаған сайын күшейіп келеді. Бірақ Отамалы аяздың белін түн сындырады ғой деген үмітте.

Түн келді. Тобыр қараңғылыққа бірден жұтылды. Отамалыға таяқ тастам жер өрең көрінеді. Қойлардың жалынышты маңырағаны ертіп келе жатыр оны. Манадан жауып тұрған қар қиыршықтары да толастаған сияқты.

Отамалы қорықпайтын. Бірақ мына қатерлі түн оның көңіліне үлкен күдік енгізді: қойға қасқыр шабуы мүмкін. Мұндайда қасқырлар, қайдан жиналғаны белгісіз, самсап қоршап алады. Боранда олардың отты көздері де көрінбейді, аяқтың астынан шыға келіп, дүрілдетіп ала жөнеледі. Отамалы әлсін-әлі боран ызылының арасынан осы дүрілді іздеп, құлағын тосады. Бірақ әзір тыныштық.

Бұларды жел қазір ырқынша айдап келе жатыр. Мыңдаған қойлар қар бетімен ұшқан бір жапырақ сияқты. Я қонатын сай, я тығылар пана бермей, бір төбенің баурайынан ысырып шығып, екінші төбенің баурайына қарай қалқытады. Одан тағы тайғанақтап, су бетіндегі қоғадай толқынмен алысып жылжи береді, жылжи береді.

Отамалы енді мықтап тоңа бастады. Жаңа кешке қарай басталған боран жылы бола ма деп еді, бірақ уақыт өткен сайын аяз біз тұмсығын тізеге батыра түсті.

Қойлар түнімен ықты. Бұларға бағыт беріп те, айдап та, адастырып та келе жатырған — сол жел. Ақ боранмен бірге ойнақтасқан жел таңға жақын төсін жазғандай. Ақырында ашулы ызамен төбелердің бауырынан түнді де дүркірете ысырып, ық жаққа ұшырып алып кетті. Таң Отамалыны мыңдаған қылыштардың суылымен қарсы алды. Бейне оның маңайында мың сан қол көрінбейтін қылыштарын жалаңдатып, бірін бірі аяусыз турап жүргендей.

Жер беті ақ түтінмен жанып жатыр. Аяз оттан жаман. Тиген жерін қарып, күйдіріп барады. Суық от бетті шымшып, көмейге толады. Демді буады.

Отамалы алғаш рет өзінен әл кете бастағанын сезді. Белі сырқырап ауырып барады. Сүйектерінің ауырлығы өмірінде бүгін білінді. Оларды баяғыдан бері қалай арқалап жүрген?!

Ол бетін уқалап, белбеуін тартыңқырап буды. Іші қабысып қалыпты. Мына шекпеніне қатқан мұздың бір кесегі түсіп кеткендей ішкі сарайы да сап-салқын.

Жел енді қара тілдерін жалақтатып, Отамалының тізесін, бетін, шекпенін, етігінің қонышын жалап келеді. Қазір өзі би, өзі құдай. Сонысына масаттанғандай кейде сықылықтап күледі. Сосын ашу шақырып, барпылдап ала жөнеледі. Енді

бірде қаһарлана қорқытқысы келгендей әр түрлі үнге салады. Сол кезде маңай біресе бұралқы иттің ұлығанындай, біресе тағы мысықтың мауыққанындай, біресе су өгіздің ыңыранғанындай дыбыстарға толып кетеді. Бәрін жасап, бәрін игеріп, бағындырып тұр. Тек күші келмейтін бір заты – қараңғылық. Сондықтан оны көтеріп тастай алмай, әзірше осы қара бояудың ара-арасымен зулап, денесіне соның күйесін жаға ызғиды. Бұл түн Отамалының бағына тағы да қасқырсыз өтті.

Таң алабұртып атты. Әрине, ешқандай сәуле де, ашық жарық та, көкжиек те жоқ. Тек буалдыр, бұлдыр, су қосқан сүттің түсіндей бірдеңе. Сол сүт ағара береді, ағара береді. Таң да, таңертеңгілік те осы.

Аяз күн өткен сайын басылмақ түгіл, қылышын қайрап, найзасын үшкірлей түскен сияқты. Бүгін таңертең Отамалының тымағы, сақал-мұрты, қастары ақ қырауға малынды да қалды. Қырауға бөккен қойларды да жел ұшыртып айдап келеді. Иттің қара көздері қыраудың арасынан моншақтай жылт-жылт етеді. Аяз қарлардың біразын қатырып тастаған екен, қойлардың жүрісі сәл жеңілденейін деді.

Боран сәл серпілгендей. Отамалы түсім емес пе екен деп, көзіне сенбей, қайта қарап еді, шынында да бір өзгеріс бар сияқты. Үш-төрт төбе де көрінді маңайдан. Отамалының іші жылып, денесін әлсіздік билеп қоя берді.

«Енді райы қайтса екен, тәңірім-ай!»

Қойларына тағы бір көз тастап, екі күн бораннан аман қалғанына іштей қуанып келеді. Тіпті, осы жерге құлап түсіп, ұйықтап қалғысы да келеді.

Бірақ қуаныш ұзаққа созылмады. Түске жақын қар қайта жауып, жел оны ірітіп ала жөнелді. Ақ дүлей шабысына қайта басты. Енді әрі аяз, әрі боран қатар жұлынды. Қар бетінде қылтиған бір бұта тыныш қалған жоқ, бәрі де иіліп, бүгіліп, зарлап жатыр. Жер үсті – ызыл мен сарын. Жердің өкпесіне садақтың оғы тигендей ыңыранып жатыр. Кешке қарай топтан екі қой бөлініп қалып қойды. Олардың бауырлары қарға малынып-малынып тұр, шамасы, жүрерге әлі қалмаған болу керек. Ызғырық желдің өтінде екеуі шоңқиып-шоңқиып қала берді.

«Алда, жануарларым-ай!»

Отамалының көзінен жас ыршып кетті. Артына ұзақ қарады. Ішін белгісіз бір у тырнап өткендей, қатты күйзеліп кетті. Бірақ тоқтауға мүмкіншілік жоқ, топ алға кетіп барады. Отамалы да желмен жылжи берді. Олардың қиын өліммен, азапты өліммен өтетінін біліп кетті. Біраздан соң оларды боран ажал көрпесіне орап алып, жоқ қылып жіберді.

Түнде бұлар бір топ қамысқа тап болды. Аяқтарында өрең тұрған қойлар қамыстың ішіне кірісімен қарға бауырларын төсеп жата-жата кетісті. Қамыстың арасы желден де ықтасын.

Отамалы қуанып кетті. Қамыстың о шеті мен бұ шетіне бір шығып еді, қомақты-ақ. Қойлардың бәрі түгелдей соған сыйған. Жануарлар қамыстың ызылын жамылып жым-жырт жатыр. Тек қамыс бастары ғана бір-біріне тие сартылдасып, ызы-қиқы үн шығарады.

Отамалы ық жақтан келіп, біраз қамыс сындырды. Белі еңкейгенде сырқырап, өрең иліктерді. Жүріспен байқамапты, қолдары, тізесі де үсіген сияқты. Сындырып алған қамыстарын әрірек апарып үйді де, бір шетінен жел ұшырып кетпесін деп, аяғымен басып тұрып, шақпақ тасын сартылдата бастады. Қолы илікпейді, екі тасты бір-біріне өрең тигізеді. Ұшқын көпке дейін білтеге тимеді. Бірер уақыттан кейін ғана қу қамыс лап берді. Әуелі от Отамалыға шапшыды, бірақ Отамалы бұрылып үлгірді, сосын ол желдің ыңғайына құлап, дүрілдей ала жөнелді.

Отамалының денесінде ыстық қан ойнап кетті. Беті балбырап, тізесі ысыды. Қолдарына әл кіргізді. Шекпенін шешіп, былай алып қойды. Ондағы ойы — сыртындағы жел жібермейтін қатқан мұзын ерітіп алмау. Отамалыны ұйқы мен көмескі ойлар шырмап, денесін балбырата берді. Сақалындағы қатқан мұзы еріп, иегінен су болып ақты. Отамалы өзінің ескі ошағын есіне алды. Тап кетер күні кеште ошақтың жанында осылай отырып еді-ау. Көзін гүрлеп жанып жатқан қамыстан айырмай, өткен өмірін ойша бір сүзіп өтті. Адам дегеннің өмірі жыланның бойындай қысқа екен ғой. Бірақ соның өзі тұнып тұрған азап, азап, азап...

Кенет оттың ар жағынан біреудің екі көзі жалт ете қалды. Отамалы түршігіп кетті. Қасқыр екен деп ұшып түрегелді. Бірақ иті екен. Ол да отқа тығылыпты, қайтсін, бишара!

От ұзақ жанбады. Отамалыны шырмаған ойлар да отпен бірге сөнді. Доғы жел ұшқындарды ық жаққа құшақ-құшақ ұшырып, әрірек апарып тұншықтырып жатыр. Ақырғы қалған ұшқындар мен күлді де аямады. Кейбір ұшқындар боранға көпке дейін әл бермей, жарқырап барады да, ақырында, кеудесіндегі жылуын жоғалтып, көзден ғайып болады.

Отамалы шекпенін киіп, қамыстың ішіне қайта кірді. Жайлылау бір орын тапты да, арқасын қалың қарға беріп, тыным алды.

Қамыстар дүрілдеп тұр. Отамалы өмірі мұндай дыбысты естімеген еді. Бір жағынан жұмбақ, бір жағынан аянышты. Айдалада адам баспаған жерде жылдар бойы осылай сарнап тұру қамыстарға да оңай деймісің!

Біраздан кейін ол көзінің жұмылып бара жатқанын сезді. Желдің бірқалыпты уілі, қамыстың ызылы, түн түнегі, шаршағандық — бәрі де оны әлдилеп, ұйқы құшағына еріксіз жетелеп барады. Көзіне астында от жанып жатқан ескі ошақ қайта бір елестеді де, ұйықтап кетті.

Отамалы содан қанша уақыт өткенін де білмейді, шамасы, таң алды болу керек, қойлардың әлемет дүрілінен оянды. Бірақ бірден есін жия алмады. Бір жағынан тәтті ұйқыны қия алмай, бір жағынан өзінің қайда жатқанын да сезбей, біраз отырды. Әуелі мына құлақтағы гүрілді көктемдегі өзеннің тасыған шуылы ма деп қалды. Көзіне өзендегі шоршып ойнаған балықтар елестеп, бірауық солардың қызығына батты. Бірақ дыбыс өзен сарылына ұқсамай, өзгере берді. Сосын қамыстың шуылын анық естіді, көзіне ошақ қайта елестеді. Ақырында барып боранды, кешегі күнді, қамыстардың пытырлап жануын, ұйқысын есіне алып, орнынан ұшып тұрды. Маңайдағы желдің де, қамыстың да ызылынан бөтен бір ұлы дүбір алып барады екен. Сол дүбірдің ішінен жап-жақын жерден иттің бірде шөуілдеп үріп, бірде арсылдағаны естіледі.

«Қасқырлар!»

Отамалы ыққа қарай жүгірді. Дүбірге қарағанда, қойлар да солай ысырылған. Тобырдың арты қамыстан жаңа шығып жатқан болу керек, сынған қамыстардың сартылы құлақ тұндырады. Маңай қой маңырауына толып кеткен. Бейне жаздыкүнгі ауыл қасында қозылармен жамыраса көрісіп жатқандары сияқты.

Кенет қойдың бір тобы Отамалының үстінен лап беріп өтті де, оны көміп жіберді. Отамалы құлап түсті. Ол жүндермен тұяқтардың, қойлардың денелерінің астында тұра алмай қалды. Енді босанып орнынан тұра бергенде, төбетінің тап қасынан арс ете қалғанын естіді.

Отамалы енді ғана байқады, алдында бес қадамдай жерде боранмен аралас екі отты көз жақындап келеді екен. Отамалы қайта бұға қалды да, таяғын оңтайлай берді. Отты көздер боранды жарып, жанынан зулап өте берген мезгілде ол салмақты таяқты бір-ақ сілтеді. Дала шырағы төңкеріліп түсті. Отамалы жалма-жан беліндегі пышағын суырып алып, кеуде тұсынан бір бойлатып жіберді де, оның көзіне қарап еді, оты сөніп үлгірген екен.

Ол қойлардың артынан жүгірді. Екінші қасқырды төбет жайратыпты. Бір мезгілде ол қасқырдың ішек-қарнын аузына тістеп, Отамалыға жетіп келді. Отамалы төбетіне риза, көрдім дегендей бас изеп, қуана ниет білдірді. Төбет қайта зымырады.

Қойлар шығына қашқан. Отамалы екі өкпесін қолына алып жүгіріп келеді. Түнгі ұйқы біраз тыңайтып тастағаны білініп-ақ тұр. Сонда да қой тобырына өрең ілеседі. Сол жақ қанат әлі әбігерде. Бұл шу ұзаққа созылды. Отамалы қанша жүгіргенмен, оған жете алатын емес. Тек бар сенгені – төбет. Маңыраған қой, жынданған жел, төбеттің арсылы Отамалының денесін түршіктіріп барады. Қырып кетпесе неғылсын!

Бие сауымдай уақыт өткен соң, ала төбет арсалаңдап Отамалыға жетіп келді. Денесінің кейбір жерлерін жалаған болады, келе Отамалының бауырына асылды. Отамалының іші жылып кетті. Төбет жеңіп келгенде осылай ететін әдеті еді. Отамалының көзінен жас ыршып кетті. Денесінің әр жерін ұстап көріп еді, айтулы жарақат жоқ сияқты, бірақ жүрегі қатты соғып тұр екен. Ол қой соңынан қайта жүгірді. Бұл кезде сол қанаттағы әбігер басылып қалып еді. Шамасы, енді қасқыр жоқ сияқты. Өздері үш-төрт қасқыр болса, артқы бір-екеуін төбет жайратқан я қуып салған ғой. Бірақ мына сүргінді тоқтату қиын. Үріккен малдың көпке дейін бой бермейтінін кім-кім де біледі. Егер арттан соққан жел болмағанда, Отамалы қалып қоятын да шамаға жетіп еді. Тағы да демігіп, өкпесін қолына алып келеді. Манадан аязды да байқамапты, енді ол да өзінің тіршілігін білдіріп, сона тұмсығын дыз еткізіп бетке тығып алды.

Тобыр жылдам қозғала берді. Отамалы ықтан шығып кеткеніне тіпті риза емес. Бірақ амал қанша.

Осы ұзақ сонар дүрбелеңнің үстінде өліктей бозарып дала таңы тағы атты. Таң ата боран тіпті күшейіп кетті. Маңай лапылдап өртеніп жатқандай. Гүріл. Суыл. Ызғырық.

Қайыс етік Отамалының аяғын қарып барады. Тізе тағы да қарысып қатып қалды. Отамалының жөтелі қайта басталды. Енді бұрынғыдай дымқыл жөтел емес, құрғақ, бірақ өкпені, өңменді тырнап кететін терең жөтел. Қолдарының ұшы таң атарда мықтап ашып еді, қазір олары ұйқыға кеткендей, ештеңе сезілмейді. Қолына ұстап келе жатқан таяғын да сезер-сезбес.

Қойлар желмен бірге дүрілдеп көшіп келеді. Түнде қаншасының шығын болғанын біліп болар емес. Көзбен шолып, қарамына қарап түгендеуге әлі толық жарық болған жоқ, шеті көрінбейді. Тек бөліп өкетпесе, қасқырлар көп шығындай алмаған болу керек...

Суық жел мыңдаған жыландарға айналып барады. Жіңішке көрі жыландар су-су етіп, Отамалының бетін, тізесін тіледі. Улы тістерін мойынға, аяқ-қолдардың ұштарына сұғып, оларды да жан төзгісіз ашытып жіберді...

Күн шыққан шығар. Бірақ одан не пайда? Жел осы маңайда жүз жыртылып, мың айрылды. Кейде бос түндіктей сарт ете қалады да, кейде шыбыртқыдай шыпытып өтеді.

Төртінші күн. Тағы жел. Тағы боран. Ащы аяз.

Отамалы күрк-күрк жөтеледі. Арсыз боран да мазақтап, күрк-күрк дейді. Артынан өңешін жырта қарқылдай ала жөнеледі.

Жарық болды. Қойлардың қорамы қарауытып көзге шалынды. Топ онша өзгермеген сияқты. Отамалы қуанып, ішінен бірдемелерді күбірлегендей болды.

Жердегі қардың бірі қатып, бірі қатпаған. Отамалының қайыс етігі кей жерде қарға батпай, жеңіл аттаса, кей жерде тереңге күмп береді. Кейде жығылып қала жаздайды. Енді таяғы үлкен жәрдем болды, соған сүйеніп жүріп келеді. Тек оның бір жаман жері — ұшы қарға кіріп-кіріп, кейде қайта суыру біраз күшке түседі.

Ішінен Отамалы, егер күн өзгермесе, қойлар ертеңнен аса алмас деп ойлайды. Бір көмескі сезіммен өзінің де халінің нашарлығын сезгендей. Қазір ғана жүрегінің бір шетіне қорқыныш ұялғандай. Бірақ ол қандай қорқыныш? Белгісіз. Ол таяғын жан-жағына сермеп, әлгі қорқынышты қуғандай қимыл жасады. Шынында да бұдан кейін қорқыныш сейілгендей болды. Кенет, бұл, шамасы, түс кезі болу керек, Отамалының үсік шалған өкпесіне біреу найза сұғып алғандай болды. Онша қысылмайтын, көп саспайтын адамның терлегеннен беті түтігіп кетті.

Ол ішінен күбірлеп, бірдемелерді санай бастады.

«Қараша... желтоқсан... қаңтар... ақпан... наурыз... көкек... жұлдыздың... Қыркүйек-көкек... Кешеден бері... бүгін... бүгін... тағы... Күйек алған уақыт — былтырғы қараша...»

Отамалы бүкіл денесімен селкілдеп, дірілдеп кетті. Ерні кемсең-кемсең етіп, түсі бұзылып қоя берді. Қойлардың жаппай қоздайтын уақыты жеткен ғой! Кешеден бастап! Боранда! Мына әлемет ақ боранда! Аязда!!!

Кешегі артта қалған екі қой көз алдына қайта жетіп келді. Бишаралар! Тууға қалған екен ғой. Қазір дүниеге келген жас қозылармен бірге қатып жатыр!

Отамалының басында есуас ой самғап өтті. Таяғын көтеріп алып кейін, кешегі қалған қойларға қарай жүгіруге ыңғайланды. Бірақ сол бойда мұның пайдасыз екенін білгендей, жаралы қасқырдай ыңыранып, кейін бұрылды.

Мына алдында гүрілдесіп келе жатқан қойлардың жартысынан көбінің ішінде бүгін-ертең туатын қозылар. Бишаралар сыртта дүлей боранның соғып тұрғанын білмей, жарық дүниеге шығуды аңсап келе жатыр екен ғой.

«О, төңірі! Сақтай көр!»

Осы сөздің аузынан қалай шығып, боранмен араласа, топ қойдың үстіне шашылып кеткенін де байқамай қалды. Ол үсігенің, жотелін, бөтен қатерлердің бәрін ұмытып кетті.

Түстен кейін топтан жеті қой бөлініп қалды. Отамалы алғашқысының қасына еңтіге жетіп келіп, ішін байқап еді, қозы тыпыршып-ақ тұр екен.

«Алда, бишарам-ай! Сорлым-ай! Жарықтығым-ау, енді не істейін?!» – Отамалының көз жасы үсіген бетінің үстіне мұз болып қатып қалды. Ащы у өкпесін тырнап, кеңірдегін жырттып, жотел болып шықты. Қалған алтауы да әр жерде бір шоңқиып, ақ боранның ішіне жұтыла берді.

«О, Жапан бай! Айтпап па едім саған! Ашқарақ! Қарғыс атқыр!» – Амалы құрыған Отамалы тобырдың соңынан жүгірді.

Боран кешке дейін тоқтамады. Қойлар ыға берді, ыға берді. Күндізгі аяз мынаның қасында ойыншық екен. Түннің ауасы мұз болып қалып, шартылдап сынып-сынып жатқандай. Отамалы сол мұз кесектермен өрең дем алып, жаңы кеткен аяқтарын қозғай берді. Қойлар түнде маңырауды қойды. Маңырауға да күш керек екенін Отамалы жақсы білетін. Өзінің белі сынып қалғандай. Өрең көтертеді. Аяғы саз балшықтан жасалғандай, ауырлап кетті. Арқасынан жел өтіп, жүздеген істік тұмсықтарын тыға айдап келеді. Тіпті жел үлкен төбелерді де аударып тастауға ниет еткендей, өкпесіндегі барлық демін үрлеп, түтіліп тұр.

Бұл түнді Отамалы ұмытпайды. Бұл Отамалы туғалы болған ең ұзын түн.

Бұл түн ерте басталып, кеш бітті. Бірақ бәрін бітіріп барып бітті. Түннің тең жартысын Отамалы ессіздікте өткізді. Өзінің қалай жылжып келе жатқанын я құлаған-құламағанын, үсіген-үсімегенін – бірін білген жоқ. Тек мұның бірнеше айға созылған қара, сондай қара, қап-қара түн екенін білді. Сірә, түн жер бетіне біржолата орнап қалған екен деп ойлады. Өзі туғалы өткен барлық түндерді қосқанда да мына түннің ұзақтығына жете алмас.

Алғашқы қараңғы түскен кезде-ақ Отамалының қолынан жан кетіп еді, бірақ ұстаған таяғы таңертеңге дейін түсіп қалмапты. Таң атқан соң бір шай ішімнен кейін ғана қолына қараған; ол таяғының жоқ екенін көрді. Енді ит қойдың алдына шығуды да қойды, қожасының алдында таяқ тастам жерде келе жатыр.

Қойлар жүрісті азайтты. Бірақ боран да, жел де, аяз да күшін кемітпеді. Көкек айы қаңтарға айналып кетті. Күн сайын бір көрпе төсегендей жер беті қалыңдай берді. Қойлар қарға төстерімен жүзе жылжиды. Отамалы өрең жүріп

келеді. Бір жағынан ажалдай ұйқы қысады. Ендігі ұйқы ажал екенін далада туғандардың бәрі біледі. Айнала жарық болған кезде ғана ол өзіне өзі келгендей. Жарық бұған аздап жан беріп, тірілкендей. Жарық та үлкен сүйеу екен ғой. Енді жел қанша үріп шәуілдегенмен, тобыр тұралап қалыпты.

«Түннен қойлардың қаншасы қалды екен?» — деп ойлады Отамалы біраздан кейін. Қойларға көз жіберіп еді, топ кішірейген тәрізді. Бірақ ол көзіне сенгісі келмеді. Жаман ойды басынан қуып, басқа нәрсеге алаңдауға күш салып бақты.

Аспан іріп кеткен. Сірә, аспан орнында жоқ шығар. Отамалы туғалы елу бес жыл мыңқ етпей тұрған аспан, тіпті мұның ата-бабаларының тұсында да берік тұрған аспан, құлаған шығар? «Аспанның аржағы толған боран деуші еді, сірә, солар жер бетін көміп салған шығар? Дүние өзгерген шығар? Ақырзаман болады дейтін еді, сол емес пе екен?! Ендеше, тырысып не керек? Олай болса, құстар ұшуын, кесіртке жорғалауын, өзен ағуын қояды. Осы астымдағы жер қар жамылған болып, сылтаумен кетіп қалған жоқ па екен?!»

Ойына сенгені соншалық, ол жерге жата қалып, қолдарымен қарды қолапайсыз арши бастады. Мұз қолын тіліп кетті, бірақ оған да қараған жоқ, арши берді. Көзіне ақырында қатқан топырақ шалынды.

Отамалы түрегеліп, ойының ессіздігіне таңырқалды. Қойлардың соңынан тәлтіректеп тағы жүріп кетті. Енді ол аяқ емес, екі келсап сүйретіп келе жатқандай. Саусақтарда жан жоқ. Денедегі қан да жүрісін жайлатыпты. Олар иық пен тізеден әрі бармай оралатын сияқты.

Бірақ қойлардың халі бұдан да жаман еді. Еркек қойлардың іші қабысып, саулықтардың іші салбырап кеткен. Көбі аязға қарамастан, ауыздарын ашып алыпты.

Бесінші күн еді бұл. Отамалы оны еміс-еміс біліп келеді. Бірақ сандардың арасында айырма болмай қалды. Сандардың арасындағы айырмашылық боранда емес, жайшылықта екен ғой. Қазіргі бес күн мен кейбір бес жылдың арасында айырмашылық болмай қалды.

Қазақтың даласына қыс қайта келді. Келгенде де, қаңтардың, ақпанның барлық демін қосып ала келді. Қазақтың көп төбелерінің бауырындағы қойшыға қыс шекпен киген күні келді. Қойлар қоздайтын уақытта келді.

Алғашқы қозыны көргенде, Отамалы өзін ұмытып кетті. Бишара саулық қозысының денесін жалағыштап жатыр екен. Бірақ оның да өлі жоқ. Ең аяғы, тілін әрең жүргізеді. Отамалы оған жетіп келіп, қозыны көтеріп алды да, икемсіз қолда-

рымен шекпенінің ішіне кіргізді. Қозының денесі қата бастаған. Әдемі жүндері сықырлап, арасына мұз тұрып қалыпты. Енді Отамалыға ит пен әлсіз саулық еріп келе жатыр.

Қойлар үлкен бір баурайға жеткенде, Отамалы аяғында өрең түр еді. Осы жерге дейін бұлғақтап өрең келген. Бірақ мына белден асатын күш қойларда да жоқ сияқты. Бәрі де тырмысып, қарға кептеліп жатыр.

Міне, осы кезде Отамалы көптен күткен үлкен сұмдық басталды: қойлар жаппай қоздай бастады.

Отамалы қалшылдап кетті. Арқасынан мың сан құмырсқа инелерін батыра жүгіріп өткендей, денесін діріл, селкіл билеп жөнелді.

«О, Аспан! О, Көк Тәңірі!»

Желдің өтінде бір қолын қанатша жайып, теңселіп тұрып қалды. Құлағының түбінен саулықтардың ашы зары өтіп барады. Қойындағы қозының шаранасы бүркіттің тырнағындай қадалады. Бірақ оны елеуге мұрша жоқ. Ол қайталап:

«О, Тәңірі!» – деді.

Қойлар жаппай тоқтап, қарға ұйлығыса құлап жатыр. Ана жерден де, мына жерден де жел жыртқан ашы дауыстар.

Желдің зулауын!

Отамалының есі тағы ауып кеткендей. Ерні кемсендеп, ақ қарға көз жастары үзіліп түсті. Кенет құшақтап тұрған қозысы сусып қарға құлады. Қардың ұлпалылығы мен тереңдігі сондай, қозы қарға күрп етті де, көрінбей қалды. Отамалы да оның соңынан жерге ұшып түсті. Тез арада-ақ қозыны қардан суырып алғысы келді. Бірақ үсіген қолдары қозыны дұрыстап ұстай алмады. Тек қарды ысырмалап, адасумен болды. Беті, көзі, сақал-мұртына қар жабысып қалды. Саулық маңырап жаны шығып барады. Қозы бір-екі рет тұншыға маңырады да, үні өшіп қалды.

Аяздың шытынауын!

Аспандағы ауа қатып қалған. Жел ышқынып кеткен. Қазақ даласының барлық бүркіттері де осы жерге келіп, қанат-құйрықтары суылдасып құйылып, құлап жатқандай.

Отамалының демі тарылып, көмейіне суық толып кетті. Шапанын сыпырған болып, қозы жатқан жерді жапқыштап жүр. Саулық алдыңғы екі аяғын бүгіп жата қалып, басын қарға тығып өліп барады. Мұны көріп ол жылағысы келіп кетті. Бірақ көзінен жас шықпады.

Оя тіреніп өрең түрегелді. Боран осы сәтте, көрсін дегендей, қас қағым уақытқа барлық ақ перделерін сыпырып алып, баурайда жайрап қалған қойларды тегіс көрсетіп өтті. Сосын ақ перде тағы жабылып, түк көрінбей қалды.

Отамалы ыңыранып кетті:

— О, Жапаң! Обалы жібермесін!

Боран ызалы иттей ырылдап тұр. Ит демекші, ит топтын алдында жүрген болу керек, бұл маңайда өзін көрінбейді.

Отамалы бешпетің. Арқасынан жел өтіп барады. Қолдары икемге келмейді, аяқтары да денесін өрең ұстап тұр. Желмен бірге жас шіліктей теңселеді. Қымызға мас болған адам сияқты.

Ол артына бұрылды. Қатып жатқан қозылар. Маңырап, жаны шыға есірген әлсіз саулықтар. Көбі шоқиып-шоқиып отыр. Қаншасы туа алмай қиналып жатқанын санап тауысу мүмкін емес. Боранның улы тілі бәрінің де маңайын жалап-жұқтап, зырғып жүр. Ол аяқтарын сүйретіп бір саулыққа келді. Саулықтың көзіне жас қатып қалыпты. Өлген мұз қозысын жалап, қақсап тұр. Отамалының жүрегі қарса айрылды. Жүгірген болып, ана саулыққа бір, мына саулыққа бір барды. Бәрі де қинала туып жатыр. Қозылар дүниеге келе сала қатады. Боран мен аяз жап-жас өмірлерді үзіп, топ үстінде ойнақтап секіріп жүр.

Кенет оның аяқтарынан әлі кетіп, қардың үстіне отыра кетті. Сазарған көздерімен маңайға таңырқай қарап қалыпты. Оған боранның ызылы да, аяздың улы тілі де әсерін жойған сияқты. Тек көзін мына ақ кеңістікке тігіп алып, үнсіз отыр. Есі ауып кеткендей.

Бір мезгілде ол кеңкілдеп жылап жіберді. Екі жансыз қолын өрең көтеріп, алдына созды. Бірдемені қысып ұстағысы келгендей, саусақтарын бүгуге талпынды. Біреуді қарғап жатқан сияқты. Бірдемені іздегендей. Анда-санда «қайдасың» дегендей болады.

«Қайдасың, тас жүрек! Сұм боран! Буындырайын! Мойның қайда?» — Бірақ саусақтары қысылмай, ақ дүлейдің ішінде кепкен сексеуілдің бұтағындай арбиып-арбиып қала берді.

Ол орнынан тұрмақ болып талпынды. Бірақ қайта құлады. Сосын ол алға қарай құлауға тырысты. Алға құлағанша кейін ғана аяқ-қолдарымен қарманып, өрең түрегелді. Тымағының екі құлағы желкілдеп, төлтіректен желге қарсы жүрген болды.

— О, Тәңірі! Не істегенің? Не қылғаның? Көкек айы, сенің айдарың жұлынсын! Қарғыс атсын сені, Жапаң бай!

Ол төлтіректен жүріп келеді.

— Уа, қаныпезер жел! Уа, тас жүрек боран! Басылыңдар! Қараңдар мына жануарларға! Қасықтай қандары жібермесін!

Жел Отамалының кеудесінен итеріп, құлата жаздайды. Оның құлағының түбі өлемет зуылдайды. Жүздеген темір қанатты құстар ауаны тілгілеп ұшып жатқандай. Ауа өзгеріп

кеткен. Бетті отша қариды. Ауаның шетіне біреу от тигізіп жіберіп, енді қалған бөлігі адам айтқысыз жылдамдықпен пынырлап жанып жатқан сияқты.

Отамалы ессіз айқайлайды. Бірақ тоқтар жел жоқ. Қайта оның даусына ерегісіп оршеленгендей.

— Уа, Тәңірі! Бармысың, жоқпысың! Тоқтат мына қарғыс атқандарды!

Ол кеудесін жыртып жылап, топ ортасына келді: жан-жағының бәрі — жас өлім. Дәл осы мезетте жел ышқына түсті де, Отамалының көзіне қар кесектеріш боратып, қайтадан оршеленіп қоя берді.

Өзін өзі төбелеп, осы мезетте:

— Уа, Тәңірі. Сен жоқсың! — деп ызаға булығы еңіреп жіберді.

Жел одан сайын құтырынып кетті. Аязын аралас алып соқты- ай келіп!

Ендігі сәтте денесінің бірте-бірте қызғындап бара жатқанын еміскі сезіп қалды. Қандары да жүрісін күшейткендей, тамырларын кере тасып ағатын сияқты. Отамалыға маңай жылынып кеткендей болды. Ол икемсіз қолдарымен бешпетін өрең шешті де, ақ дүлейге бере салды. Қуана қағып ала жөнелген жел ілезде-ақ бешпетін көзден ғайып қылды. Отамалы тырбаңдап алға қарай жүгіріп келеді. Шаршағаны да ұмыт болған. Жел басындағы тымағын ұшырып түсірді. Қысқа шаптардың арасына қар тығылып, әп сәтте-ақ толтырып тастады. Бірақ оны да слейтін емес. Айқайлап, алға, желге қарсы қанатын жайып жүгіріп келеді.

— Тоқтаңдар, иттер! Тоқтаңдар!!

Ол ұшып түсті. Оң аяғымен бірдемеге сүрінген сияқты. Жандөрменде құлап жатып бұрылып қараса, бір ақ тас тұр екен. Боран арасынан бір жақ бетіндегі шимайы көрінеді. Қардың үстімен Отамалы соған қарай жорғалады. Келіп қараса, құлыптас екен. Қабірдің өзін қар басып қалған болу керек, құлыптастың соқайған бас жағынан бөтен ештеңе көрінбейді. Отамалы екі қолын таянып отырып қалды. Ештеңе ойлауға мұршасы жоқ. Құлыптас бетінде ирек-ирек күрттар сияқты жазу көрінеді. Бірақ Отамалы оқи білмейді ғой. Оның бетіндегі жазу мына борашын тіліндей түсініксіз. Неге екені белгісіз, осы құлыптастың жанында отырып Отамалының ұйқысы келді. Сосын қозғалғыштай бастады. Етігін сыпырап деп біраз әуреленді. Себебі, бұл кезде маңай әлемет ысып кетіп-еді. Ақырында, екі етігін де шешіп, лақтырып тастады. Сосын бір қолын қарға бойлата, бір қолымен құлыптасқа сүйеніп түрегелді. Бетін желге қайта бағыттап, жүгірген болды. Аяғындағы бос шұлғауы екі-үш адым атта-

ғаннан кейін сыпырылып, ыққа қарай домалап кетті. Жалаңаш тәнді жел аяусыз ұрып, аяз сорып барады.

Ол жалаң аяқ қар кешіп келеді. Бірақ өзінше ыссы құммен жүріп келе жатырмын деп ойлайды. Қолда жан да, әл де жоқ. Тіпті қолдың өзі жоқ сияқты. Бар ма екен деп, ақырғы рет екі жанына кезекпен қоз жүгіртіп еді, екі қолы да салбырап келе жатыр екен. Осы кезде, бірақ, есі кірген болу керек, қолының түрін көріп зәресі ұшып кетті. Олары қап-қара және жап-жалаңаш екен. Жел зуылдап құлағының түбінде ойнап жүр. Ақ түтек алдан ештеңе көрсетпейді. Кенет оның көзіне осы аппақ түтектің ішінен бірдеме елес бергендей болды. Дұрыстап қараса, жер бетінен сәл көтеріңкі ғана деңгейде өзінің ошағы мен қазаны ұшып келе жатыр екен. Отамалы қуанып кетті. Ошақ пен қазан, бірақ мұның қасына тоқтамай, жанынан ұшып отіп кетті. Тіпті астында жанып бара жатқан оты да ап-айқын.

Отамалы: «Тоқтамасаң, тоқтама», — деп күбір етті.

...Міне, ол байдың үйінің есігін көтеріп ашты да, кіріп келді. Үйде бай шұбат ішіп отыр екен. Мұны көргенде, байдың түсі өзгеріп қоя берді. Отамалы үндеген жоқ. Құлағына байдың кетерде айтқан: «Жағыңа жылан жұмыртқаласын!» — деген сөздері келеді. Бай дірілдеп барады. Кенет есік ашылып, ішке ақ түтек шапшыды. Соның бір шеті байдың мұртына тиіп еді, ол лапылдап жана бастады. «Мұрт деген жақсы жанады екен ғой», — деп ойлап тұр ол. Ақырында, байдың орнында бір уыс күл қалды. Отамалы аң-таң болып босағада тұр.

...Отамалы жалаң аяғымен күрпілдетіп қар кешіп келеді. Аяқтары тілініп-тілініп қалған. Бірақ қан жоқ. Қатып қалған бір кесек мұз сияқты. Түсі сұп-сұр. Бет-аузында адам көрер жер жоқ. Келе жатқан сұр құбыжық я аруақ сияқты. Көйлегінің омырауы ашылып кеткен, оның да ішіне қар толып барады. Көкірегіне бір қар, бір мұз қатып жатыр. Айқайлағандай болады:

— Иттер...

Дауыс бірте-бірте естілмей барады. Денесі иіліп, екі бүктегілген. Жұдырығын түйіп, айналаға кезенген сияқты болады, бірақ онысы да келіспейді.

Ақырында оның құлағы тынып қалды. Жел де, шу да, боран да тоқтаған сияқты. Көзінің алдын әуелі дөңгелек мұнарлар, сосын ауыр қараңғылық жауып кетті.

Ақырғы рет:

— Тоқтаңдар, иттер... — дегендей болды да, жалаңаш денесімен қарға құлап түсті.

Басы желге қарсы қалды...

Міне, аңыз осы жерден бітеді.

Халық мұны былай жалғастырады:

— Сол Отамалы «Тоқтаңдар, иттер!» деп айқайлап құлап түскенде, көрлі боранның омыртқасы күрт сынғандай, жерге құлап түсіпті де, тұншығып өліпті. Жел бойындағы бар күшінен айрылып, сай-салаға сіңіп кетіпті. Аспандағы бұлттар төбелердің баурайына соғылып қирап, етекке су болып сусып түсіпті. Күн қайта шығып, қарларды әп-сәтте ерітіп жіберген. Ал түнде Жетіқарақшы мен Темірқазық қайтадан орындарына келіп, бұрынғыдай селкілдемей, берік тұрып алыпты. Қойлар баурайда өскен қызғалдақтарға қозыларын жайып, кең даланың төсінде мәңгі бақи қалып қойыпты. Оларды қасқырдан ит қорғапты.

Ал бес күн соққан боранды халық «Отамалы» немесе «Бесқонақ» деп атап кеткен. Бұл қазақтың даласында сонан бері жылда сол уақытта бір соғып тұрады екен.

Қазақтың көне даласы осы аңызды жыл сайын қар еріп, жер аяғы кеңігеннен кейін ызғырақ қайта соққанда бір естиді. Сонда осы аңызды көрі жусандар зарлап айтқанда, байғұс қияқтар мұңға тұншығады екен. Сонда төбелер егіліп, ашуға булыққан өзен кемерінен асады екен, — деседі қариялар.

ҚЫЗЫЛАЙ

Шалпық күндегі әдетінше бүгін де сиырларын кешқұрым айдап әкеліп қораға қамап, тоғыз айлық баласы Төлемісті алдына алып, бөбектің көзіне қарап, мұрнын қысып, маңдайынан сүйіп ойнап отыр. Төлеміс — Шалпықтың екінші баласы, бірінші баласы қыз болатын, бірақ ол бір жарым жасында қайтыс болған. Содан ба өлде өзінің бір қасиеті ме, Шалпық тіпті балажан. Далада колхоздың сиырын бағып жүргенде, көз алдына үйіндегі баласының жүзін елестетіп рахаттанатын. Көп сөйлемейтін жан болса да, осындайда маңында ешкім жоқта өзімен өзі шешіліп сөйлесіп кететін. Сонда көбінесе баласымен сөйлесетін. «Айналайын, саған салқын тиіп қалмас па екен?!», «Далаға жорғалап шығып кетіп жүрген жоқ па екенсің?», «Шешеннің тілін ал, тентек болма, олай етуге болмайды» деген сияқты әкелік ақылдарын айтатын. Кейде малды бір ойпаңға иіріп тастап, өзі кішкентайлау құм шоқыны таңдап алып, соған жайғасып отырып, насыбайын атып, аспанға көзін бір салып қойып, ызыңдаған желмен бірге ыңылдап, қазақтың ескі әндерінің әуеніне басатын. Ол осылай ұзақ отыратын. Насыбайын да ұзақ соратын. Әнін де ұзақ ыңыл-

дайтын. Тек малдың алды ойпаңнан шыға түрегеліп, аузындағы насыбайын тастап, «Шәйт-әй! Шәй-и-и-ит» деп айқайлап, торы атына мініп қайырып тастайтын.

Бүгін де Шалпық үйіне оралып, атын тұсап қоя беріп, кіріп отырған. Әдетінше үйде әйелі Нәбия бар екен. Әдетінше шай қайнап тұр екен. Ол әдетінше шешінді де, байтаба шұлғауын пештің артына жайып, жуынып, баласын қолына алды. Оның бетінен сүйіп, ойнатып отырып шайын ішті. Төлеміс әкесінің мұртынан тартады.

Әйелі енді ет камында жүр. Бұл күз кезі болатын. Жұрт әлі соғым соя қоймаған, бірақ бұл бір еті үзілмейтін үй осы еді, қазанда жылқының еті қайнап жатыр. Оның иісі бүкіл үйді алып кетіпті. Күзгі қара суықтан ба өлде өзі әуелден солай ма, жас еттің иісі мен оттың жылуына Шалпықтың бойы балқып, арқасын пешке тіреп, көңілді отыр.

— Бүгін жыңғыл алып келдің бе? — деді Нәбия нан илеп жатып.

— Иә. Қатты екен, көп сындыртпады.

— Ендеше, жыңғыл жағайын, шоқ болсын. Шұлғауыңды қайда жүріп сулап алғансың?

— Мана бір балшыққа түсіп кетіп.

— Малдарың аман ба?

— Әлгі ит жегір жуан қара өгіз колхозға Жұмаділ берген сары сиырды жарып кете жаздады. Екеуі де ылаң пәлелер еді. Ал ана қара пәленің өзі қандай қара болса, жүрегі де сондай қап-қара-ау деймін.

— Бұқалар жоқ па?

— Күрттық қой оларды. Қалғандарынан қауіп етпеймін. Адамға жүгіретін қызыл бұқа мен шот мүйізді бөлек байлап бағудамыз. Мүйіздері найзадай.

— Ана атам бағып жүрген түйелерде бір буыршын бар екен. Сол кеше ақшамда Жүндібайдың бір қолын шайнап қойыпты. Жарықтық, ғарып болмаса болар еді.

— Естідім, жаман емес, жазылады дейді.

— Е-е, байғұс-ай, сөйтсе екен! — деді де, Нәбия далаға шығып кетті.

Шалпық баласын әлдилеп, ыңылдап өлең айта бастады:

Төленжан біздің қайда екен?

Қыздарменен тойда екен.

Қыздар неғып жүр екен?

Бұзау бағып жүр екен.

Төленжан неғып жүр екен?

Қыздарды бағып жүр екен.

Есікке жыңғылдарды дарылдата жырғыза, бір құшақ жел алып, ішке Нәбия кірді.

— Үйге бір ат арбалылар келе жатқан сияқты ма? Ымыртта айыра алмадым.

— Кімлер екен?

— Әлдеқалай жүргіншілер шығар.

Сөйткенше болмай-ақ, терезе алдынан арба доңғалақтары салдырлап өтіп, есік алдына шиқ етіп тоқтай қалды. Қара төбет бір рет «әуп» дегендей дыбыс шығарып еді, оның да үні өшіп қалды. Аттардың жер тарпығаны естіледі. Шамасы, суыт жүрген біреулер болар деп ойлап, Шалпық баласын Нәбияға берді де, алдарынан шығайын деп, кетіп бара жатып бір күнкете қалды:

— Қап, бүгін етігімнің манағы су кеткен жұлығын тігіп алам ба деп едім, реті келмейтін болды-ау...

* * *

Әйел адамға шалғы орақ шабу қиямет қой. Әуелі оған күш керек. Жақсы қайрақшы керек. Өлең сияқты балауса шоп керек. Ал мына әйелдердің шауып жатқан жері — қамысты балқаш. Ішінде жыланы, бақа-шаяны, сүлігі көп. Кейде қара жыландар сабау қамыстарға өрмелеп, шырмауық сияқты оралып тұрып алады. Оны шалғыорақшылар кесіп, екі бөліп кетеді. Кейде жас әйелдердің санына сүлік қадалып қалса, шалғы орақтарын лақтырып тастап, ойбайлап, жағаға, сусыз жерге қарай қашып бара жатқаны. Сүлікті бір қадалғасын түсіру де қиын. Сондықтан әйелдердің көбінің қалтасында түйюлі тұзы бар. Қадалған сүліктің аузына соны сепсе, ол түсіп қалады. Түйменің ішінде бір-екі қайнатым шайы, аздаған шекер-тәттісі, наны, тағы басқа сол сияқты тағамдары және жүреді. Түсте ауылға баруға алыс. Осы маңда мосы қойып шай қайнатып, жағалай отырысып әңгіме-дүкен құрады. Соғыс туралы, соғысқа кеткен күйсулері туралы айтады, олардың мінезі мен істеген күлкілі істерін айтысып, өздері де шулай күлісіп, бастарындағы қайғы-мұңдарын бір сәтке сілкіп тастағандай сезінеді. Осы орақшылардың ішінде Нәбия да бар. Бірақ оның көңілі өзгеше, жүдеу. Қасындағы әйелдер күйеуім соғысқа кетті деп қайғырса, бұл күйеуім неге сол соғысқа кетпеді екен деп армандайды. Мұны жұрт шеттетін де сияқты. Былтыр, соғыс басталғасын күзге қарай ауырып, жұмысқа шыға алмай, жалғыз балаға беретін ештеңе болмай қалғанда, ауыл совет председателіне барып, азғана ақша я азық-түлік жәрдемің сұрағанда, ол:

— Бөтен семьяға да жеткізе алмаймыз, — деп бұрылып кеткен. Содан бері ол ең аяғы көршілерінен де сүт сұрауды қойды. Сиыры суалғанда я сүт болмай қалғанда, шайын қара іше беретін. Шекер мен тәтті де қат болып барады. Сүтсіз,

шекерсіз, тәттісіз ішкен шайдың берекесі де шамалы. Бірақ үйреніп қалғасын, қайтерсің. Табылған кезде бидай қуырып, соны тістеп ішеді. Төлеміс те беске келіп қалды. Өсіп келе жатқан баланың киімі бір жағынан қысылтады. Қалдығара, Танау атты екі інісі бар еді, соның үлкенінің қол ұшы тиеді. Әйтпесе, тіпті қиын болатын. Ол ер жетіп, жұмысқа қосылғалы жағдайлары бірқыдыру дұрысталып қалған. Ал Танау болса әлі жас, мектепте.

Нәбия бір жетіден соң Ақтөбеге келген-ді. Ірімшік, күрт, май, қуырдақ, сөгін алып арқаланып, қала шетіндегі түрмеге жеткен. Бірақ енгізіп сөйлестірмеді. Бір қара қазақ: «Киіміңнің біреуін бер, мен апарып беремін, сосын ол киімінің біреуін берелі, сонда бір-біріңе кімнің келгенін білесіңдер, бөтен жолығыс жоқ, себебі, оның тергеу ісі біткен жоқ, ал тамақтарыңды беруге болады», — деген. Сонда Нәбия басындағы шапшақты орамалын шешіп берген, Шалпық та тебетейін жіберіпті. Соны көргенде Нәбия ұзақ жылады. Тебетейді күйеуінің өзінен кем көрмей, маңайдағыларынан ұялмай-ақ сңіреп отырды. «Киімдеріңді қайтарасыңдар ма?» — деген әлгі күзетшінің сөзін де елең етпей, алып кеткен. Әлгі тебетей үйде әлі сақтаулы. Бірақ содан бері еш хабар жоқ. Нәбия іштей жазым болмас па екен деп те қорқады. Қайда кетіп, қайда тұрып жатқанын да, әлі-тірісін де білмейді.

Алыстан шауып бір атты келе жатыр. Қатындар елең ете қалды. Бұл бригадир екен. Орта жасан асқан мүртты. Ағ үстінде үзеңгіге тіреніп тұрып айқайлады:

— Жүріп жатқан соғыс болса анау, сендердің мынау көкөрайда көсіліп, жайбарақат шай ішіп отырғандарың. Тұрыңдар көне! Жұмысқа кірісіңдер! — деді де, қамшысын былғалақтатып, әрі қарай шауып кетті.

— Қайтсін, сорлы, қатындарға батып сөз де айта алмайды, айтпайын десе, тағы болмайды, — деп бір қатын күңк ете қалды.

— Жақтамашы, жақтайтын түгі жоқ. Көп болса, өзіңе ұнап қалған шығар.

— Өш, бетім-ау, қайдағы жоқты айтатының не? Ағайынымыз емес пе?

— Болса қайтейін, өзің күйдіресің. Жұрттың бәрі соғыста! Осылар қатын-қалаштың арасында неғып жүр екен сестііп! Ағ үстінен айқайлауға менің енем де жарайды!

— Ең болмаса, шалғымызды да қайрап бермейді!

— Қатындар, әй, түге! Етектерің жасқа тола бермесін! Айтты-айтпады, жұмысқа шығайық. Баяғыдай бір самаурын шайды бір қатын жарты күн ішетін жағдай жоқ. Соғыстан кейін сүйтерсіңдер!

Әйелдер түрегеліп, жинала бастады. Біреулері шалғыларын қайрауда.

Нәбияның бүгін тіпті көңілі жоқ. Қолынан шалғы орағы түсіп, жұмыс істей алатын емес. Таңертең тұрғаннан солай. Сиырын да дұрыстап сауа алмай, желінінде біраз сүт жіберді. Төлемісті де арқадан бір ұрды. Осы күні ашуланса, өшін бааладан алатын әдет шығарды. Әлде баласы жетіліп келе жатқасын ба, әлде күйіктен бе?

Кеш болып, жұрт ауылға қайтуға жиналды. Бір өгіз арба келіп тұр екен. Бәрі де соның жайлы орнына мініп, жүріп кетті. Ауылға жақындағанда шеттеу тұрған өз үйінің жанындағы қызыл сиырын көрді. Сиыр байлаулы бұзауға тым жақын таянып, емізіп тұр екен. Нәбия арбадан түсе сала, айқайлап жүгірді. «Жетпегірі!» деген ащы даусы жер жарады. Келе шалғы орақтың сыртымен сиырды бір қойды, бұзаудың басынан бір тепті. Оның аузы ақ көбік болып қалған. Жүгіріп үйге кірсе, Төлеміс асық ойнап отыр екен, оны да аяған жоқ. Оң аяқпен арқадан теуіп кетті. Сосын Нәбия отыра қалып дауыс етіп жылай бастады:

— Ашылмады маңдайым. Сен жалмауыз келіп, жан-жақтың бәрін жалмадың. Алдымен жұттың әкеңді. Енді мені жұтқалы жүрсің. Үйде қарап отырып, сиырды неге емізесің? Осылып қалғыр ойының! Көктемегірі, бақытсыздыққа туған бала!

Үйге Қалдығара кіріп келді.

— Жеңеше, мұның не? — деп Төлеміске қорған бола беріп еді, оны шырылдатып Қалдығараның қолынан жұлып алды да, тағы бір-екі рет ұрып жіберіп:

— Жұмысың болмасын баламда. Етін жеп, сүйегін итке тастасам да өз еркімде! — деді айқайлап, булыққан шерді кеудеден шығарып жатып.

— Осы молаға келем деп қара бақыт болдым. Құрындар шетіңнен! Жоғалыңдар көзімнен!

Қалдығара төмен қарап, үндемей отырып қалды.

* * *

Нәбия жалғыз. Үйде ымыртта жалғыз отыр. Төлеміс дала балалармен ойнап жүр. Соғыс бітіп, жұрттың көбі қайтты. Шалпықтан еш хабар жоқ. Осыдан үш жыл бұрын тұтқыннан қайтқан біреулер оны көрдім, қайтыс болды, өз қолымнан жерледім деді. Сонда Нәбия бір ай бойы жылады. Бірақ көз жасынан не көмек? Қазір ол жара да ескіріп барады. Шалпықтың екі інісі — Қалдығара мен Танау да армияға барып үлгіріп келді. Әлі үйлене қойған жоқ, қай-қайсысы да. Екеуі де осы үйде. Төлеміске көз болып жүр. Ол үшінші класта оқиды. Оқуы жаман емес. Бірақ Шалпықтың

орны бір басқа. Жүректі өртеп ала жөнелгенде, әйел өзін қайда қоярға жер таппайды. Әлгі көзіммен көрдім, қолымнан жерледім деген сөзді естігесін, Нәбия тіпті шөгіп қалды. Өміріндегі бүкіл қызығын жоғалтқандай, күні сөнгендей. Жан-жағындағы жұрттың бәріне қараса, үй болып, семья болып, қызық көріп өмір сүріп жатыр. Ең аяғы күйеуі армияда қайтыс болған әйелдер де біртіндеп күйеуге шығып кетіп жатыр. Қазір олардың көбі де тым-тәуір үй болып қалды. Нәбия соларды ойлайды. Енді міне, біраздан бері осы үйге көрші колхоздың председателі Төрехан келгіштей беретінді шығарды. Оның әйелі аурудан қайтыс болған. Қолында екі баласы қалыпты. Оның ниетін де біледі Нәбия. Әр нәрсені сылтауратып, босқа келіп жүрген жоқ. Сырттай құлақ қағыс қылып, бірер адамдардан сөз салдырған да, он бес жылдан бері колхозда председатель болған абыройлы адам көрінеді. Әйтеуір, ел мақтайды. Шалпық қайтыс болды дегеннен кейін іштей осы ойға еңісе берген. Жақында және бір адам жиберіпті. Егер келісім берсе, алып кетем деген. Оған да ешқандай жауап қайырған жоқ, үнсіз қалған. Бірақ сол үнсіздігінің өзі келісім сияқты. Тіпті келіп қалуы да ықтимал. Сондықтан Нәбия бөлен жыл тұрған мына үйіне қарайды, кейде ойша қоштасады, Шалпықтың жүрген күндерін еске алады, сөзін ап-айқын естиді, Төлемістің туған күндерін, алғашқы бақытты айлар мен одан кейінгі қара күндерді, жас сәбиінің жетім кездерін еске алады. Кейде Төлеміс: «Әкем қайда?» — дегенде: «Келеді, әлі соғыстың бір шеті бітпей жатқан көрінеді», — дейтін де қоятын. Қалдығара мен Танаудың да мұның күйеуге шығуына ризалығы жоқ. Бұлар Төреханның жүрісінен іштей қауіптенетін де. Сол келсе, кірпідей жиырыла қалады.

Осы кезде үйге Қалдығара мен Танау кіріп келді. Үстіндегі қобырақ тондарымен бір қап суық жел әкелді. Шешініп-шешініп отыра кетті де, шай сұрады. Шай қайнап тұр еді, Нәбия дастарқан жайып, тез жасай қойды.

— Күн мықты аяз екен! — деді Қалдығара.

— Мен малдардың астын жайғанша, башайларым үсіп қалды екен деп едім, — деді Танау.

— Етіктің ішіндегі киіз байпағың қайда?

— Білмеймін, ескіріп жүр ме, тесілген бе. Алып қарамасам болмас. Әйтеуір қасаңдана береді. Сосын тондырады-ау деймін.

— Денсаулығыңды күт. Әлгі Төлеміс қайда жүр екен? Күн аяз ғой.

— Үстінде жаман күртесі бар еді, қатып қалды-ау, жабысқыр! — деп Нәбия орнынан тұра берді. Далаға шығып:

— Төлеміс! Ау, Төле-е-міс! — деп айқайлады.

Нәбия үйге кірді. Біраздан кейін Төлеміс те келді. Бет-аузы қып-қызыл. Кұлағы да үлбіреген. Қалдығара мен Танау оны жылы қолымен ысқылап жатыр.

— Қатып қалдың ғой, адам осы уақытқа дейін ойнайтын ба еді?!

— Аға, мен тонған жоқпын. Қырдап зырғанақ тептік. Балалар әлі ойнап жатыр. Ертең тағы ойнаймыз, — деді. Шешініп болды да, ол да шай ішуге кірісті.

Осы кезде сырттағы қар сықырлап, үй жанына бір атты шана тоқтады. Ешқайсысы ештеңе демесе де, бәрі іштей елегізіп, елең ете қалды. Бірақ ешкім орнынан тұрмады, шайларын іше берді. Біраздан соң есік ашылып, ішке тонға оранған үшеу кірді. Үйде отырғандар бұларды бірден таныды. Алдыңғы кірген Сағи дейтін көрші колхоздың бухгалтері, екіншісі оның әйелі, ал үшінші кісі Төрехан еді. Нәбияның жүрегі атша тулап кетті, Қалдығара мен Танау да ерін ұшымен амандасып, қабақтары қыржиып қалды. Ешкім төрге шық деп айта алмады. Енді осы үйге бұрын бірнеше рет келген Сағидың әйелі жылмандай бастады:

— Шешініңіздер, бір шай ішіп алалық. Әкел, аға, тоныңды ілейін... Я, аман тұрып жатырсыздар ма? Қалдығара, Танау, жұмыстарың жақсы ма, денсаулық қалай? — деп, жауабын да күтпестен, ішке еріксіз кіріп бара жатыр.

Алда-азардың күшімен шешінген қонақтар дастарқан жанына жиналды. Нәбия шай салып, қайтадан қыздырып, құйып беріп отыр. Төмен қарай береді. Әуелі ешкім ештеңе айта алмады. Біраздан кейін Сағидың әйелі тағы сөз бастады:

— Қалдығара, Танау, — деді ол, — сіздер Шалпықтың қалған көзі едіңдер. Бәрі де құдайдың бұйрығы шығар. Ол хабарсыз кетіп, артынан қайтыс болды. Жалғыз бала мен жеңгелерің қашанғы үйде отыра береді. Тума-туысқандығыңды сірөдан ешкім тартып ала алмайды. Бірақ адам баласы болғасын, бірігіп тұру тәңірдің ісі ғой. Жеңгелеріңнің бұлай отырғаны сіздердің де қабырғаларыңызға батпайды демеймін. Төлеміске әке керек. Мына біздің ағай болса, жолдасы қайтыс болып, шиеттей екі баламен қалып отыр. Ер адамға әйелсіз отыру, бала бағу, тамақ асу қиын зат екенін білесіздер. Әрі десе, үкіметтің жұмысынан күндіз-түні қол босамайды. Осы жайды ескеріп, екі жарты бірігіп, бала-шағаларын әкесіз, шешесіз қылмай, семья құрғызсақ деп едік, — деп барып тоқтады.

— Иә, алып кетейік деп келіп едік! — деп Сағи бір бүйірден дүңк ете қалды.

Үй ішін осыдан кейін тағы тыныштық жайлады. Нәбия шайды ішуін қойып, орамалының шетін көзіне басып алып, үнсіз жылай бастады. Қалдығараның, Танаудың беттерінде қан-сөл жоқ, қатып қалыпты. Төлеміс те бұрышта үнсіз отыр.

Бір мезетте Қалдығара:

— Беретін адамымыз жоқ! Тартып алам демесеңіздер! — деді салмақтап.

— Иә, біздің жауап сол. Әуре болмай, қайта беріңіздер! — деді Танау да.

Сағи мұртынан білінер-білінбес бір күлді де:

— Олай деуге болмайды ғой. Заң бар, адамның еркі бар деген сияқты... Әуелде келісілген нәрсе. Әйтпесе, біздер де түн ішінде тартып алып кетуге келген қарақшылар емеспіз. Әрқайсысымыз өзімізше елге белгілі, абыройдан күр емес адамдармыз. Мысалы, мына Төкең кімнен кем?! Бүкіл колхозды былай қойғанда, аудан, одан әрі облыс сыйлайды. Бір орында председатель болып істегеніне он бес жыл. Үкімет кезкелген адамға мұндай сенім білдіре бермейді. Әрі десе, өздерің де жақсы тума тауып, қол ұшынан жалғасып отырасыңдар. Сыйластықпен жүргенге не жетсін. Одан да ашуды қойып, келісімге келейік.

Қалдығара Нәбияның бетіне қарап еді, ол жасып тыйыпты, бірақ өлі орамалын жүзінен алған жоқ. Аузын басып отыр.

• Біраз кеселер қаңтарылып қалыпты. Төрехан мен Нәбиядан бөтен ешкім шай ішіп отырған жоқ. Олар да аса ішкісі келіп бара жатпағандықтан, мына қолайсыз жағдайдан қашу үшін, өйтеуір бір ермек болсын деп, жүздерін кесемен жасыра, шай ішіп отырған сияқты. Аққұманның астындағы қызыл шөк әлдеқашан күңгірт тартқан.

— Ендеше, алатын кісілерінді ала беріңдер, бірақ Төлемісті бермейміз! — деді Қалдығара қатайып.

— Шалпықтың шаңырағын күлата алмаймыз! — деді Танау.

— Сіздердей екі ар-азамат отырғанда, ешбір шаңырақ құламайды. Төлеміс те амандық болып, ер жеткесін, өз ұясына қайтып келеді. Оған дейін жас баланы анасыз тастаған обал болар! — деді Сағи.

— Бала берілмейді! — деді тағы да Қалдығара. Сосын ол Төлеміске қарап: — Бері кел! — деді. Төлеміс анасына бір қарады да, Қалдығараның тізесіне келіп отырды. Қалдығара оны бауырына қысып алып, маңдайынан бір сүйіп, көмейге келіп қалған жасын жұтып жіберді де, қайталан сазарып отырып алды.

— Қой, отыра береміз бе, қайтеміз, — деді бір кезде Төрехан аяғын жазып. — Алдымыз түн.

Манадан бері әрі тартып, бері тартып жай сөйлесіп отырған Сағи енді ашуға міне бастады:

— Балалар, босқа бала болмаңдар. Мұндай жерге құдай да, адам да ара түсе алмайды. Одан да, мына ел- жұрттан ұят болар, ың-жыңсыз алып кетейік. Біз саған той істе деп отырған жоқпыз... — дей берген кезде, Қалдығара оның бетіне түкіріп жібере жаздады:

— Арсыз! Шық үйден! Менің ағамның әйелін саған той жасап берсем! Өзімнің бауыр етім інімді қолыңа ұстатып қоя берсем! Аюан! Саған және той керек пе? Шығындар үйден! Алатын әйелдерінді алыңдар да, жоғалтыңдар көздерінді!

Осы жерде:

— Сағи, сенің мұның дұрыс болмады, — деп Төрехан басу айтты. Сосын оның құлағына бірдеме деп сыбырлап еді, ол орнынан тұрып, далаға шығып кетті де, шананы айдап ала жөнелді.

Енді әңгімеге Сағидың әйелі кірісті:

— Нәке-ау, тіпті маскара болды-ау, ең болмаса ыссы шай іше тұралық. Мынаны, ел құлағы елу деген, ешкім ести көрмесін, тыныштықпен тарасайық. Жігіттер, сендер де күштілік көрсетпеңдер. Адам болғасын, бәріміз де бір заңға бағынамыз. Шалпық ағайды жақсы адам деп естуші едік, бірақ, амал қанша, шетте жүріп қайтыс бопты. Жалғыз ойел от басында қашанғы отыра бермек? Төлемістің болашағын ойласаңдар, сендер бұлай істемеулерің керек. Балалыққа салынбаңдар! Төлеміс қайда қашар дейсің. Түбінде тумасын табады. Төкеңе де қиын болып отыр. Ал ол баланы тастап кетсін дейік. Онда ел, жұрт не айтады? Жетім баланы екеуі бірігіп тағдырға ойыншық қылып кетті демей ме?

Енді Қалдығара мен Танау да, Нәбия мен Төрехан да — бәрінен де үн жоқ. Келіншек анда-санда тоқтап қойып, сөйлеп отыр. Ептеп шай да ішіле бастады.

Арада бір сағаттай уақыт өтіп, бұлар әңгімелерін келістіре алмай отырғанда, есіктің алдына шана қайта оралып келді. Ішке алдымен Сағи, содан кейін бір милиционер кіріп келді. Қалдығара естіріп Сағиды боқтап жіберді. Мұны күтпеп еді ол. Танау лып етіп орнынан ұшып түргелді де, Төлемісті арқасына салып алып, есіктен шыға жөнелді. Милиционер оған бөгет болған жоқ. Тек Қалдығараға қарап, оны үгіттей бастады:

— Қалдығара! Сен есті жігітсің ғой! Ұят болады. Жеті қараңғы түн ішінде мені алып келді.

Бұл кезде Танау қорадағы ескі шоптің түбіне Төлемісті тығып жүр еді. Төлемістің де бөтен ауылға, бөтен аламдарға кеткісі келмейді. Шешесінен зыр-зыр қапайды. Танау оған:

— Мен бөтен үйге кетіп қалды дейін. Сен қозғалмай, жата бер! — деді де, үйге қайта кіріп кетті.

Төлеміс тынысын өзер алып жатыр. Бірақ шөбі құрғыр сықыр-сықыр етеді. Жетім көңіл жарықшақ дегендей, ішті бір ашы өрт кернеп бара жатыр. Көзге жас құйыла береді.

— Өке-ке-кем-ай! — деп өксіп-өксіп жылап жіберді. — Қайда ғана кеттің! Қор болдым ғой! Кімге тастап кеттің мені! — деп дауыс шығармай қырылдап жылап отыр. Бейне осы үнсіз айтылған сөздері өкесіне жетіп жатқандай я содан үлкен бір жеңілдік кеп жатқандай.

Үйдегілер лабдырласып, шығуға айналды. Төлеміс үнсіз жылай берді, жылай берді. Он жастағы балаға бүгін ересектік келгендей, өкесін іштей шақырып, тағдырды қарғап, кішкентай жүрегіндегі үлкен шерін ескі шөптің арасына тығылып отырып ағытуда. Кенет ол шошып кетті, біреу келіп, бетіне ыстық демін лап еткізгендей болды — бұл Аккүшік екен. Келіп, Төлемістің бетін жалап алыпты. Бір қыңсылап та қойды. Бала күшігін құшақтап алып, одан сайын жылай бастады. Туып-өскен үйінен, қорасынан, күшігінен, Қалдығара мен Танау сияқты ағаларынан айрылам-ау деген ой жүрегін жыртады. Осы кезде сарт етіп есік ашылды да, қораның ішіне бір сөт үнсіз өлсіз жарық түсірді. Адамдар бірінің соңынан біреулері шығып жатыр. Шешесінің қолында буыншақ-түйіншектері бар сияқты. Ол «Төлеміс!» деп айқайлап жүр. Танаудың:

— Ол жоқ! Көршілерге қашып кетті! Биыл таба алмайсың! — деген даусы естіледі.

Милиционер:

— Ау, шырақтарым, естерің дұрыс па! — дейді.

Қалдығара:

— Ісім сенімен болсын! Шалпықтың шаңырағын ортасына түсірдің! — деп жүр. Оның милиционерге я Төреханға айтқанын түсіне алмады Төлеміс. Нәбия: «Төлеміс! Төлеміс! Қайда кеттің! Желкенді үзермін!» — деп айқайлайды. Кенет ол қораға кіріп, қараңғыда қора ішін қолымен сипап, баласын іздей бастады. Сөйтіп жүргенде аяғы бір бос шелекке тиіп кетті, жарға сүйеулі тұрған айыр-күректер салдыр-гүлдір етіп құлап түсті.

— Адыра қалғыр!

Демігіп, жар жағалап, қораның ішін қараңғыда шарлап келеді. Осы кезде кішкентай ақ күшік шыдай алмай қыңсылап жіберіп еді. Нәбия ескі шөп тұрған жерге жетіп келіп, Төлемісті ұстап кеп алды. Желкесінен қатты қысып, сол бойда далаға сүйрей жөнелді.

Бала бақырып қоя берді.

— Бармаймын! Бармаймын! Қалдығара аға! Бармаймын! Алып қалшы, аға-еке! — деп ашы даусымен түнде шыңғырып барады.

- Таста баланы!
- Бермейміз!
- Қой деймін енді! Өйтпесе, қару жұмсаймын!
- Баламды бере алмаймын!
- Аттарды дайындаңдар!
- Ал салыңдар заттарыңды!
- Әлі кездеспей қалармыз!
- Тарт атты!

— Әйт, шу! — деген дауыстар бірінен соң бірі жамырап шығып жатыр. Милиционер Төлемісті шырылдатып әкеліп, Төрехан мен Нәбияның ортасына отырғыза бергенде, Қалдығара кие-жара келіп:

— Бауырым-ай! Аман бол енді! Бізді ұмыта көрме! Өкен әлі келеді! — деп Төлемістің жас жуған бетінен шөпілдетіп сүйіп-сүйіп алды. Ауыздықтарын быртылдатып шайнап тұрған аттар ала жөнелді!

Екі ат шана. Алдыңғысында Сағи әйелімен. Ай жоқ, бірақ жұлдыздары самсап тұрған қараңғы түн. Шаналардың табандары қатқан қарды шықырлата сырғиды, аттардың тұяқтарынан ұшқан қарлар артқа, алысқа топ етіп құлайды, андасанда аттардың сауырларына сарт ете қалған шілиялардың дыбысы, шылдырлаған қоңыраулар, — тек осы дыбыстар ғана естіліп тұр. Нәбия мен Төрехан шыққалы әлі тіс жарған жоқ. Төлеміс жылы тонға оранып алып, әлі үнсіз жылауда. Сөйтіп келе жатып, ол бір-екі сағаттан кейін, шананың жайлы жүрісімен тербеліп, ұйықтап кеткенін де байқамай қалды. Тек сол кезде ғана Нәбия Төреханға қарап, қисая құлағына сыбырлады:

— Тұқымың жайылғыр! Бала-шағаны еңіретіп, ақыр мұратыңа жеттің бе?

Төрехан мұртынан бір мырс етті.

Төлеміс өзін біреулер жұлқылап, тұр-тұрлап жатқанға оянып кетсе, әлі түн екен. Бірақ шаналар үлкен бір үйдің жанына келіп тұрыпты. Бұл орта жолдағы Сағидың үйі боп шықты. Олар әлдеқашан дайындалып қойған екен, со жерден тездетіп бір шай ішіп, ет жеп, әрі қарай жүріп кетті. Бұлардың бәрі ұйқы қысып жүрген Төлемістің есіне түс сияқты ғана әсер қалдырған. Таң бозара берген мезгілде екі шана «Қайыңды» колхозының орталығына жетті де, маңайдағы ең үлкен, сәнді үйдің жанына тоқтады. Бұл Төреханның үйі. Ауыл да осыны күтіп тұрған екен, той басталып кетті. Үйге біреулер кіріп, біреулер шығула. Ақ бауырсақтан, шекертәттіден шафу-шашылула. Төлеміс шешесінің қасында біраз отырып, іші пысқасын далаға шығуға беттеді. Оны пеш артында біраз әйелдер ұстап алып, айналдыра бастады.

— Енді сенің әкең кім болады, білесің бе? — деді біреуі сыпсыңдап. Сосын, бала жауап бере қоймағансын: — Әкең сенің Төрехан болады, әке де, сыйла, — деді. Сол кезде Төлемістің қасына бір бала жетіп келді.

— Оу! — деді келген бойда ол иығынан тартып. — Жүр, хан ойнайық, менде асық көп!

Кіші бөлмелердің біріне барып, бір дорба әртүрлі бояуға боялған асықтарды киіз үстіне төгіп садды әлгі бала. Өзін таныстырып жүр. Ағы Жұбанияз екен. Төреханның екінші баласы.

Жұбанияз зан ойнағыш болып шықты. Әп-сәтке де апармай-ақ Төлемісті ұтып ала берді. Ойнап болғаннан кейін ол:

— Мә, осы дорба асықты сен ал, саған бергенім! — дегенде, Төлеміс шын қуанып кетті. Содан кейін екеуі далаға шығып, зырғанақ тебуге жөнелді. Үй жанында төбе бар екен. Содан бір топ бала зырғанап ойнап жүр. Төлеміс те ойынға қосылды. Көп баланың ішіне түскесін, аздап мақтанып та кетті білем:

— Менің әкем председатель! — деп таудан қайта-қайта домалап, бір-екі сағатқа жеткізбей-ақ үстіндегі күртесінің далдұлын шығарды. Күрте шалбар да тесілді, құлақшынның бір құлағы дыр айрылды. Үйге келгенде, Нәбия Төлемістің түрін көріп шошып кетті. Бірақ топ адам отырғасын, ештеңе деп ұрса алмаған болу керек, тек:

— Қарағым-ау, саған не болған! — деді де қойды. Бү жолы Төлеміс ең болмаса бір-екі рет шапалақпен салып жібереді ғой деп еді, онысы болмай шықты.

Ертеңіне Төлеміс мектепке барды. Екінші класта оқитын. Үйден аттанарда Төрехан баланың жаңына келіп:

— Төлемісжан, сен Меңдіғалиев болып жазылсайшы, — деді.

Төлеміс үндеген жоқ. Тек мектепке келіп, оқытушы оны түрегелгізіп, фамилиясын сұрағанда:

— Меңдіғалиев, — деді күбірлеп.

Оқытушы:

— Сен әкеңе айт! Өзіңнің бұрынғы фамилияң алда керек болады. Өскесін қайта өзгерту қиын. Айт солай деп. Мүмкін, рұқсат етер, — деді де, отырғызып қойды. Бірақ Төлеміс оны жаңа әкесіне айта қоймады, осы күннен бастап ол Меңдіғалиев болып кетті.

* * *

Бір жарым жылдан кейін «Қайыңды» колхозының орталығындағы төрт жылдық мектепті өте жақсы бітірген Төлемісті, Ақшатаудағы балалар үйінде аспаз болып істейтін Төреханның жақын тумасы бар екен, соның үйіне жіберді. Оның да қолында бір баласы бар, күйсуі әскерге кеткен әйел

екен. Колхозшы Оразғали және бір әйел, Төлеміс үшеуі арбаға мініп алып, азықтыққа алған екі қап тарыны тисп, жолға түсіп жүріп кетті. Төлеміс жолшыбай таныс емес белдерге, жыра-сайларға, жер бедеріне, кездейсоқ құстарға қарап күнді өткізуде. Ыңылдап өлең айтқысы келеді, бірақ онысы келісетін емес. Баяғы туып-өскен жері, ағалары мен Қалдығараны ойлайды. Ақкүшігін ойлайды. Мектептес, ойындас достарын ойлайды. Белгісіз, жұмбақ әкесін ойлайды. Қазір осы үлкен жолдың үстінде кездесе кетіп:

— Менің баламды қайда алып бара жатырсыңдар! Қайтадан тарт Саркемерге! Біздің ауыл сонда! — деп айқайлап, ұрсып, арбаны кейін қайтарса деп ойлайды. Осындай тәтті қиялмен ол аудан орталығы Ойылға қалай кіргенін де білмей қалды.

Ойыл балаға быжынаған қала сияқты болып көрінді. Сонда конып шығуға үйғарған Оразғали өгіз арбаны туарып, танысының үйіне кірді. Төлеміс жаңа келген жерді қызықтап, қошеге шықты. Бір жағынан, алысқа ұзап кетуге тәуекелі де жоқ. Үлкен балалар сабап кете ме деп қорқады. Мына бір жерде «асхана» деген жазу тұр. Қасында дүкен. Дүкен ішіне кіріп, біраз жүрді. Сосын далаға шықты. Қошедегі телеграф бағандары ызылдап тұр екен, соған құлағын тосып, белгісіз тілді біраз тындады. Қайтып келсе, Оразғалилар шай ішіп отыр екен.

Ертеңіне таңертеңнен жүріп кетті. Әлі жер салқын екен. Жақындап қалған сентябрьдің сызы ма, белгісіз. Біраз жүргеннен кейін алдан өзен кездесе кетті. Өгіздер суға ауыздарын батыра, мойындарын былғалақтатып, жүріп ішіп келе жатқанда, бірінің мойнынан қамыты шығып кетті. Арба тұрып қалды. Судың суықтығынан болу керек, Оразғали мен әйел түскісі келмеді. Сосын Төлеміс секіріп түсті де, өгізді қамытқа жақындатып, жанауызын салды. Су зәрдей екен. Шекесінен бір-ақ шықты. Оразғали қасындағы әйеліне:

— Бұл бала түбінде адам болады, — деп жатыр.

Бұлар балалар үйі орналасқан жер — Ақшатауға келіп жеткенде, козге алдымен үлкен екі қатарлы екі үй түсті. Осындағы ең қорамды үйлер де осылар ғана екен. Бұл — балалар үйі мен соның мектебі десті арбадағылар. Арба кішкентайлау келген үйдің жанына келіп тоқтады. Үйден жас шамасы отыздардағы әйел шығып, бұларды жылы жүзбен қарсы алды. Төлеміске және бір жақсы болғаны — өзімен қатар Хамит дейтін баласы бар екен. Танысып, ойнап, біраз көтеріліп қалды. Ертеңіне Оразғали кетіп қалды. Төлеміс балар үйіне қарай баруға батпады. Ондағылардың көбі тентек, шеттен келген балаларды сабайды дейтін сөздер естіген. Шынында да, балалар үйінде тәрбиеленушілер үйден қатынайтындарды жек

көретін. Себебі, олардың ата-аналары бар, үйі-күйі бар дейтін. Өздерінің көбі әкесіз я шешесіз өскесін, олардың ыстық құшағы мен мейірімін көрмегесін, күндегендей де пиғылдары болатын. Мінеки, сондай жайдың бірі Төлемістің басына да келді. Сабақтың алғаш басталар күні – дәл бірінші сентябрьде ол сөмкесін қолына ұстап, балалар үйінің мектебіне келе жатқан. Бір мезгілде мектепке тақала бергенде, қайдан шыққаны белгісіз, бір топ бала келіп, Төлеміске жабыла кетті.

Жұдырықтар мен тәпкі де болып жатыр. Бір мезгілде өлгілердің бірі:

– Атаңды! – деп айқайлап жіберуі мүң екен, топ бала дүркіреп қаша жөнелді. Бір жағынан мұғалім келе жатыр екен, жылап тұрған мұның қасына келіп, кім ұрған деп сұрап жатыр. Үстінің шаңын қағып, класқа алып кірді. Бірақ Төлеміс кімнің ұрғанын білмейтін еді, керек десе, біреуінің де беті-әлпетін есіне сақтамапты.

Сөйтіп, оқу күндері өте берді. Бірақ Төлеміс көпке дейін балар үйінде тәрбиеленетіндермен жақсы тіл таба алмады. Олар көптігін пайдаланып, мұны ұрып кете беретін болды. Бір рет ұрған балаларды оқытушысына айтып еді, сол күні кешкісін тағы сілейтіп кетті. Сосын көрген-білгенін, төбелесін ешкімге тіс жарып айтпайтын күйге шықты. Бірақ енді балалар мұның да әкесінің жоқ екенін біліп, мүсіркеуге кірісті.

– Стройся! – деген команда саңқ ете қалды. Ағай келіп қалған екен! Бәрі де дүрліге орындарына жүгірді. Олардың ішінде Төлеміс пен өлгі бала да араласа-мараласа орындарына өрең жетіп отырды. Мұғалім төбелестің шын мәнін білмеді ме әлде біле тұрса да ештеңе дегісі келмеді ме, әуелі тіс жарып ештеңе айтқан жоқ. Балаларды түгендеді. Не сабақ берілгенін сұрады. Бүгінгі сабақтың тақырыбын айтты. Осыларды бітіргеннен кейін ғана екі төбелесушіні түрегелтіп, кім бастады деп сұрады. Бұл кезде олар бет-ауыздарын сүртініп, ептеп қалыпқа келіп алған еді, ешқайсысы ләм-мим деп тіл қатпады.

Төлеміс осыдан кейін өлгі баламен жандай дос болып кетті. Балалар үйіндегілер де енді Төлемісті коллективінің сенімді бір мүшесі деп санады.

Бірақ осы коллектив қатарына қосылу жағы ойдағыдай өткенмен, Төлемістің сабағы және күйі бұл кезде төмендеп бара жатыр еді. Бұрын ылғи беске оқитын бала қазір үш пен төрттен жазбай қалды. Ара-арасында екілік те алып тастаған кездері болды. Күйі нашарлайтын себебі, баяғы өзін алып келген Оразғалидың тастап кеткен екі қап тарысы бітті де, енді өзі Айшаның үйіне түскен масыл болды. Күйеуі армияға кетіп, хабарсыз қалған осы әйелдің де барлық жұрт сияқ-

ты соғыстан кейінгі жылдарда тұрмыс халі ауыр еді. Сондықтан артық бір қасық, мейлі кішкентай қасық болсын, оның жанына ауыр батты. Соның салдарынан қыстың бір күні Төлемісті үйден қуып шықты.

— Бар, ауылыңа бар. Әкең әкеліп берем деген төрт қап тарысы әлі жоқ. Мен сені асырай алмаймын, — деп тура айтқан. Баласы Хамитпен қатты дос бола тұрса да, ол да жау-таңдап қарағаны болмаса, шешесінің бетіне келе алмады. Үйден шыға жөнелген Төлеміс аязды далада қайда барарын білмей, жылап-жылап, жасын тауысқан соң, көрші татар кемпірдің үйіне барды. Кемпір екі күндей үйінде ұстап, тамақ беріп мүсіркеді. Төлеміс үшінші күні енді оқуы құрысын, ауылға қайтам деп жатқанда, Хамит кенет жүгіріп келді де:

— Мамам шақырып жатыр! — деді. Келсе, үйге Оразғали келген екен. Төрт қап тары алып келіпті. Енді Айшаның да жүзі жылы. Төлемісті Оразғалиға мақтап жатыр:

— Сабақты жаман оқымайды. Барды осының аузына тосамыз. Үйдегі жалғыз кереуетке осы жатады.

Төлеміс үндемей, төмен қарап отыра берді. Шынында да, сол күні Төлеміске төсек кереуетке салынды.

* * *

Арада үш жыл өтіп кетті. Төлеміс жетінші класты бітірді. Жай бітірген жоқ, кластың алды болып, ылғи «беспен» бітірді. Торехан мен Нәбия: «Сегізінші класқа бермей-ақ қояйық, тезірек адам болсын, педучилищеге берелік», — деп келіскен екен, оған Төлеміс те қарсылық білдіре қойған жоқ. Августтың аяғында қалтасына екі жүз сом салып, оқу басталардың дәл алдында оны аттандырды. Жетіжылдықты өте жақсы бітіргендіктен, оған сынақ жоқ еді. Тек кетерде шешесі:

— Құлыным-ай, күніңің көбі далада өтетін болды-ау! — деп көзіне жас алып, маңдайынан құшырлана сүйді.

Қала Төлеміске үлкен шытырман болып көрінді. Қаптанған машина. Тар көшелер. Ылғи танымайтын жат адамдар. Дүкендері көп екен. Қызыға-қызыға азын-азы ақшасына әр нәрселер және оқулықтар алып, тез-ақ бітіріп қойды. Күнде сабақтан қайтқан соң жатақханаға келіп алып: «Ақшам бітіп қалды, тез ақша салыңдар», — деп хатты салатын да жататын болды. Бірақ, не себепті екені белгісіз, ақша келе қоймады. «Әлде хаттарым жетпей жүр ме екен, әлде ақша болмай жатыр ма екен?» — деп мұның да басы дал болды. Әрі десе, паспортті жоқ екен, соны алуды ұмытыпты. Бір күні, бұл, шамасы, сабақ басталған соң он бес шақты күннен кейін болу керек, оқытушы Төлемістің үш сабақты бір дәптерге жазғанын байқап қалып:

– Түрегел! Неге тентектік жасайсың? Сабакты неге мазаққа айналдырасың?! Оқығың келмесе, оныңды айт! – деді даусынан ызғар шашып.

Төлеміс шыдай алмай, жылап жіберді де, бөлмеден ата жөнелді. Қасындағы жолдастары мұғалімге оның ең аяғы дәптер сатып алуға ақшасы қалмағанын айтып жатыр. Төлеміс сол жылауымен оқу ісінің меңгерушісіне келді. Ол Жалау Лепесов деген оқытушы еді, жылап тұрып айтқан сөзіне түсінбеді. Қасында тұрған оқытушылардың бірінен не айтқанын түсіндіріп беруді сұрады.

– Ақшам бітіп қалды. Ауылға барып келейін деп едім. Паспорт және тары алып қайтуға рұқсат етіңізші, ағай!

Оқытушы аздап жымыып тұрып:

– Рұқсат! Он бес күнге. Барып, паспорттың мен тарыңды алып келе ғой! – деді.

Төлемістің қуанышының шегі болмады. Арада аз-ақ күн өтсе де, сағынып қалған ауылына баратынына қуанды. Соның ертеңіне-ақ Ойыл жақ бағытқа бара жатқан машинаның біріне сұрап мініп, аулына тартып кетті. Бірақ машина ауылдың үстімен өтпейді екен. Отыз бес шақырымдай жер бұру. Апарып тастайын десе, жол құмдақ, машина өте алмайды. Амаз жоқ, уәделі жерге жеткенде түсуге тура келді.

Бұл кешкі сағат жетінің шамасы болатын. Күн төмендеп барады. Төлеміс екі өкпесін қолына алып, құмдақ жермен емпендеп келеді. Анда-санда жүрісін сөз азайтып, демалып алады да, қайта желіске басады. Ел де жоқ екен, тек кешке қарай, күн батар кезде бір киіз үйді көрді. Бұл шопанның үйі боп шықты. Іште бір кемпір ғана бар екен, ол Төлеміске айран берді. О жерге көп айналмастан, әрі жүріп кеткен ол енді қорқуға айналды. Себебі, маңайшың бәрі төбе-төбе құм, іңір түсіп, қараңғы болып кетті, қасқыр-масқырлар жүруі мүмкін. Оның үстіне, құм аяқтан тартып, жүрісті өндіретін емес. Анда-санда аяғына тікенек те қалады қалады. Кейде алыстан, кейде жақыннан аңның ба, құстың ба, белгісіз дауыстары естіліп кетеді. Кейде көзінің алдынан әлсіз от жарығы я бір ұшқын елестегендей болады. Бұлары ештеңе емес-ау, ендігі бір қорқып келе жатқан жері – Ақтоғай. Жасында балалар және кейбір үлкендер де осы иесіз тоғайда шайтанлар бар дейтін. Тоғай дегені – ертеден қалған екі-үш үйдің сидіған қабырғалары. Ол және қамысты, құрақты Қайыңды өзенінің дәл өткелінің аузына төніп тұр.

Мана бір өзірде шыққан ай енді жоғары өрлеп, жер бетін бозарта бастады. Енді жер бетіне біткен бұта мен дөңес, дөңдер бәрі біртіндеп айқындалуда.

Таныс жер де жақындап қалды. Белге пығқанда аналай-дан ақ тоғай көрінді. Өзі ақ кірпіштен салынып, сол себепті Ақтоғай атанған ғой, әйтеуір, айлы түнде сүйегі аппақ болып, алыстан-ақ жарқ ете қалды. Үңірейген терезе орындары бейне қурап қалған қу бастағы көздің орнындай үңірейіп, зәрені алып тұр. Маңайында өскен тал ма, ши ме, бірақ сол тоғайдың маңына жиналып қалған мақұлықтар я құбыжықтар сияқты. «Шәйт» деп дыбыс шықса, бөрі андап, самсап, жалғыз балаға қарай тап берейін деп дайындалып қалғандай. Тек осының жақындай түсуін күтіп, дем шығармай, қатып, сілейіп тұр!

Төлемістің жүрегі мұздап, жолдан шығып, тоғайдан қиыстап бара жатқанын әуелі өзі де сезбей қалды. Алысырақтан айналып өткен дұрыс болар деп ойлады ол. Екі көзін тоғайдан айырмай отырып, ол ақырында өзеннің жағасына ілінді. Судан бірдеңе шұрылдайды. Құс болар деді ол. Бірақ бұ жерде өткел жоқ болатын, тайыз шығар, бірдеме қылып өтермін деп, тәуекелге бел байлап, шалбарын шешті де, көйлегін түріп, сылдырлатып алмайын дегендей, суға ақырын енді. Бірақ тайыз болар деп ойлап келе жатқан жері бірден шұңғыма болып кетті де, гүмп берді. Жан дәрменде әрі ұмтылған оның аяғы қайраңға ідікті. Киімінің біразын су қылып алды.

«Уһ!» деп демін алған ол солығын да баспастан, киімдерін де киместен, зырғи жүгіріп, жағадан, Ақтоғайдан алыстай берді. Біраз жер шыққасын, енді қауіп артта қалды-ау деген кезде ғана ол тоқтап, су киімдерін киіп алды. Өзеннің бұл жағында жер қатаңдау еді, атқа мінгендей қутыңдап, шаршағанын да ұмытып кетті. Сол бүлкілмен желіп отырып, ауылдың шетіне ілінгенде түнгі сағат бірлердің шамасы болып қалып еді. Қазір толық ай тас төбеге шығып алған, жер дүниенің бөрі керемет аппақ. Сүттей. Ауылдың әрбір үйі, оның жанындағы мал, ат арбалар түгел ап-айқын көрінеді. Алғашқы көз тастағанда-ақ Төлемістің шалып қалғаны — өз үйінің терезесінен от сөнбеген екен: жүрегі құрғыр тотті езіліп сала берді. Үйдің жанында қаңтарулы ат, екі аяқты арба. Біреу келген болар деп ойлады Төлеміс. Үй жанына жеткен ол, енді не де болса келдім ғой дегендей, кішкене демалып, солығын басып алайын деп, үй артына айналды...

«Үйдің жанында тұру қандай бақыт, таңертеңге дейін осы жерге отыра берсем я ұйықтасам, соның өзі де алыста, таныс емес жерде оқудан он есе артық бақыт қой», — деді балалық оймен. Сосын, тағы да терең бір дем ала, көкірегін кере тазартып, үйге енді. Әкесі төр алдында шай ішіп отыр екен. Нәбия шай құюда. Екеуі де түннің бір уағында үн-түнсіз, ың-шыңсыз, аруақтай кіріп келген Төлемісті көріп, шошып кетті.

Жағдай сұрасқаннан кейін ғана, шешесі оны құшағына алып, бетінен, маңдайынан сүйіп жатыр.

— Алда, айналайын-ай, бірер күн күте тұрмаған екенсің, мен саған ақша салып, Ойылдан жаңа келіп отырған бойым еді! — деді әкесі.

— Келгенің жақсы болды, ештеңе етпес. Қанша күнге рұқсат етті? — деді шешесі.

— Он бес күнге.

— Онша күнде не істейсің, жаным-ау, сабақтан қалып қоймайсың ба?

— Қалмаймын ғой. Әрі десе, паспорт алу керек. Бөтен балалар алып келген екен.

Үшеуі отырып, өткен-кеткеннен оңгіме қозғап, көпке дейін шай ішісті.

Ертеңіне Төлеміс әкесімен екеуі әлгі екі аяқты ат арбаға мініп, Ойылға қайта тартты. Онда бір-екі күн болып, паспорт алды. Ауылға оралып келсе, Нәбия ақ тарыны қайнатып, қуырып, көп қылып түйіп қойған екен. Асылы, Нәбия тарыға шебер еді. Жұрт Нәбия қайнатып, қуырған тарыны, «Нәбияның тарысын айтсайшы» деп, аузынан тастамайтын.

Төлеміс әлде де ауылда бір жетідей болып, Жұбаниязбен ойнап (бұл ол кезде сегізінші класс оқитын), таныс балаларымен кездесіп, бой көтеріп қалды. Кетерде ақ тарыны арбаға салып, және ақша алып, кейбір оқулық, дәптерлерін де түгендеп, Ақтөбеге қайта аттанғанда, төбесі көкке бір жеткендей болып қалып еді.

Қалаға, жатақханаға келгенде, өзімен бірге жататын Жандай дейтін баламен өбден достасып алды. Қайда барса да екеуі бір жүретін. Сабақты бірігіп дайындайтын, бар сырларын бір-біріне айтысатын.

Он алтыға жеткен бала жігіттің енді қыздарға да көзі түсе бастады. Бір күні училищеден, сабақтан шығып келе жатқанда, өзі сияқты оқуға осы жылы түскен, бірақ бөтен топта оқитын Шарагүл дейтін қызбен кездесіп, екеуі жатақханаға дейін бірге барды. Солан кейін де әлгі қызбен жиі кездесіп тұратын болды. Жатақханада сабақ дайындаудан қолы босап кетсе, Төлеміс коридорға шығып, көзімен әлгі қызды іздейтін. Кейде екеуі киноға да бара қоятын. Бірақ Төлеміс көбінесе үндемейтін. Амал жоқ, сол себепті қыз көбірек сөйлейтін. Жолдастары да бір жағынан мазақтауды шығарды. Мазақтағанда да, артық айтып жатқан ештенелері жоқ, тек сен пәленшемен досың дейді, ал Төлеміс қызарақтап: «Жоқ, жоқ, өншейін», — деп бағады. Бұрын ешбір қызбен достасып, бірге жүріп көрмеген жас жігітке осы сөздердің өзі шаянның шаққанындай болды.

Бір күні көшкісін өлгі қыз жатақхананың есігінің алдындағы ағашқа сүйеніп кітап оқып тұр екен, Төлеміс оған жақындап келіп:

— Не оқып тұрсың? — деді.

— Орыс тілі ғой. Ертең сұрайтын шығар деп оқып тұрмын.

Көптен сұраған жоқ еді, — деді күлімсіреп қыз.

— Енді қанша оқисың?

— Неғылуға?

— Жай... Әншейін... Қыдырасың ба дейін деп едім.

— Кітабымды тастап шығайын ба?

— Қазір ме? Жоқ, қазір тапа-талтұс қой. Жұрттың бәрі көріп тұр. Кішкенедең кейін, ымырт болсын.

Қыз қасын керді де, үндеген жоқ. Төлеміс жайлап ысырылып, анда-санда көзінің қиығымен терезелерге, есік алдына қарап қойып, ішке кіріп кетті.

Арада бір сағаттай өтіп, ымырт түскенде Төлеміс далаға қайта шықса, қыз баяғы жерінде әлі тұр екен. Тіпті кітабы да қолында. Оны көкірегіне қысып алған.

— Әлі оқып тұрсың ба? Қап-қараңғы ғой. Жазу көрінбейді ғой.

— Жоқ.

— Енді кітабыңмен неғып тұрсың?

— Ойланып...

— Нені?

— Жаңағы сенің айтқаныңды...

Төлеміс үндемеді. Тек көшеге қарай жүре берді. Қыз кітабын тастамай-ақ ерді.

Екеуі жүріп келеді. Бірнеше үйлердің жанынан өтті. Паркке жетті. Бірақ оған кірген жоқ, көше бойлап жүре берді. Кенет Төлеміс қараңғы көшелердің біріне бұрылды да, үлкен қисық өскен бір ағаштың түбіне келіп тұрды.

— Шарагүл!

Қыз үндеген жоқ. Төмен қарап қалды. Кітабын қолтығынан алып, кеудесіне басты да, аяғымен жерді шимайлап тұра берді.

— Шарагүл! — деді Төлеміс екінші рет.

— Иә... — Қыз дауысы өте жай шықты.

— Біз осы... нетсек қайтеді... — деп Төлеміс, өрі қарай айта алмай, қысылып қалды.

Қызда әлі үн жоқ. Төлеміс өлгі сөздерден кейін аузына бірдеңе тұрып қалғандай ештеңе айта алатын емес, үнсіз қалыпты. Қараңғы көшені ақ жарыққа кенелтіп, бір машина жүріп өтті. Содан кейін өлгі тыныштық қайта орнады. Ақырында Төлеміс:

— Біз осы... скеуміз... нетсек... қойсақ қайтеді... Балалар тыныштық беретін емес! — деді қысылып-қымтырылып.

Бірақ даусында мұңның ба, жалыныштың ба бір үшқыны жатқан сияқты.

Қыз сілейіп қалғандай, я үн, я дыбыс жоқ. Тек кенеттен кеудесіне қысқан кітабы жерге беттері ашыла-машыла салдыр етіп құлап түсті. Бірақ онысына да қараған жоқ. Төлеміс еңкейіп кітапты алды да, қимылсыз тұрған қызға беруге бата алмай, өзі ұстап тұрып қалды. Енді қыз сөйледі. Үнінде ызма ма немесе күйініш пе, әйтеуір, бір кекті жұмбақ жатқандай. Бірақ қинала сөйледі:

— Мен сені... нетіп жүрген жоқпын... Қоймайтындай не істеппіз... — деді. Содан соң жайлап бұрылып жүре берді.

— Кітабыңды... — деп еді Төлеміс, бірақ қыз оған қараған жоқ, қараңғы көшенің бұрылысынан айналып, көзден тасаланды. Төлеміс бөтен көшелермен жатақханаға келді. Жолдастары сабақ оқып жатыр екен:

— Енді мені Шарагүлмен бірге ешуақытта да қормейсіңдер!— деді ашы мақтаншыппен. Жолдастары мұның сөзіне елең ете қойған жоқ, «көрерміз» дегендей, сабақтарын оқи берді. Қыздың кітабын Төлеміс ертеңіне оның дос қызына апарып берді.

Бұл Төлемісті біраз ойландырды. «Дұрыс істедім бе әлде қате ме, жолдастарымның айтқаны дұрыс па еді әлде жүректің бұруымен кету керек пе еді», — сол арасын білмей, дал болып біраз жүрді. Кейін өлгі қызды училищеді, жатақханада көргенде, қашып жүретін болды. Өзінің сол түні айтқан сөздерінен ұялады. Енді байқаса, ол да жақсы көретін еді, содан айрылып қалғанына өкінеді.

* * *

Төлеміс қазір үшінші курста оқып жүр. Жақсы оқитын болып алды. Кластың да озығы. Жыл сайын жазда ауылға барып, демалып қайтады. Балық аулап, суға түседі, атқа мініп, достарымен жарысады. Енді міне, он сегізге келіп, тым-тәуір азамат болып қалды. Оқудың да бітуіне көп емес.

Бір күні шаш алдырайын деп қаланың ортасындағы базарға келе жатқанда, ол өзінің туған ауылы Саркемерде бухгалтер боп істейтін кісіні кездестірді. Ол бір жұмыспен келген екен, Төлемісті көргенде тобесі көкке жеткендей қуанды:

— Айналайын, енді болмаса, мектебіңе іздеп барайын деп келе жатыр едім. Бақытым бар екен, жақсы кездестің!

— Ие, ауыл аман ба?

— Аман болғанда қандай! Мұздай қара көк. Саған айтатын үлкен жаңалық бар.

— Ие?

Төлеміс соя жақтан тумалары азық я ақша беріп жіберген шығар деп ойлап тұр. Қалдығара мен Танау осыдан бірнеше жыл бұрын Орынбор жаққа көшіп кетсе де, жақын-жуық біраз тумалары, оның ішінде әкесінің туған апасы Ақбала және қарындасы Мақпал, солардың семьясы бар еді.

— Әкең тірі екен, қарағым! Әкең тірі болып шықты! Өзінен хат алдық.

Төлемістің тұла бойы қалтырап, қалшылдап кетті:

— Шын айтып тұрсың ба, ағаке!

— Шын, қарағым, шын болғанда қандай! Бізге, басқармаға өзінен хат келді. Нәбияны, сені, інілерін сұрапты. Қайда деп. Өзі біржолата ағарылыпты. Сотталуы қате көрінеді. Жақында ауылға қайтпақ. Қиыр Шығыста екен!— деп бухгалтер бүкіл жаңалықты асығып-аптығып айтып шықты.

Енді Төлеміс қасындағы тұрған адамнан үялмай еңіреп қоя берді де, ес жоқ, түс жоқ, жатақханаға қарай жүгіре жөнелді.

— Тоқта, тоқта! — деп айқайлады артынан бухгалтер.— Мына адресін ала кет. Хат жаз.

Төлеміс жүгіріп кайта келгенде ғана өрең есіне келгендей болды.

— Ағаке! Жүріңіз! Менімен бірге болыңыз. Шүйіншіңіз бар!

— Ойбай, айналайын-ай, сенен не шүйінші дәмелейін, бірақ қолым босамай тұр. Қалаға ауру адам алып келіп едім, соны көрсету керек. Рахмет. Ал енді мынау адресі. Біздер де қуанып жатырмыз. Бүкіл Саркемер қуанышта. Тумаларың да жас төгіп алды. Сосын бәріміз жаздық. Нәбияның, сенің, інілерінің жағдайын айтып. Өзің де жазарсың.

Төлеміс адрес жазылған бір жапырақ қағазды ыссы шоқтан кем еместей көріп, көкірегіне қатты қысқан бойы жатақханаға жеткенше жүгірді. Оны осы кезде бірінші қарсы алған да Жандай еді. Ол әуелі Төлемістің түрін көріп шошып кетті де, түсінгесін қуана құттықтады. Бөтен жолдастары да келіп, қаумаласып, құттықтап жатыр. Жауап жазу үшін қалам, үш бет қағаз да келіп қалды. Столдың үсті сыпырылып, ақ қағаз төселіп, бір топ жас жігіттер дабырласып, отырысып келіп қалды. Әкесінің сауаты жоғын Төлеміс еститін, сондықтан жолдастары оқып берер деп, орысша жазуға келісілді. Отырғандардың біразы орысшаға шорқақ болып шықты. Сосын көрші бөлмеден Қыдырбек дейтін орыс ауданында өскен бала шақыртылып, бәрі хат жазуға кірісті.

— Қымбатты, әке! — деп бастайық деді Жандай.

— Жақсы! — деді Төлеміс.

Әрі қарай қаумаласып отырып мынадай хат жазып шықты:

«Қымбатты әке!»

Бүгін сіздің хабарыңызды естіп, қуанышымды қайда сыйғызарға білмей отырмын. Адресіңізді, келген хатыңызды туған аулымның бухгалтері айтты. Содан келген бойда осы хатты жазып отырмын. Мен қазір Ақтөбе педагогикалық училищесінде, үшінші курсыңда оқимын. Адресіміз: Коммунист көшесі, 7-үй. Жатақханамыздың адресі: Жамбыл көшесі, 36.

Нәбия апам күйеуде, Қалдығара мен Танау Орынбор облысында, семьяларымен. Сонда жұмыс істеп жатыр. Өзім оқуды осы жаз емес, келесі жазда бітірем. Бөтен не айтайын.

Әке! Қашан келесіз? Суретіңізді салып жіберіңіз. Мен осы хатпен осыдан жарты жыл бұрын түскен суретімді салып отырмын. Кейін жақсылап түсіп, тағы салып жіберемін.

Әке! Келетін уақытыңды айтып, тез хат сал. Біз бүкіл жатақхана балалары болып күтін аламыз. Тек тездетіп кел.

Сәлеммен балаң Төлеміс!»

Осы хатты жазып болғаннан кейін, конверттің аузын желімдеп, маркаларын көбейтіп басып, почтаға апарып салды.

Енді хат күту күндері басталды. Бірақ алыс жер ғой, біразға дейін хат келмеді. Бір күні Төлеміске 100 сом ақшаға қағаз кеп түр екен, бұрын мұндай ақша алып қормеген ол Жандайды ертіп, қалтасына паспортын салып, почтаға жөнелді. Кімнен келгенін де, не үшін жіберілгенін де білмеді. Почтадағы әйел ақшаны қолына санап беріп, қайдан келгенін айтты. Әкесінен екен. Сол ақша салған қағазда аз сөзбен болса да сәлем айтып, саулығын сұрапты. Бұл Төлеміске әкесінен жеткен алғашқы сөздер, алғашқы хабар, тіршілік белгісі еді.

Екеуі почтадан шығып, енді қайда барарын, не істерін білмеді. Төлемістің ойына келгені — арақ ішу болды. Бұрын үлкендердің осындай жағдайда арақ іше салатынын білетін. Дүкенге кіріп, бір жартылық ақ арақты корсетпей орап алды да, қайтадан көшеге шықты.

— Енді қайда барамыз? — деді Төлеміс.

— Мына жер қаланың шеті ғой. Сай, аржағы қалың ағаш. Сонда барайық. Көріп қалар.

— Кеттік, ендеше.

Кішкене жүргеннен кейін олар қаланың шетіне шықты. Сайға түсіп, ағаштардың арасына кірді.

Екеуі бір қалтарыс жерге отырды да, бөтелкенің аузын ашты. Енді байқаса, ішетін ыдысы, жейтін тағамы да жоқ екен. Қайтып баруға алыс болатын болды да, осылай бөтелкенің аузынан ішуге ұйғарды.

— Төттірек болады! — деді Жандай.

– Мә, іш, – деді Төлеміс.
– Не үшін ішеміз?
– Қайдан білейін.
– Жұрт ішкенде міндетті түрде бірдеңе айтып, бердемеге арнап ішеді. Былай ішуге болмайды дейді.
– Онда бірдемеге арнап ішейік.
– Сенің әкеңе арнап ішейік.
– Сөйтсек, сөйтеік.
– Онда алдымен сен ішсейші. Қанша айтқанмен, әке сенікі ғой.

– Алдымен сен ішсейші. Бәрібір емес пе!
Екеуінің де іше алмай, жүрексініп отырғаны белгілі болды.
– Ал енді іш. Өуелі, бөтелкенің аузынан ішу қиын болса, бір ұртта да қой.

– Неге? Қорқатындай ештеңе жоқ қой. Біздегі Ауғанбай менен бір жас кіші болса да, арақты іше берем дейді. Әкесі үйретіп тастаған. Менің одан нем кем! – деп мақтанып қалды Жандай. Сосын шынының аузын тақап, бірнеше рет жұтып жіберді. Көзінен жас көрінді. Беті де тыржиып кетті. Бірақ:

– Түу, ащы екен. Дегенмен, ішуге болады! – деді сыр бермегенсіп.

Ендігі кезек Төлемістікі еді. Ол да бірнеше рет жұтып жіберді. Бала жігіттер, біраздан кейін арақ буындарына түсті ме, әңгімені де, ішуді де көбейтті. Содан екеуі де мас болды. Тек әйтеуір сыр білдірмегенсіп, аяқтарын шақ басып, жатақханаға беттеді. Жатақханаға көздері қызарып жеткен екеуі сол бойда кереуетке құлады да, таңертең бір-ақ тұрды. Екеуінің қарындары ашып қалыпты.

– Ыссы борш ішпесе, болмас, – деді Төлеміс. Екеуі жуынып, киініп алды да, асханаға барып тамақтанып, одан қала шетіндегі базарға аттанды. Кешегі ақшаға Төлемістің костюм алғысы келіп жүр. Базарда жарты сағаттың ішінде-ақ бір қара шевиот костюмды тауып, сұраған ақшасын беріп, қайтып келді. Киіп қарап еді, шап-шақ екен. Балағы кең, далиып жатыр.

– Тамаша! – деді Жандай. – Шалбардың балағы бөтеңкенің басына жетіп тұрса, нағыз мода сол болады. Өзі де солай екен.

Төлеміс те осындай жақсы костюмнің табылғанына қатты қуанды. Осыдан кейінгі күндері сабаққа барғанда да іштей мақтанып жүрді ол. Шынын айтқанда, балалар да көпке дейін оның костюміне қызығып болды. Костюмді киіп, шақты алдырып, жақсылап суретке түсіп, онысын хатқа қосып әкесіне салып жіберді.

Енді-әкесінен де хат жиі келіп тұратын болды. Ал ақша деген одан да жиі жететін. Шалпық хаттарында өзінің жазықсыз екенін, ағарылғанын, енді жақын арада қайтатынын ай-

тып жазатын. Шалпықтың хабарын ауыл да түгел естіген. Нәбия, Төреханға да жетіпті. Бірақ Төлеміс одан бері шешесін көрген жоқ. Биыл жазда барғанда болмаса.

Оған да бір-екі ай қалды ғой. Оқу біткенше барып қалармын деген әкесі. Осында келсе, тіпті жақсы. Елге бірге баратын. Бірақ сынақ күндері жетті, ол да өтті. Өке келмеді. Сосын Төлеміс оқу біткесін қарап жатсын ба, ауылына кетті. Ең алдымен оны көрген шешесі баласының маңдайынан, бетінен сүйіп:

— Өкең келетін болыпты ғой, қарағым, бақытты екенсің! — деді. Төрехан ештеңе дей қойған жоқ. Бірақ сол үнсіз көзқарастың, анда-санда бірдеңе айтайын деп оқталып барып, айтпай, бүгіп қалудың аржағында үлкен толқыныс бар еді.

Төлеміс енді ештеңе болмағандай-ақ, жаздың тамаша күндерін өткізіп, ойынын ойнап, балық аулап, қуанышты көңілмен жүріп жатты.

Бір күні түске жақын қармағына қапқан бір топ ұсақ балығын жіпке тізіп, күн ысып кеткесін, үйге келе жатса, есік алдында бір кемпір отыр екен. Ол Төлемісті көрген бойда-ақ кішкентай баладай маңдайынан сипап, бетінен сүйді.

— Қарағым-ау, ауылды ұмыттың ба? — деп жылады. — Саркемерге келуді қойдың ғой.

— Білем ғой, — деп күмілжіді Төлеміс. Нәбия үндемейді, тек күйбеңдей береді. Төрехан үйде жоқ-ты. Бірақ анасының баласына бірдеңе айтқысы келетін сыңайы бар сияқты, оған батылы да бармай жүргендей. Қайта-қайта өлгі кемпірден ауылдың жағдайын сұрай береді. Ақырында, бір мезгілде, шыдай алмады білем, баласына тіктеп қарап:

— Өкең келіпті. Ауылға бармайсың ба? — деді.

Төлемістің жүрегі ойнап кетті. Жүзі бал-бұл жанып, не айтарын, не дерін білмей, үнсіз қалса да, шырақтай жанған көздері көп нәрсені аңғартып-ақ тұр еді. Шешесінің де көзінде жас тұр екен. Бірақ ол, бір жағынан, қуаныш болса, екінші жағынан, күйініш, қайғы жасы сияқты. Төлемістен көзін алар емес. «Қош бол енді, құлыным! Менің құшағымнан ұшып бара жатырсың ба? Енді сенен айрылдым ба? Баяғыда өкеңнің інілерінен тартып алғандай қылып алып келіп едім, асырап-бағып өсіріп едім, енді ұяна қайта ұшып бара жатырсың ба? Мені тастап бара жатырсың ба?» деген ойлар жазулы тұр еді ана көзінде. Соны Төлеміс түсініп қалды. Сол жазуды көңілімен оқыды бала. Кенеттен келген таудай қуаныш сондай қайғы да, сондай жара да алып жеткендей. Мүмкін, ана осы кезде ертерек күйсуге шығып кеткенін ойлап отыр ма екен, енді не бетіммен көрем оны деп отыр ма екен, әлде өлді деп хабар айтып келген адамды іштей қарғап отыр ма екен,

әлде бағып-қаққан баласының мұны тастап жөнелейін деп отырғанына назалануда ма, әйтеуір, көзінен жас енді бұршақтап ағуда. Жас жігіттің көкірегін кернеген осындай бұлдыр сезім үстінде кемпірдің:

— Мен сендерді Саркемерге тойға шақыра келдім. Екеуіңді де. Нәбия, сені де, Төлеміс, сені де... — деген сөздері естіледі. Бейне екеуіне де тұман арасынан жеткен сөздердей әсер етті бұл.

Бірақ жауап болмады. Ана мен бала екеуі де жерге қарап отыра берді. Кемпір ешқандай жауап ала алмады. Сосын ол тамыр-тамыр жіңішке қолдарымен бетін бір сипап алды да:

— Ия-я... — деп, ақырын орнынан қозғалды. — Қой, мен неғып отырмын, кетейін.

Нәбия тағы үндемеді.

Кемпір сүйретіліп шығып кетті. Нәбия жылай берді, жылай берді.

— Қойшы, апа, — деді Төлеміс. Бірақ анасы бұған қараған да жоқ.

Төлеміс жайлап ысырылып далаға шықты. Енді ол не істерін білмей жүр. Кемпір ат арбамен келген екен. Ол аулақта. Ат айдаушы бала жүруге дайын отыр. Кемпір сол арбаға жақындап қалыпты. Төлеміс енді шыдап тұра алмады. Жүгіріп кемпірдің қасына жетті. Оны арбаға сүйемелдеп мінгізіп жатып:

— Әже, мен бір аптадан кейін Ақтөбеге барам. Әкем мені сонда күтсін. Жұрманбайдың үйінде! — деді де, көзіне тығылып келіп қалған жасты көрсетпейін деп, айнала берді. Ат айдаушы бала да осыны аңдып тұрғандай қамшыны сарт еткізді. Арба жөнеле берді. Төлеміс арба артынан әлі қарап тұр. Жеңіл шаң шығара заулап бара жатқан арба, көңілді арбашы бала, ақ жаулықты кемпір, осы бір ұзын жол — бәрі де Төлеміске тым қымбатты, тым тәтті нәрселер, олар әкесінің көзі сияқты болып кетті. Мінеки, белден асып кетті олар. Төлеміс сол жерде ұзақ тұрды. Бір мезгілде иығынан біреу тартқандай, қараса, Жұбанияз екен.

— Неғып тұрсың, әй! — деді ол. — Түсің бұзылып кетіпті ғой. Мәс-саған, тіпті жылапсың ғой.

Төлеміс үндемей, жеңімен жасын сүрте берді.

— Қой, жүр, үйге барайық. Әлде шешем ренжітті ме? — деді ол тағы Төлемісті иығынан ұстап, үйге әкеле жатып. Кірсе, Нәбияның да көзі бұлаудай. Жұбанияз шошып кетті:

— Бү не бөлді, жаным-ау! Аманшылық па, әйтеуір!

Нәбия жауап қатудың орнына, Жұбаниязды тұрған жерінен өзіне тартып, құшақтап алып, енді дауыс етіп жылай бастады: «Жасыңнан асырап едім, шешекеннің жоқтығын білдірмей.

Басып едім бауырыма, қарағым-ай. Төлеміс екеуің тел қозыдай өсіп едіңдер!»

Осы сияқты сөздер бірінің артынан бірі шұбыра жөнелді. Төлеміс мұны енді шешесінің Жұбаниязды бала еттім, сен менен кеттің деп айтқанындай сезінді, шыдап тұра алмады, ысырылып есіктен шығып кетті де, қолына қармағын алып, өзен жағасына қайта тартты. Бұл жолы ол ымырт түсіп, өбден қарны ашқанша үйге қайтқан жоқ. Қармақты да жарытып салған жоқ. Суға түсті. Суға түсіп жүріп тағы жылады. Жылаған кезде сүңгіп, жасын сумен жуды. Судың астында сүңгіп жүріп жылады. Шешесіне ренжиді. «Неге мені жібере қоймады екен?» — деп ойлайды. «Мен бәрібір апамды ұмытпас едім ғой, айналып соғар едім ғой, неге қатты болды маған?» — деп ойлайды. Ойлайды да, көңілі тағы бұзылады. Суға тағы сүңгиді.

Әкесін көз алдына елестетеді. Онымен кездесетін сәтін елестетеді. «Қалай болар екен? Қалай қарсы алар екен? Не айтар екенмін? Құр арба барды ма екен? Кемпір жетті ме екен? Әкем хабарды естігенде, не айтар екен?» — Міне, осы ойлар тыныштық бермейді Төлеміске. «Әкем Саркемерге келіп, той істеп жатқанда, менің бүйтіп айдалада, қаңыраған су жағасында жасқа булығып, жалғыз жүргенше, тереңге батып өлгенім де жақсы ғой», — деп суға қайта сүңгиді, тереңдейді, көзін ашып қарап, аппақ қайраңдарды, қамыс түбіне ілініп тұрған балдырларды, зымырап өтіп жатқан кішкентай шабақтарды, өзеннің ең түбіне дейін жетіп, мың сынған күннің сәулесін, — жасыл судың, ақ қайраңның, сарғыш сәуленің бәрінің сан құбылып ойнауын көреді. Дем бітіп бара жатыр. Сосын ол су бетіне қайта көтерілді.

* * *

Бір аптадан кейін Төлеміс әке-шешесіне: «Ақтөбеде училищеде жұмысым бар, келерсіңдер деген», — деп, рұқсат алды да, бір машинаға мініп, Ойыл, Қобда арқылы Ақтөбеге келді. Ақтөбенің ферросплав заводында металл қорытушы болып істейтін Жұрманбай дейтін жігіт бар еді, оның әкесі Сары дейтін кісі болатын. Сарының әйелі Ақбал — Шалпықтың апасы. Төлеміс анада сол кісінің үйін сілтеген. Келсе, ол үйде әкесі жоқ болып шықты. Екі-үш күн күтіп, келмегесін, шыдай алмай, ауылға қайта қайтып кетіпті. Мүмкін, баласы Саркемерге барып қалар, содан күтейін деп айтып кетіпті осындағыларға. Сол күні түнде Төлеміс поездға отырды. Саркемерге поезд жолы жақын болатын. Шұбарқұдық станциясынан түскен ол Алтықарасудан өтіп, Бабатайға жетті. Бабатайда Жұрмантайдың әкесі Сары тұратын. Ақбал Төлемісті көргенде еңіреп қоя берді:

– Құлыным-ау, көкем-ау! Әкең келгенде қайда жүрсің! Сені көрмегелі қанша жыл! Осынша уақыт көзіме көрінбей, маңдайыңнан бір иіскетпей, қайда жүрсің? Әкеңнің көзі едің ғой, ең болмаса мауқымды басып неге кетпедің? Әкең сені іздеп, қан жұтып сандалып жүр ғой. Әрі барып, бері барып, көзіне ештеңе көрінбей сенен бөтен. Осында келіп жатып еді, жата алмады. Ақтөбеге кетіп еді, одан тағы қайтып келді. Жаңа ғана, осы сенің алдында қайта кетті қалаға. Шырылдаған бозторғайдай. Сенің ауылыңа батып бара алмай, бөтен жерден таба алмай, сергелдеңге салып қойғаның не, құлыным?!

Ақбал осылардың бәрін жылап отырып жыр қылып айтты. Ұзақ жылады. Осы сарнау Төлемістің сай-сүйегінен өтіп, жүрегін тілгілеп жатқандай. Адам қайғысы дегеннің не екенін осы дауыс етуден түсінгендей. Көзіне еріксіз жас алып, үндемей отыр. Ақырында, Ақбал түрегеліп: «Шай қояйын, саған деп арнап алып қойған сыбағам бар еді, соны асайын», – деді. Сары бригадир екен, шөпте. Кешке келетін көрінеді. Төлеміс: «Ештеңе іше алмаймын, әкемнің соңынан кетейін, тауып алайын», – деді. Сөйтіп, ол Ақтөбеге қайта аттанды. Сол күні кешкісің, қалада поездан түсіп, металлургтер қалашығына жөнелді. Жұрманбайдың үйіне жақындап қалғанда, жүрегі бірдемені сезгендей дірілдеп қоя берді. «Әкем бар екен», – деп ойлады ол толқыған ойын басып.

Табалдырықтан аттағанда, ол әкесін бірден көрді. Төрдің қақ алдында еңгезердей болып, салалы саусақтарын екі тізесіне салып, малдас құрып отыр екен. Алдына құмалақ жайып тастапты. Екіден, үштен топтап, ойға шомып отыр. «Құмалағы несі екен?!» – деп ойлады Төлеміс бір сәтте. Төлемісті көзі шалып қалған Жұрманбайдың әйелі:

– Шүйінші! Балаң келді! – деп айқайлап жіберді. Осы кезде Шалпық жалт қарады да, өзіне жақындап келіп қалған баласын ұшып тұрып қапсыра құшақтап алды да, қатып тұрып қалды. Деміккен әке көкірегінің ащы иісін баласына құшырлана жұтқызып, көз жасын ағыта, маңдайынан, мойнынан өбіп жатыр. Бейне сусынын қандыра алмай, аңқасы кепкен жандай құшырланады. Әкесі үнсіз тығылып, ұзақ жылады. Тек анда-санда көмейіне тығылған өксікті жұтып-жұтып қойып, баласын бауырына басқан күйі егілуде. Осы бір сәтте ол аңсаған арманына жеткен болса, бір жағынан, өзінің осыншама жыл жазықсыз қаңғырғанына, бүкіл өмірін морт сындырғанына, туған елден, жерден, әке баладан айрылғанына қабырғасы қайысып, өткен мен кеткен, қазіргі мен кешегі суреттердің бәрін найзағайдың жарқылындай мезетте елестетіп өтті. Найзағайдан кейінгі құйылған жаңбыр селіндей көз жасы да жуып тұр баласының бүкіл денесін.

Жұрманбайдың әйелі:

– Қойыңыз, ағаке! Бұл қуаныш қой! Демалыңыз! – деп келіп, әке мен баланы айырды. Отырысты. Жұрманбай да орнына отырып:

– Қойыңдар, Захыра, шай әкел! Қуанудың орнына жылау деген немене! – деп жатыр.

Шалпық бет орамалымен көзінің жасын сүртіп біраз отырды.

– Шәкең балам қашан келер екен деп құмалақ салып отыр еді, өзін де жетіп келдің, қарағым Төлеміс, – деді Жұрманбай.

Төлеміс бұл жолы көзіне жас алған жоқ. Барынша тырысып бақты. Және қуаныштан жылауға ол әлі жас еді.

Әкесі қозғалып, дұрысталып отырды да:

– Тек әншейін іштегі шерді шығарып жатқаным ғой. Оңай деймісің. Алыста жүргенде ылғи осыларды ойлаумен болдым. Барлық өмірім қана болды. Елге жетіп, баламды бір сүйіп, елдің ауылдың ауасын бір жұтып, күнін бір көріп өлсем, арманым жоқ деп едім. Міне, келіп отырмын, көріп отырмын. ✓ Енді арман жоқ. Тек семьяның бұзылғаны болмаса, – деді.

– Қой, неғылар дейсіз. Әйел адам. Тек Төлемістің анасы ғой демесек, әйел табылар. Құдайға шүкір, денің сау, аман-есен оралдың.

– Менің де босанғаным, ағарғаным бір жыл. Сол жерде де қалып қоюға, жұмыс жасауға болатын еді, бірақ жүрегім тартты да тұрды. Төлемісті, Нәбияны ойладым. Енді міне, жалғыз баламен бөлен күн өткенде әрең деп табысып отырмын. Тағдыр маған деген қаталдығын аямады ғой, – деп Шалпық тағы егілді.

– Қой, Шәке, берік болыңыз. Ер жігіттің басына не түспейді. Ден сау, аман оралғасын, бәрі ұмыт. Ал енді тамақ желік, бөтен әңгіме айтайық. Міне, дастарқан да келді. Әй, Захыра-ай, тездет, тездет! Айналайын Амантай, ана бөлмеде ілуді тұрған домбыра бар еді, соны өперші. Мен бір ән айтып жіберейін, – деді Жұрманбай. Кішкентай бала үлкен домбыра алып келді. Жұрманбай оның күйін түсіріп, біраз тыңқылдатып отырды да, ән шырқап кетті. Даусы ашық, жайлы екен:

Сү-үр-ра-сан руымды-ай,

қар-ра-кесек,

Досымнан дұшпаным көп-ай-й-й

қылған өсек-ай,

Харидаш-ай, харидаш-ай,

ахау-уу-у...

Дастарқан жайылды. Шалпық қалтасынан бір жарқырауық әдемі жүзік алып, Жұрманбайдың әйеліне ұсынып жатыр.

– Ау-уы-рып жатқанымда қу төсекте,
Болмады-ау хал сұрайтын-ай ту-уысқаным-ай,
харидай-ай, ахау,
харидай-ай, ахау,

А-а-ахау, харидай-ай, ахау-ай!

– Қарағым, мынау шүйіншіге бергенім! – деді Шалпық Жұрманбайдың әйелінің қолына әлденені ұстатып.

– Рахмет, ағаке!

– Рахатын көр, қарағым.

– Әй, Жұрманбай, күңіренбей, қоя тұр. Шай ішелік. Артынан айтармыз.

Жұрманбай болатын емес:

– Аридаш-ай, ахау...

Аридаш-ау, а-а-а-хау...-у-у...

– Қой дедім ғой енді саған.

– Ал, ендеше, болдым. Тек ағайдың көңілін көтерейін деп жатқаным ғой, – деді де, Жұрманбай домбыраны әрі алып қойды.

✓ – Иә, мен қазақтың өнін естімегелі қанша уақыт болды. Тіпті осы жаңа байқап жүрмін, қазақтың көп сөздерін ұмытыппын да...

– Неғылар дейсіз, өмір болса, енді бәрі дұрысталады ғой.

Шай басталып, әңгіме одан сайын дуылдап кетті. Шалпық Төлемісті басынан сипап, өзіне тарта береді.

Көп ішімдік ішіліп, көп сөздер айтылды. Ақырында, ет желініп болғасын, төсек салынып, төргі бөлмеге Шалпық пен Төлеміс жатты. Көрпеге кірген бойда-ақ Шалпық баласын бауырына қайта қысып, көз жасын селдетті. Арақтың әсерінен бе әлде одан емес пе, әйтеуір, баласының сүймеген, жасын жұқтырмаған жері қалмады. Бүгін Төлеміс өзін дүниедегі ең бақытты адамдай көріп, қуанышқа мас болып жатып ұйқыға енді. Одан кейін де оның бетін көпке дейін ашы, ыстық көз жасы жуып жатыр еді.

Ертеңіне тұрып, шай ішіп алғасын, әке мен бала қалаға шықты. Күн де нұрын аямай төгіп тұр екен. Көше жағалай көп ағаштар бой түзеп қалыпты. Машиналар. Адамдар. Күлкі. Құшақтасып бара жатқан қыз бен жігіттер. Тротуарда ойнаған балалар. Қол арбасының ішіне бөбектерін салып алып, қыдыртып жүрген аналар...

Шалпық Төлеміске көзінің қырымен ұрлана қарап қояды. Олар әуелі бір дүкенге кірді. Әкесі Төлеміске сол жерде әдемі бастон костюм сатып алып берді. Ақ көйлек алынды. Сосын тағы да бірнеше дүкендерді аралап, бәтеңке, іш киімдер, шұлық, бәрін жаңалап алып, моншаға барды. Сол жерде баласының шашын алдырып, екеуі екі бөлмеге кіріп жуынып шықты. Бас-

аяғы екі-үш сағаттың ішінде Төлеміс бөтен адам сияқты болып кетті. Шаршаған олар үйге қайтып келе жатқанда әкесі:

– Тамақ ішіп шықсақ қайтеді? – деді.

Төлеміс «иә» деді. Оның да қарны ашуға айналып еді.

– Тамақ ішетін жер қайда? – деп сұрады әкесі.

– Осы жерден алыс емес. Былай бұрылыңыз.

Ресторанда адам көп емес екен. Екеуі жайғасып отырғасын даяшы келіп, ішетін тағамдарын сұрады.

Әкесі айтып жатыр. Төлеміс газетке қарап отырған, бір мезгілде алдына арақ алып келгенде шошып кетті:

– Мен ішпеймін ғой, папа.

– Екеумізге ғой.

Төлеміс үндеген жоқ.

Әкесі оған аздап құйып қойды. Сосын тағы да ұрланып көзінің астымен баласына бір қарап алды да:

– Осыны ішсең қайтеді, Төленжан! – деді.

Төлеміс әке сөзін қайтара алмады. Ішіп жатқанда әкесі тағы бір ұрланып қарады. Біраздан кейін ол:

– Туыстардың бәрі тоз-тоз болып кетіпті ғой, – деді.

– Жұмыс жөндері солай болғасын. Қалдығара мен Танау ағамдар қазір Орынбор облысында.

– Естідім.

– Онлада қазақтар көп деседі.

– Шектес қой. Поезбен тез жетуге болады.

– Олар сіздің келген хабарыңызды естіді ме екен?! Мен хат жазған жоқпын.

– Өзім сол жақтан бірнеше хаттар жазғанмын. Кейін хабарласа жатармын. Енді сенің бір жылың қалды ма?

– Иә.

– Бітіргесін қайда жібереді?

Төлеміс әкесіне жалт қарады.

– Әке, енді сіз қайда барасыз? – деп сұрады.

Әкесі төмен қарап қалды. Жуан арбиған саусақтарымен нәзік, жұқа кішкентай стақанды қысып ұстап, ойланып отырып қалды. Мына сұрақ күтпеген сұрағы сияқты. Сосын әлгі арақты тағы ішіп жіберді де:

– Білмеймін, – деді.

– Ауыл ше? Мен де ауылға барайын, оқу бітіргесін.

– Көрерміз. Әуелі оқуыңды бітір.

Төлемістің тамағынан ештеңе отпей қойды. Ол әкесінің туған ауылында да қазір еркін кіріп бара қоятын бір үйі жоқ екенін ойлап отыр. Шешесі Нәбия болса анау, бөтен колхозда. Шалпық әлі Төлемістен апасы туралы бір ауыз сөз сұраған жоқ.

– Нәбия не істеп жүр?

Төлеміс селк ете қалды.

- Үйде, жұмыста жоқ.
- Қартайып па?
- Жоқ.

Бұл сөз Шалпыққа ұнамай қалған сияқты. Бала әке жүзіне көз салып еді, беті әжімге сыймай тұр екен. Әлі терең көрілік келмесе де, әжім көп. Екі самай аппақ. Ақ қылтанақ басқа да шапқан. Мойында да ірі-ірі сызықтар жоталанады.

- Әкең не жұмыс істейді?

Төлеміс жасқана әкесіне қарады. Сосын:

- Төрехан ба? – деп сұрады.

- Иә.

- Қазір ферма меңгерушісі. Енді менің әкем сен емессің бе?

- Мен әуелден-ақ сенің әкең емеспін бе?

Төлеміс қысыла күлді. Әкесі оны иығынан тартып, маңдайынан сүйді. Ресторанда музыка басталып кетті. Музыканттар тым жақын отыр екен, ештеңе естіртпей тастады.

Сосын бұлар далаға шықты да, базардың қасынан такси алып, металлургтер қалашығына кетті. Сол күні кешке Жұрманбайдың үйіне жақын-жуық адамдары жиналып, Шалпықтың келген құрметіне той жасалынды. Жұрт түн ортасында тарайды.

Ертеңіне Шалпық пен Төлеміс тағы қалаға шығып, қала аралады, парктерінде болып, кинотеатрларға кірді.

Екеуі осыдан кейін біраз уақыт үнсіз жүрді.

- Шаршадым, әке, үйге қайтайық.

- Кімнің үйіне?

- Жұрманбайдың...

Әкесі сұрауын сұраса да, баласының ренжіп қалған түрін көріп, іштей неге айттым деп ойлады. Бірақ қайтер екен дегендей тағы да:

– Сенің, қайтсаң, ауылың бар. Қайыңдыға барасың. Мен қайда барамын? – деді.

Төлеміс әкесіне жалт қарады да, үндеген жоқ.

– Иә, шынында да, солай. Мен сені әрең тапқан жоқпын ба? Шақыртып, іздеп жүргеннің өзінде, өкеңе он шақты күннен кейін әрең келдің. Ал Нәбия, ең болмаса, келіп көріруге де жараған жоқ. Келіп кеткенде қайтеді екен. Төрехан екеуі-ақ келсін. Мен алып қалады деп қорықпай-ақ қойсын. Кездескенде осыны шешене айта бар.

Төлеміс не айтып, не қоярын білмеді. Әкесінен тап осындай мінез шығады деп ойламап еді. Бірақ қайғыдан, күйіктен бе екен? Әлде... Төлемістің жылап жібергісі келді. Бірақ бекініп, жыламады. Неткен ауыр, қатал сөздер! Бұдан кейінгі бірге болған он бес күннің ішінде баласы енді қайтып әкесінен әлгідей сөз естіп көрген жоқ. Тек реті келіп қалға-

сын, айтып тастағаны ма екен — Төлеміс осы арасын біле алмай дал болды. Бірақ көп ұзамай әлгі сөздер ұмыт болды. Бұлардың күн сайынғы әдеті қала аралау, әңгімелесу, көңіл көтеру, Жұрманбайдың үйінде жату, қонақ қабылдау боп кетті. Бір күні әкесі:

— Қарағым Төленжан! — деді.

Бала елең етті.

— Енді бұлай жата бергеннің реті болмас. Орынбор жақтағы інілеріме барып қайтайын. Сен оған дейін шешеңе бара бер. Мен де көп ұзамаспын. Саркемерге келермін. Сабағыңа дайындал. Біраздан кейін оқуың басталады.

Төлеміс «мен де барып қайтсам қайтеді» дегісі кеп еді, бірақ үндей алмады. Сол күні кешке әкесі поезға отырып, Орынбор жаққа жөнелді. Ал Төлеміс болса, Гурьев жаққа жүретін поезға мініп, Нәбия мен Төреханға келді. Бұлар Төлемістің қайдан келгенін түсінген болу керек, ләм-мим деп ештеңе айтпады. Төлемістің үстіндегі киімдері де соны сездіріп тұрғандай. Тек арада бірнеше күн өткеннен кейін, оңашада шешесі әңгімені кездейсоқ бастаған болып:

— Әкең қандай болыпты? Қартайып па? — деп сұрады.

— Онша қартаймаған сияқты, — деді Төлеміс. Сосын қалтасынан комсомол билетін суырып алып, ішіндегі кішігірім суретті көрсетті. Ол әкесі екеуінің түскен суреті еді. Нәбия суретті көргесін көңілі бұзылайын деді. Біраз ұстап қарап отырған оның бұл мезетте не ойлап отырғанын аңғару қиын болатын. Бір сәт осы суретінді маған бер дегісі келді ме, ыңғай білдіріп барып, баласына бата алмады. Сосын жаймен қайырып берді. Осы қолайсыз сәтті сезіп қалған Төлеміс те ештеңе дей алмады. «Мә. Суретті ал» деу бұған да қиын.

Шешесі сәлден кейін:

— Бізді сұрап тұра ма? — деді.

— Иә. Сұрады... Көп сұрады...

Төлемістің есіне ресторандағы сөздер түсті. Сонда әкесі «Нәбия қартайып па?» деп сұрап еді. Шешесі де сөзін сол сұрақтан бастап отыр. Әке ренішін жеткізгісі келмеді.

— Өзгеріп пе?

— Мен қайдан білемін. Бұрын көрген жоқпын ғой...

— Иә, айтпақшы...

— Суреті, әйтеуір, жаңағы...

— Мен туралы ештеңе деген жоқ па?

Бұл сөздерді төмен қарап отырып айтты.

— Сіздің орамалыңыз туралы айтты. Көп жылға дейін сақтап жүріпті.

— Иә.

— Соны айтты.

- Тағы не ғыл деді? Орамал туралы?
- Біраз айтып еді...
- Не деп?
- Қазір есімде жоқ.
- Қашан жоғалтыпты?
- Жақында-ау деймін. Көп іздеп таба алмадым деді. Өкемнің тебетейі бар ма сенде?
- Қазір жоқ. Осында келгенше сандықтың түбінде жатын еді. Қазір жоқ. Тебетейде тұрған не бар дейсің. Бірақ көзі ғой деп көпке дейін мен де сақтап жүрдім. Әкең мұнда келмей ме екен?
- Білмеймін... Маған ештеңе айтқан жоқ. Қазір Орынборға кетті.
- Білем ғой...

* * *

Арада ай өтті. Төлеміс қалаға келіп оқып жатыр. Өкесі Орынбордан қайтып келе жатып тағы бір соғып өткен. Онда да бір жетідей болды. Әрине, Жұрманбайдікінде. Ол үйге досы Жандайды ертіп апарып, әкесімен таныстырған-ды. Бір рет әкесі жатақханаға келді. Келуі де қызық. Сабақтан жаңа келген Төлеміс жуынып, киініп, енді Жұрманбайдікіне барайын деп далаға шықса, көшенің арғы бетіндегі қалың ағаштың көлеңкесінде әкесі сияқты біреу тұр. Төлеміс көз салса, шынында да сол екен. Өзін тым қолайсыз сезініп қалды.

– Қашан келдің, папа? – деген сұраққа бірден жауап таба алмай қалды да, кенет жас баладай қызарып кетіп:

– Таңертең... – делі.

Бақса, таңертең Төлемістер осы жатақханадан кеткеннен бастап, педучилищеге барғанша әкесі соңынан ерген де отырған. Сабақ біткенше сол маңда болған. Үзіліс кездерінде де ойнаған балалардың сыртынан қарап, солардың ішінен Төлемісті тауып тұрған. Енді міне, жатақханаға еріп келіпті.

– Осыншама уақыт жүргенің бе? – дегенде, ол:

– Менің бәрібір істеп жатқан ештеңем жоқ қой. Қолым бос болғасын... – дей салған.

Әкесі сол жолы Ойыл жаққа, ел жаққа барып жүргенде, қатарлары бір әйел алсайшы, осылай жүре бересің бе деген екен, Шалпық қолын бір сілтепті.

– Әйел алсам, жүрген жағымда әйелден көп ештеңе жоқ еді! – деген.

Сонысына қарағанда, қатты ашуланған. Еңбекке араласайшы дегендерге:

– Енді менің Төлемісім адам болсын, сонымен бірге болсам өле-өлгенше! Бірақ бұл жерде тұрмаймын. Әйел болса,

анау. Інілерім және бытырап кеткен. Өзім іздеп келген елес-қиялымның бірі жоқ. Төлемісімді алдырып, сол Қиыр Шығыстың өзінде-ақ қалып қоюым екен. Білмеппін. Енді інілер жаққа барып, солардың сағаламасам болмас, жастың өзі де елудің ортасында, — деген.

Содан кейін ол Орынбор жаққа қайта кеткен. Барған жерінде де көңілінің қошы болмаған. Әр нәрсені ойлап, терең ойға шомылып отыратын да қоятын деседі. Сосын інілері қорқып, жалғыздық қиын болар деп, өзі қатарлас бір жесір, жалғыз басты әйелге қосқан. Совхоздың жеңіл-желпі жұмысына кіргізген.

Енді міне, Төлеміс қысқы демалысы келіп, сол әкесінің үйіне бара жатыр. Бұрын барып көрмеген жер. Қалдығара мен Танауды да көптен көрген жоқ. Әкейдің ауылы Сандықтас станциясынан қашық емес екен, үйіне түс кезінде жетті. Мұны есік алдынан елу бестер шамасындағы, бірақ бетінде әжімі аздау, кемпірлеу адам қарсы алып, бетінен сүйді, үйге кіргізді. Әкесі төрде отыр екен. Төлемісті көргенде ернін бір жыбырлатты. Онысының «айналайын» деген екенін өлде бөтен екенін ешкім айыра алмайтын еді. Өдетінше маңдайынан сүйді. Шешініп, шай ішілді. Тамақ пісерге жақын Қалдығара келді.

Бұл қазір соқталдай, жасы отыз бестерден асып кеткен, сом денелі жігіт екен. Төлемісті құшақтап сүйгенде, қабырғасын күтірлетіп жіберді.

Сол күні әкесі мен жаңа шешесі Төлемістің келген құрметіне қой сойып, кішкентай той жасады. Оған Қалдығара үй-ішімен, Танау үй-ішімен, көрші-қоландары жиналды. Төлеміс әкесінің ауылында он шақты күндей жатты. Бірақ байқайды, әкесінің көңілінің қошы жоқ. Кетерінен бір күн бұрын:

— Төленжан, осы күні мен құса болып жүргендеймін. Қай жағына қарасам да, жұрттың бәрі менен әлдеқашан озып кеткен сияқты, тіпті мені ұмытып кеткен, менен қашатын сияқты. Ел деп еңіреп келгенімде, ол жерде де ошағым қалмапты. Қайтерімді білмей жүрмін. Осы уақытқа дейін айтпай жүріп едім, бірақ болатын емес. Маған сенің осы жүрісің де ұнамайды. Сен қазір екі үйдің арасында жүрген адам сияқтысың. Менің барма, қатынама деуге правом жоқ. Бірақ сенің орның да мен болсам, бөтен істер едім. Менің жаныма қатты батқаны — алғаш ауылға келгенде не әйелімнің, не сенің құшағыңды ашып келе алмағаның. Ұрыға ұқсап, тығылып жүріп, Ақтөбеде өрең кездестік. Онда да өрлі-берлі шапқылап он шақты күн жүргесің. Неге сен жалтақ болдың? Тіпті кейде өзқимнен өзім отырып ойланғанда, сен менен гөрі соларға жақын сияқтысың. Ақырында, міне, туған жерден алыстап, өмірі көз көрме-

ген бұрышқа келіп, тұйықталып отырғаным. Әрине, шешене күйеуге шықпа дей алмаймын я күйеуіңнен қайтып кел деп. Бірақ менің сонау жылдарда қисайған шаңырағымды мында түк қалдырмай қиратып тастапты. Орнын сипап ештеңе таба алмадым, — деп барып бір тоқтаған.

Төлеміске мына сөздер ауыр еді. Жас қабырғасы қайысып, не жауап айтарын білмей, төмен қарап отыра берді.

— Сонда менің соңымнан еретін жалғызым сен, жас болсаң да, бала болсаң да, жетім болсаң да, аш-жалаңаш болсаң да, мен келгенде кіретін үйде отырғаның дұрыс еді!

Төлеміс ішінен «оған жағдай болды ма, әке» дейін деді де, айтқан жоқ. Оның есіне баяғы ақ күшік, сол түнгі аязды жол, аспандағы шыпырлаған жұлдыздар, бала көкіректі кернеген ашу-ыза, ішіп-жеуден кем болмаса да, өзінің, бір жағынан, жалтақ болып, бір жағынан, күтумен өткен балалық шағы, әкесі кім дегенде, қайсысын айта алмай қиналуы, бәр-бәрі есіне оралып, тағы бір іштей егіліп кетті.

— Ең аяғы фамилияңды да сақтамапсың, — деді ауыр дем алған Шалпық мұңайып.

Төлеміс түтігіп кетті. Әкесі бұғанасы қатпаған бұған бала көтермес жүкті артқысы келеді деп ойлады ол. Бір жағынан, сол кездерде қауқарының, я жігерінің, я жасының жетпегеніне қиналса, екінші жағынан, әкесінің мына сөздері өлтіріп бара жатыр. Бірақ бала жігіт жүрегінің бір түкпірінен әкесінің айттып отырғанында шындықтың бір ұшығы жатқанын сезді.

— Әке-ай, өзіңіз жоқ болғасын, құрысын көрген күнің...

Шалпық үлкен денелі адам еді, сол күйі шөгіп отыра берді. Күн де қараңғыланып, бірте-бірте тасқа, ескерткішке я тіпті құлпытасқа айналып бара жатқан дене сияқты екен деп ойлады Төлеміс қорқынышпен. Бір қимыл болсайшы. Сөйлегенде ең болмаса аузының да қимылы жоқтай. Өлгі ауыр-ауыр сөздер тас бейнеден шығып жатқандай.

Ертеңіне Төлеміс жүріп кетті.

Кетердегі сөзі:

— Оқуды бітіргесін бірге боламыз, әке! Қиналмаңыз! Өзіңізді сақтаңыз!..

МАЙЛЫАЯҚ

Сарғыш тартқан қу қамысы салбырап тұрған төбеге қазандықтан шыққан от лап бергенде, үйде ұйықтап жатқан көрі кемпір мен екі жастағы ес білмейтін сәбиден бөтен ешкім жоқ еді. Тек далада қыстан қалған бір үйім сойдақ шағырдың үстінде бір жарым жастағы күшік — Майлыаяқ жатқан болатын.

Майлыаяқ, асылы, жай қимылдайтын: қандай жағдайда да салқынқандылық сақтайтын, өзін әдеппен ұстап, дүниедегі аса бір салмақты, сабырлы иттердің бірі болып келе жатыр еді. Қазір ол әдетінше шағырдың үстінде тыныш қана жатыр. Кеш болып қалыпты, күн енді ту сыртынан түсіп тұр.

Бұл адамдардың ұғымынша наурыз деген ай болатын. Жұрт наурыз көже пісіретін. Сақалдары селеудей молдалар ала таяқтарына сүйеніп, қыстау жағалайтын. Кедейлер де, байлар да малдарын далаға айдап шығарып, бірауық жайып алатын. Әрине, мұның бәрін Майлыаяқ білмейтін, оның білетіні — жердің бетіндегі ағарғанның жоғалып кеткеніне де біраз болды, күннің де жылуы бірге-бірте өткірленіп келе жатыр, мақұлықтар да біртүрлі өзгеше қозғалыста. Бұл уақытта төтті түгін ауыл үстінде қалықтап тұрып алатын. Үй араларында таныс иттер керілетін. Олар күндерінің көбін маужыраумен өткізетін я ылғи құйрықтарыш жалқау сүйретіп жүріп алатын. Олар бұл уақытта аз үретін. Қазір қасқыр дейтін үлкен, ызақор иттер де бұл маңға жоламайды. Не керек, енді жақсы бола береді ғой. Жер аяғы кеңіді, керіліп, маужырап, бүйірді күнге қыздырып жатуға болады.

Майлыаяқ көзінің бір қиығымен үйдің ашық тұрған есігіне қарап жатыр. Қазір Майлыаяқтың шамалауынша қолына құман алып кемпір шығу керек. Сол кезде Майлыаяқ та әдетінше қасына жетіп барып, құйрығын бұлғаңдататын. Кемпір:

— Күшім, күшім, жат. Жата ғой енді, — деп қақпайлауы керек. Сосын әкеліп ас құяды. Оны Майлыаяқ соғып алады да, қайтадан үюлі шағырдың үстіне шығып жатады. Күн әбден төмен түскен кезде өрістен сиыр келеді. Бұл кезде бұзау да байланып болу керек, ал егер байланбаған болса, кемпірге қиындау — ондай уақытта ол жаулығы желпілдеп, аяғын әрең сүйретіп, сиыр мен бұзаудың арасына жүгіреді. Майлыаяқ сірәден оның жете алмайтынын біледі ғой — бұзауды сиырға жібермей, ойқастай шауып, өзінің жебеушісіне көмектесетін. Сонда кәрі қожайыны алғысқа толы көз жанарын аударғанда, Майлыаяқтың іші жылып кететін, бірақ сөйлерге тілі жоқ, — онысын құйрығын бұрынғыдан жиірек бұлғаңдатуымен білдіретін еді.

Жалпы, кемпір мұны жақсы көретін сияқты. Себебі, кемпірдің әлгі айтылған жас сәбиден бөтен ермек ететінінің бірі, ұршықты қоспағанда, осы Майлыаяқ. Сәби немересі. Оның әкесі жақында боранда қайтыс болған, шешесі осы баланы туу үстінде дүние салған.

Майлыаяқ бұлардан бөтен тағы бір кішкене қожайынын білетін, сол тамаша қожайыны оны асырап, бағып-күткені

де еміс-еміс есінде. Бірақ оның оқу іздеп, алысқа Қазанға кеткенін, әрине, білмейтін-ді.

Сонымен, қазір осы бір шым үйде қазандықтан от шыққанға дейін кемпір мен жас сәби, ал даладағы шағырдың үстінде Майлыаяқ тұрып жатыр еді.

* * *

Майлыаяқтың өзінің де жарық дүниені көргеніне көп болған жоқ, оның өмірінде екі рет қана суық түсіп, жер бетін сықырлауық ағарғандар бүркеді. Мінеки, қазір Майлыаяқтың сол екінші ағарғаннан құтылып тұрған кезі ғой. Тағы да тамаша күндер туып келе жатыр. Әлі-ақ үстіндегі тонын ауырлайтын кезі алыс емес.

Майлыаяқ шағырдың үстінде жатыр еді. Кемпірдің шығатын мезгілі асып кеткен сияқты, бірақ Майлыаяқ оны күте алады ғой. Тек анда-санда көзінің қиығымен есікті ұзағырақ шолып өтеді. Мына жақтағы қырдан ауылдың сиырлары құлап келе жатыр. Бұл үйдің бұзауы байланбаған.

Күн төмендей берді. Уақыт өткен сайын Майлыаяқ жай ғана қыңсылап, күндегі әдеттің бұзылып бара жатқандығын білдіріп қояды.

Кемпір көріне қоймады. Күннің қызғылт сәулелері қайырулы есікке түсіп тұр. Ауылдың сиырлары шұбатылып үйлерге жақындап қалды.

Майлыаяқ қаншама ішінен тынышсызданып жатса да, шағырдан түсіп, ашық тұрған есікке кірген жоқ. Асылы, ол шыдамды еді.

Кенет бүйірінен біреу түртіп қалғандай болды: басын көтеріп алды да, құлағын тіге қойды. Бірақ ештеңе жоқ сияқты. Естілер-естілмес дауыспен бір қыңсылады. Мұнысы ештеңені түсіне алмағандығын білдіргендігі еді. Қызыл тілімен қап-қара еріндерін, тұмсығын бір жалап жіберіп, үй жаққа көзін қайта тікті. Солай ұзақ қарап қалды.

Ақырында үйдің төбесінен бу сияқты бір нәрсенің жәй көтеріліп жатқанын байқады. Бірақ мұның не екенін түсіне алмады, мұндай бу анау көкке қарай сарайып тұрған тесіктерден ғана шығатын. Бірақ Майлыаяққа көп ойлауға тура келмеді. Қораның ашық тұрған есігінен осы мезетте әлгіден де қою қалың бу бүрк етті. Есіктің алды көкпеңбек болып кетті.

Майлыаяқ шағырдың үстінен қарғып түсті. Әрине, мұндай жағдайда шыдамдылық сақтау қиын еді, ол шәуілдей үріп, есіктің алдына келіп шабынып тұрып алды. Бірақ түтін одан сайын ұлғайып, Майлыаяқты есіктен шегіндіре түсті. Ақыры амалы қалмаған ол терезе жаққа шықты. Терезе биігірек еді, алдыңғы екі аяғын көтеріп өйнекке тигізді де, шәуілдеп үре берді. Бірақ үйдің

ішінен кемпірдің не жас сәбидің даусы естілмеді. Үйдің іші де қаракөк сияқты. Енді Майлыаяқ қораға қайта шапты. Түтіннің көбейгеніне қарамастан, қора есігінен зып берді де, үйге кіруге ыңғайланды. Бірақ оның ол ойы жүзеге аспады – үйге кірер есік лапылдап, түтін мен қызыл жалын аралас жанып жатыр екен. Көзіне түтін толып, ештеңені көрсетпей жіберді. Ақырында қайтадан далаға атып шықты. Жүндеріне тығылған түтін көпке дейін созылып, кетіп болмады.

Майлыаяқ не істерін білмеді. Шәуілдей-шәуілдей ештеңе шығара алмасын білгеннен кейін, бөтен қыстауларға қарай шапты. Сол маңдағы кетіп бара жатқан екі-үш адамға үрді. Итке бұрылған олар үйден шығып жатқан түтінді көріп, солай қарай жүгірісті. Үйге олардан бұрын жеткен Майлыаяқ әлі де кемпірді күтіп ұрумен жүр. Бұл кезде түтін шағырдың жанында жатқан итаяқты да торлай бастап еді. Жел жоқ болатын. Түтін шөге жайылып, аспанға баяу көтеріліп жатыр. Ендігі сәтте үйдің маңайына адамдар толып кетті. Олардың екі-үшеуі алас-қапас бір терезені суырып алды да, ортасынан біреуін ішке кіргізіп жіберді. Алыстан жүгіріп келе жатқан адамдар да құжынай көрінеді. Иттер де қаптап кетіпті. Үрпиісіп-үрпиісіп, аулағырақта балалар жүр. Бұл мезгілде төбеден түтінмен аралас оттың қызыл тілдері де көрініп қалып еді.

Бір мезгілде әлгі үйге кіріп кеткен адам Майлыаяқтың иесін екі қолдан көтеріп алып шықты. Неге екені белгісіз, кемпірдің ақ шаштары да, қолдары да салбырап кетіпті. Майлыаяқ иесін көре сала қыңсылап жіберді де, солай қарай тұра ұмтылып еді, оны адамдардың шоғыры жібермей қойды. Үңірейген терезе орнынан түтін будақтап шығып жатыр. Әлгі кемпірді алып шыққан адамға біреулер айқайлап бірдеңелерді айтып еді, ол терезеден тағы да ішке еніп кетті. Осы кезде Майлыаяқ өрістен сиырдың келіп, мөңіреп жүргенін көріп қалды. Жас бұзау оған қарай шапқылап барады екен. Майлыаяқ шыдап тұра алмады – әдетінше соларға қарай шапты. Келе сала сиыр мен бұзаудың арасына түсіп еді, сиыр мүйіздерін шайқап, қуып жібергісі келді. Майлыаяққа ешкім көмекке де келе қоймады. Ақырында ала сиыр бұзауды өз жағына шығарып алды да, үшкір мүйіздерін алға төсеп, Майлыаяқты маңынан қуып жіберді.

Майлыаяқ адамдардың қасына қайта келгенде, кемпір ақ киіздің үстінде шалқасынан жатыр екен. Қасында екі жасар сәби бар. Екеуі де көздерін жұмып алған, қозғалмайды. Басында бір-екі әйел жүр. Ол ептеп иесіне жақындай беріп еді, жүзі таныс емес біреу дәу қара етігімен Майлыаяқты қыр арқалықтан беріп өтті. Майлыаяқтың іші күйіп кетті – дүниеге келгелі ешкім бұлай ұрып көрмеп еді.

Кісілер бұл кезде төбеге су құйып, ұрғыштап, өртті сөндіріп жатты. Майлыаяқ кейбір адамдардың орамалдарын көздеріне басып жылап жүргендерін де байқап қалды.

Өрт өрши берді. Түтін азайып, жалаңдаған жалын тілдері төбедегі азын-аулақ кісілерді де үркіте бастады, кейбіреулерінің киімдеріне от жармасып, айрылмай жүр. Ақырында сөнбейтініне көздері жетті ме, бәрі де түсіп кетті. Үйден көптеген заттар да шығарылып қалыпты.

Бір мезгілде сықырлап өгіз арба жетті. Майлыаяқ одан сескеніп, үйдің екінші жағына шығып кетті. Кісілер арбаға кемпір мен сәбиді ептеп көтерісіп салды да, орнынан қозғалып жүріп кетті. Тобырдың көбі арба ізімен ілесе жөнелді. Халықты сағалап, Майлыаяқ біраз жүгіріп еді, адамдар оны жай жүріп келе жатқан арбаға жуықтатар болмады. Қыңсылап, үріп те алды. Бірақ оны ешкім тыңдамады. Қожайыны арбадан басын көтеріп:

— Майлыаяқ, Майлаш, кө, кө! — деп шақырған да жоқ. Тіпті түрегелген де жоқ. Өрі-беріден соң арба жүрісін үдетіп, ауылдың орталығына, күшті, зұлым иттердің көп жағына қарай ұзап кетті.

Майлыаяқ екі ойлы болып тұрып қалды. Біраздан кейін жанып жатқан үйге қайта келді. Үй жанында қазір ешкім жоқ екен. Майлыаяқ алғашқы кезде жанып жатқан үйге қарап шабалаңдап біраз үріп еді, оған өрт тоқтамады, қайта айналаны жап-жарық қылып лапылдай берді. Қараңғылық маңайды тегіс қоршаса да, осы айнала қызыл жарыққа қарқ болып тұр.

Үй түнімен жанды. Түн ортасы болғанда жел ауып, үйдің жалыны сидіған қу шағырларға ауысып түсті. Шағыр лап етіп етіп жана жөнелді. Әуелгі кезде жарықтың керемет болғандығы сондай, Майлыаяқ шошып кетті. Өзі бұйығып жататын шағырдың да өргеніп бара жатқанын көріп, ол үрейленіп тұрып қалды. Ақырында от желідегі арқанға тиіп, ол да көңірісіп жана берді.

Маңайда ештеңе қалмады. Шым үйдің кесектері де бықсып, қаракүйеленіп жанып жатыр.

Майлыаяқ енді түрегеліп тұрудан шаршады ма, етбеттеп жата кетті. Біраз уақыт өткенде ол үрпиісіп тұрған сиыр мен бұзауды көріп қалды. Олардың тек көздері ғана жалтылдап тұр. Майлыаяқ серік тапқанына қуанып кетті. Орнынан ұшып тұрып, арсалаңдап солардың қасына жетіп барды.

Бұзаулы сиыр мен Майлыаяқ таң атқанша жанып жатқан үйге үрпиісіп қарасты да тұрды. Таңға жақын үйдің төбесі ішке опырылып құлап түсті. Енді бықсыған түтін жалаңаш қалған аппақ қабырғалардың бойымен жоғары өрледі. Таңертең сиыр ауылдың сиырларына қосылып, бұзауын ертіп

өріске кетті. Майлыаяқ жалғыз қалды. Кешегі итаяқ тұрған жерге келіп еді. Онысы да шағырмен бірге өртеніп кетіпті, тек күйген сүлдесі жатыр. Алдыңғы бір аяғымен басып қарап еді, шытырлап сынып кетті.

Сосын Майлыаяқ кешегі арбаның ізімен иттердің қалың жағына қарай аяңдады.

* * *

Ол ауыл жағалап жүріп келеді. Үйі шетте болғандықтан, бұл жаққа бұрын келген емес еді. Өткізген бір жарым жылы өртенген үйдің жанында қалды. Енді ол жаңа өмірге шықты. Бірақ онысын өзі біліп келе жатқан жоқ. Бөтен ит келіп, ала кете ме деген көмескі күдігі де бар. Анда-санда маңайына қарап қояды. Қоңыр қыстаулар бірінен соң бірі қалып жатыр. Бүгін де күн ашық. Жер беті жылы, бусанып жатыр. Кей жерде кішкентай балалар ойнайды.

Кенет алдындағы үйдің жанында топырлап жүрген адамдарды көрді. Ол құлағын тіге қойды. Солай қарай жақындай берді. Ішкі бірдемені сезгендей. Бір дөңгелек үй тігіліп қойылыпты. Жанында аз ғана шөп жатыр. Сол үйге адамдар кіріп-шығып жүр. Сүт жаулықты кемпірлер де қаптап кеткен. Өріректе қазандар тұр. Астында от жанып жатыр. Маңайында қызылды-жасылды киінген адамдар.

Майлыаяқ осы үйге жақындап келді де, тұрып қалды. Екі көзі әлгі адамдарда. Ішінде қожайыны бар ма екен деп іздегендей. Бірақ неге екені белгісіз, қожайынын көрмесе де, Майлыаяқ осы жерден кетпеді.

Біраз уақыт өткеннен кейін жұрт әбігерлене бастады. Кешегі сияқты бір арба тағы пайда болды. Тігулі тұрған дөңгелек үйден бір мезгілде жұрт қаумаласып, аппақ шүберекке оралған біреуді алып шықты. Майлыаяқ қатты қыңсылап үріп жіберді.

Арба қозғалып, ақырын жүре бастады. Жұрт соның соңынан ерді. Майлыаяқ та арбаның соңынан асықты. Маңайында бөтен үш-төрт ит келе жатыр. Топ ауылдан шығып, өріректегі көп төмпешікке жетті. Сол жерде іркіліп, тоқтасты. Онда жер қазылып жатыр екен. Жер қазушылар да сол мезгілде жұмысын тоқтатып, бірдеме десіп дабырласа қалды.

Ақ бума арбадан түсіріліп, әлгі жерге қарай алынып жүрді. Екі-үш адам жылай бастады. Олардың қожайынға көбірек келетін адамдар екенін Майлыаяқ танып қалды. Жылағандарды бірнеше адам сүйемелдеп ұстап жүр. Майлыаяқ осы мезетте аққа ораулы иесін байқап қалды. Көтерген кісілер тоқтамастан әлгі қазылған шұқырға жетті де, соған түсіре бастады. Манағы жылаған адамдар енді тіпті өршеленіп кетті. Жұрт бір мезгілде қожайынды сонда қалдырды да, шұқыр

үстіне ағаш, шөп салып, топырақпен жаба бастады. Ақырында үш бұрышты бір төмпешік пайда болды. Адамдар оның басына ұзын бір ағаш қақты да, одан кейініректегі екінші шұқырға аққа оралған тағы біреуді түсірді.

* * *

Адамдар тарай бастады. Арба да кетті. Майлыаяқ аулақта жатқан. Сол күйінде қозғалмай жата берді. Адамдар үйді-үйге сіңіп жоғалды, иттер де кетті.

Бұл наурыз еді. Майлыаяқтың бүйірі қызып жатыр. Күн тесіп барады. Адамдар өбден кеткенін көрген ол ақырындап орнынан тұрды. Жайлап барып, иесі жатқан төмпешікке келді. Біраз қарап тұрды. Кішкенедең кейін төмпешіктің жанына жата кетті. Ол осылай біраз жатты. Бірақ төмпешік қозғалмады. Майлыаяқ әйтеуір бір уақытта иесі шығады ғой деген үмітте. Күн дөңгеленіп төмен түсе бастады. Майлыаяқтың бүйіріне көлеңке түсті. Күн батты. Майлыаяқ тоңа бастады. Бірақ төмпешік қозғалмады. Иесі шыққысы келмеді.

Майлыаяқ шыдамсыздана бастады. Орнынан тұрды. Қыңсылады. Үргісі келіп еді, жағып дұрыстап жаза алмады. Ақырында төмпешікке қарап тұрды да, маңайды қараңғылық бүркегеннен кейін аяңдап үйге қарай кетті. Жүріп бара жатып иесі жаққа бұрылып-бұрылып үш-төрт рет қарап қойды. Жоқ, ол бәрібір Майлыаяқты дауыстап шақыра қоймады. Артына қарай-қарай үйге жетті. Дала қараңғы болса да, үйдің қабырғалары ағарып тұр екен. Түтін азайыпты, бірақ әлде де болса әр жерден сыздықтап шығып жатыр. Күйген желінің қасында сиыр тұр. Бұзауы енесінің баурына кіріп алыпты. Майлыаяқ келгенде, бұлар онша елеңдескен жоқ, қайта Майлыаяқ таныстарын кездестіргеніне қуанып қалды.

Кенет алыстан бір адам соларға қарай жақындай берді. Ол жетіп, желі қасында тұрған сиырды қайырып айдай бастағанша, Майлыаяқ үндеген жоқ. Ақырында ол бұзауды сиырды алдына салып жөнеле бергенде ғана, Майлыаяқ мөнісін жаңа түсінгендей, өлгіге шабалаңдап үре бастады. Бірақ өлгі бейтаныс таяғын сермелеп маңайына жолатпады. Майлыаяқты сиырға жақынлатпады да. Майлыаяқ одан сайын өршеленіп, тістерін ақсита, ызалана шөуілдеді. Бірде тістері аяғына жақындап-ақ қалды. Бірақ осы мезетте оның ауыр таяғы Майлыаяқтың жағына сарт ете қалды, көздерінен үшқындар шашырап кетті. Бұл өзінің жарық дүниеге келгелі жеген екінші таяғы. Басы айналып, дүние төңкеріліп жүре берді. Қараңғы төңіректі Майлыаяқтың аңы қыңсылы жырытып-жырытып өтті.

Адам сиыр мен бұзауды айдап, қараңғылыққа сіңіп кетті.

Түн қоюлана бастады. Суық болып барады. Майлыаяқ бүрісіп, өртенген шағырдың күлінің жанында жатыр. Жер бірте-бірте сықиып қата бастады. Біраздан кейін үлкен таба нан сияқты жарық ай туды. Жердің беті көңілсіз жарыққа толды. Жоғары көтерілген сайын ай сүтше ағара берді. Енді жер беті көгілдірленіп қалып еді, ақырында шығыс жақ бозарып барып, таң атты. Күн шықты. Майлыаяқтың жүндеріне тұрып қалған қыраулары майша еріді. Жер дегдіді.

Күн шыққасын Майлыаяқ аштан бұралып қалғанын сезді. Орнынан тұрып, үй маңайыш біраз кезді, қора орнын қарады. Бірақ ештеңе жоқ екен. Көрші үйдің қорасына кіріп еді, бір кемпір итне ас құйып жатыр екен. Майлыаяқ шыдай алмай, әлгі итке жақындай берді. Ит сыпылдатып ішіп жатқан асын қоя қойды да, түмсығын итаяқтан көтермей, шеге тістерін ақситып, ырр ете қалды. Бірақ Майлыаяқ қорқақ емес-ті, әлі ол қорқыныш дегеннің не екенін түсінбейтін – жақындай берді. Кенет әлгі ит орнынан атылып келіп, мойнынан ала кегті. Шеге тістері мойын етке кірші-кірші ете қалды. Жаны шығып кете жаздады. Үлкен иттің астында жатып ашы шәуілімен жер дүниесі көңірді.

Ол әлгі иттің қаһарынан өрең құтылды. Мойнын жалай-жалай иесі жатқан жаққа қарай тартты.

Келе иесіне мұңын шаққандай біраз қыңсылап алды. Топырақ кешегі түрінен сәл ескіріп қалған. Иесі шықпаған. Шықпағандығы көрініп тұр. Малыаяқ ұзақ жатты, түске жақын сүйір түмсығын аспанға көтеріп, ұзақ-ұзақ ұлып алды. Кешке қарай қарыны әбден аша бастады, сонда да төмпешіктің қасынан иесі шығып, ас құяр деген үмітпен кетпеді. Дымқыл топырақтың үстіне алдыңғы екі аяғын салып алып жатты да қойды. Түн қоюланып, тағы да қараңғы түсті. Аспанға сүйектің ірілі-ұсақты үгінділері сияқты жұлдыздар шашылып қалды. Майлыаяқ түн ортасында топырақты сүйір түмсығымен түрткілеп қыңсылай бастады. Бірақ иесі жауап қатпады.

Майлыаяқ бүрісіп, таңертеңге дейін жатты. Кешегідей ертеңгі күнге үстіндегі қырауын ерітіп алды да, орнынан тұрып, үйге қарай ілбіп жүріп кетті. Іші удай ашып, от түсіп кеткендей күйіп барады. Қабырғалары терісіне жабысып қалыпты. Сыртынан ырсыып білініп тұр.

Біраз жер шыққасын ол иесі жатқан бағытқа қарап аялдап қалды. Кетерін я кетпесін білмегендей. Түмсығын көкке бағыштап ұзақ-ұзақ ұлыды. Сосын құйрығын екі аяғының арасына қысыңқырап үйге қайтты. Үйдің қабырғалары соппайып көрінді, маңайында тірі жан жоқ. Қаңырап, төбесі ішіне түсіп, ырсыып тұрған ақ қабырғалар.

Майлыаяқ үнін ауыр күндер басталды. Күнінің көбін өртенген үй мен иесі жатқан жердің арасын жол қылумен өткізетін болды. Оны ешкім елемеді, атын атап шақырмады, ас құймады, еркелетпеді. Ол өзінің атын ұмыта бастады. Ол баағы күндердегідей ешкімнің аяғына асылып, құйрығын бұлғаңдатып, қолын жаламады, жүні сабалтақтанып, түрі қапта бастады. Ауылдың иттері оған зәбір көрсетуді шығарды. Тіпті Майлыаяқтан кейін туған күшіктер де оны талап кететін болды. Ауылдың барлық күшіктері төбелесуді Майлыаяқтың терісінде үйренетін болды.

Майлыаяқ бұл күндері әр үйдің жуындысын ұрлап ішіп, даладағы бірлі-жарым тышқандарды аулап жеп күнелтіп жүрді. Жаз аяқталып, жылы күндердің азайып қалғанын ол көптен сезетін. Түндерде аспандағы жұлдыздардың суық жарқылына қарап ұзақ ұлитын. Күндердің бірте-бірте салқынданып, ауырланып бара жатқандығы білініп тұрды. Түнгі ауада ашы дауыстары шаңқылдап құстар ұшып жататын болды. Жаңбыр көбейіп кетті. Суық жаңбыр еді бұл. Иесі жатқан жер мен үй арасындағы тышқан індерін ол енді жатқа білетін. Бірақ жолдар да таусылып келеді.

Бір күні таңертең Майлыаяқ тоңазып қалғанын сезді. Денесіне қалың қырау тұрып қалыпты. Бұл алғашқы қырау еді. Даладағы тышқандар да азая берді. Жуындылар да кеміп, бөтен қожайындар есіктердің алдына аз шығатын болды. Сөйтіп жүргенде жер сықырып қатып, көшелерді үскірік жайлап кетті. Шөптің басы сияқты Майлыаяқ та бүрсендей бастады. Енді ол иті жоқ үйлердің қораларын аңдумен болды. Ақырында қар түсіп, жерді бүркеді де салды. Күн жылуын жоғалтты. Тышқанның індері көміліп қалды. Жұрт жуындыларын есік алдына тоға салатын болды — олар қатып қалатын. Үлкен иттердің бәрі де ашушаң, ызақор боп алды. Ал күшіктер жылы қорадан шығуды қойды. Түндер жан төзгісіз суық болды. Сайдағы мұздар шартылдап жарылып, бұзылған үйдің ішінде қалтырап жатқан Майлыаяққа естіліп тұратын еді. Боран күндері жер бетіндегі қардың бәрі көтеріліп келіп, Майлыаяқтың жүніне тығылатын әдет шығарды.

Майлыаяқ жүдеп кетті. Иесін де қар бүркеп тастады. Ол жатқан жерінен тіпті шықпай қойды. Енді Майлыаяқ иесінің жатқан жеріне күнде баратын. Аспанды бұлттар бермей, жердің беті сықырлауық болып алды. Майлыаяқтың жүнінен будақ-будақ қырау арылмайтын болды. Күндіз-түні тісіне басар ештеңе таба алмай, сенделумен күн өткізетін күйге ұшырады.

Бүгін де күн аяз еді. Майлыаяқ бұзылған қабырғалардың арасындағы қардан аршып істеген қуысынан көтерілді. Үсті-басы ақ қырау болып қалыпты. Керіліп алды. Аяғының астындағы қар әлсіз сықыр-сықыр етеді. Күн сәулесі үңірейген терезе орнынан жетіп тұр. Аз тұрғаннан кейін далаға шықты. Күн жылан бойы көтеріліп қалыпты. Қар қатты-ақ, күнмен шағылысып, көз қаратпайды. Майлыаяқ тілін шығарып аз тұрды. сосын екі ұртын жалап-жалап алды. Тағы да бір керіліп, көп қыстаулар жаққа қарады. Майлыаяқ қабырғаларын ырсита бір керілді де жүріп кетті.

Ешбір жел жоқ. Тек аяз. Үйлердің түтіндері тіке аспанға өрлейді.

Майлыаяқ әлі келе жатыр. Кенет оның мұрнына бір иіс келді. Тұра қалды да, тұмсығын көтеріп тағы иіскелді. Құлағын тікті. Иә, біртүрлі әдемі иіс. Иіс шыққан жаққа қарай жүрді. Келіп бір үйдің ауласынан қарап еді, күреген қардың орнында бір кемпір отыпды жайып салып, әлденені отқа ұстап отыр. Күйгеіп иісі шығады. Үйтіп отырғаны ет екенін Майлыаяқ иісінен әлдеқашан-ақ сезді. Кемпір қолындағы пышағымен анда-санда үйтіп отырған затын шұқылап, қырып қояды. Ақырында ол әлгі үйтіп отырғанын быж еткізіп қар үстіне қойды да, қырғыштай бастады. Майлыаяқ тамсаңып қалды. Бірақ орнынан қозғалған жоқ, тілін бір сылап еткізді де, жасырынып тұра берді. Кемпір біраздан кейін отты жөндеп қойды да, қораға кіріп кетті. Майлыаяқтың аяқтары дірілдеп қоя берді. Ішкі бірдемені сезгендей жәй қыңсылап жіберді. Көздері шырақша лаулап жанып кетті. Бейне артынан бір күш итергендей, ол қорғаннан атып барып, бастың қасынан бір-ақ шықты. Бұл оның істеген ең үлкен бейбастақтығы еді. Бірақ көп ойланып тұруға шамасы келмеді, басты тұмсықтан тістеп алды да, аққаладан ата жөнелді. Ол сол бетімен зымырап отырып, ауылдан безіп кетті. Ауыл сыртындағы төбе-төбе құмдарға бет алды. Абырой болғанда, мұны ешбір ит байқамай қалды. Майлыаяқ құмды төбешіктердің тасасына түсіп, ауыл көзден ғайып болғанда ғана жүрісін жайлатты. Бір бұтаның түбіне тоқтады да, басты сол жерге қойды. Жас иіс мұрын жарып барады. Жүрегі әлі дүрсілдеп тұр. Кішкене кідірістен кейін, жер бауырлап жата кетті де, жей бастады. Құйқаларды сойдақ тістерімен жырта-мырта, қомағайлана асайды. Біраздан кейін бас сүйек жалаңаштанып-ақ қалды. Бірақ онысына да қараған Майлыаяқ жоқ, екі сағаттай кемірді. Ақырында ұсақ-ұсақ сүйектерден бөтен ештеңе де қалмады.

Майлыаяқ көңілденіп кетті. Күн тас төбеге жетіп қалған. Жылынып та кеткен сияқты. Ол енді сол жерде бұтаны айна-

ла жүре бастады. Ауылға да қайтпады. Біраздан кейін жүндерін тікірейтіп, қарға аунап-аунап алды. Маңайында ешкім жоқ болса да, құйрығын бұлғаңдатып біраз тұрды. Сосын әр бұтаны айналып жорта бастады. Біраздан кейін онысы шабысқа айналды. Барған сайын жүгіру шеңбері кеңейе берді. Ол ұзақ жүгірді.

* * *

Майлыаяқ енді үйлерді жиі жағалайтын болды. Бірақ өнеугідей бас үйтіп жатқан ешкімді кездестірмеді. Тіпті сол үйдің өзіне де барғанымен, енді қайтып от жағып, бас ұстап отырған кемпір көрінбеді. Майлыаяқтың жағдайы тағы ауырлай бастады. Оның үстіне, жердің бетін толтырып тағы да қар түсті, тағы да боран болып, күнді көрсетпей жіберді. Суық боп кетті. Бір күні ол тоңғасын әлдекімнің қорасына кіріп кетті. Далада боран болғанмен, қораның іші жып-жылы екен. Аяқ астына былқылдақ бірдецелер тоғіп қойыпты, басқанда жап-жайлы және жып-жылы. Майлыаяқ бір сілкініп, үстіндегі қарын түсірді де, қораның аузында тұрып қалды. Жылы, күлімсі иісі денесін балбыратып, жайландырып барады. Қораның ішінде өмір сүретін күшіктердің де арманы бар ма екен?

Рақаттана біраз тұрған оған енді қораның іші ашық көріне бастады. Бергі бұрышта ұзын бір-скі таяқ тұр. Әріректе шелектер, тағы басқа ұсақ-түйектер көрінеді. Қораның ар жағында тағы бір бөлме бар сияқты. Оны Майлыаяқ енді ғана көрді. Ол біраз жерге дейін кірпіштен қаланып болінген де, төбесі ашық. Майлыаяқ алыстан тұрып қарап еді, сол бөлме ішінде бірдемелер бар сияқты. Жайлап басып жақындап келді. Біраз уақыт үйдің есігіне қарап тұрды. Одан ешкім шыға қоймады. Сосын көзін әлгі тесікке қайта тігіп еді, ар жағында ілініп салбырап тұрған еттер көзіне оттай басылды. Майлыаяқты іштей біреу түртіп қалғандай болды. Денесіндегі бар қайратын бойға жинап, ол кірпіш қорғанның үстіне атылып шықты. Ырғып арғы бетке түскен ол, аязға қатқан бір кесек етті тістеп алды да, қайта қарғыды. Майлыаяқтың мұны епті, тез істегендігі сондай, үйден ешкім де білмей қалды, сол күйі қалың боранның ішіне қойып кетті. Баяғы бас жеген жерге келіп, тағы да тойып алды. Бұл жолы ет мол екен – анадағыдан да гөрі бүйірі шыға тойды. Денесіне жылы қан жүгіріп, сирақтары қатайып кетті. Бұл күні Майлыаяқ ешқайда да бармай, иесі жатқан жерге келіп, көпке дейін соның маңайында жүрді. Ет жеп алғаннан кейін боран Майлыаяққа жаңа туған күштің үргеніндей де әсер етпеді.

Майлыаяқ ертеңіне әлгі үйге тағы да келді. Бұл жолы да сәті түсіп, бір кесек етті қақты. Майлыаяқ өмірдің заңдары-

на түсіне бастады. Баяғыдан бергі азабы үшін келген қуаныш сияқты еді бұлар. Үшінші күні әлгі бөлмеге секіріп түскенде, кірпіш үстінде тұрған бос шелектің біреуін төңкеріп кетті. Бірақ ол салдырға көңіл аударған жоқ, көзінің алдында самсап тұрған еттердің кесегін таңдай берді. Ақырында біреуін тістеп алып, қайта қарғиын деп тұрғанда, үйдің есігі сарт ашылды да, қора ішіне бір адамның шыға келген дыбысы естілді. Майлыаяқ көп ойланып тұрған жоқ, еттің кесегіне тісін қаттырақ батыра түсті де, кейін секірді. Секіріп түсе берген мезгілде, екі көзінің ортасынан бір нәрсе жарқ ете қалғандай болды — қалай «қапқ» ете қалғанын да, аунап түскенін де сезбеді. Еті бір жаққа ұшып кетті. Ұшып тұра келгенде, алдында көзінен от шашып бір еңгезердей адам тұр екен. Қолында — дәу таяқ. Кенет Майлыаяқ есін толық жиып болмай-ақ әлгі таяқ оны тағы ұшырып түсірді. Сай-сүйегі сынып кеткендей. Итке ғана төн шапшаңдықпен жатқан орнынан ызаға булығы тұра атылды әлгі адамға. Сойдақ тістер адамның тізесіне кірш-кірш қалалды да, жырылып шықты. Кісі шыңғырып жіберді, таяғы қолынан түсіп кетті. Майлыаяқ қорадан зып берді. Кетерінде ұмытпай, алдында жатқан етті де ала жөнелді.

Бірақ Майлыаяқ ішкі сезіммен енді қайтып ол жерден тамақ таба алмайтынын біліп кетті. Сондықтан бір жетідей ол маңға жолаған жоқ. Тіпті жоламауға да бел байлаған түрі бар. Себебі, еттің дәмінен гөрі таяқтың соққысы оның миына тереңірек ұялап еді.

Бірақ аштық күндер қайта басталып, боран тіпті күшейген, аяз шыдатпаған кезде, тамақ табылмағанда, Майлыаяқ қайта бүрісті. Өмір тез өзгереді екен. Күнді тағы бұлт басты. Майлыаяқтың жіліктерінің майы қайта сарқылып қалды. Аңағдай мырза қоралар табылмады. Далада да ештеңе жоқ. Жақында ауыл сыртынан бұрын өзі көрмеген бір аппақ аңға кездесіп, қуа жөнеліп еді, ол секіректеп маңына да жолатпай кетті. Бір-екі рет құм ішіндегі баяғы ет жеген бұтасының түбіне барып жатты. Бірақ ол жердегі сүйектерді қар басып тастапты. Иесіне де барып қайтты. Оның төмпешігі де қармен үлкейе түскен, бөтен белгі жоқ. Басындағы ағашының да тең жартысын қар көмген.

Енді Майлыаяқтың көз алдынан әлгі қора кетпей қойды. Оның ішіндегі салбырап-салбырап тұрған қып-қызыл еттер түсіне кіріп шығатын болды. Олардың айтып жеткізгісіз дәмі аузына келіп, сілекейін шұбыртатын. Уақыт өткесін бе, таяқтың соққысы да тұманданып, ұмытылып кетті. Шынында да, бір кесек тәтті ет үшін бір рет таяқ жеуге болады ғой... Қай ит осы күні таяқ жемей жүр.

* * *

...Майлыаяқ аққаланың сыртына келді де, құлақтарын түре қойды. Тек боранның ұлыған даусы. Бөтен дыбыс жоқ. Күн де суытып барады. Жел Майлыаяқтың бір бүйірінен кіріп, екінші бүйірінен шығып жатқандай. Боран көзге тығылып, ешнәрсені көрсетпейді. Тек қарауытып тұрған үй мен аққала...

Майлыаяқ ақырын жүріп келіп, аққаланың басына шықты. Жел бұл жерде қатты екен, итеріп құлата жаздады. Өрең деп аяқтарына тұрып қалған Майлыаяқ қора жаққа көз тігіп еді, өнеуі адамды көріп қалды. Ол есігінің алдында қар күреп жүр екен. Бірақ сол мезетте ол да Майлыаяқты көріп қалды. Күрегін жерге тастай салды да, неге екені белгісіз, үйге кіріп кетті. Майлыаяқ аң-таң. Не істерін білмеді. Қораға кіруге бата алмады. Кетуге де онша асыққан жоқ. Бірер сәттен кейін әлгі адам қолына бір қара таяқ ұстап далаға шықты. Майлыаяқ құйрығын жымырып алды. Қашуға да дайындалып тұр. Қуғанда, сірә, оған жеткізбейтіні белгілі. Ал мына қара таяқ жетер жерге келтірмейді де. Бірақ әлгі адам Майлыаяққа қарай айқайлап жүгірген жоқ, тек орнында тұрып, таяғын сындыра бастады. Сосын оны қайта түзетті де, таяғын Майлыаяққа қарай кезей қойды. Майлыаяқ таяқтың омыртқаның ортасы сияқты қуыс екенін де байқап қалды. Әлде де ештеңені түсінбесе де, тап осы жолы Майлыаяқ бір тұманды күдікпен аққала басынан жайлап түсе берді.

— Ө-ә-ә-а-ң!

Майлыаяқ не болып кеткенін түсінуге де мұршасы келмеді, тек құлақ жарған қатты дауыс пен белгісіз бірдемелер денесін түршіктірін жіберді де, қыңсылай ала жөнелді. Кенет ол денесінің дел-сал болып, өз ырқынан кетіп бара жатқанын сезді. Аяқтың астындағы қар да, балақ жүндері де біртүрлі түске боялып, өзгеріп бара жатыр. Өкпесі қабынып, жүрегі тулап кетті. Көзінің алды қарауытып, тұмандар көбеюде. Өзінің қыңсылы да бірте-бірте естілмей, талып бара жатыр.

Ол бұзылған үйге, қардан жасаған ұясына қарай бет алды. Бақытына қарай, ол алыс емес еді. Мінеки, қарауытып көрініп те қалды. Аяқ басысы әрпіл-тәрпіл. Ұяға келе құлады. Әлі қыңсылап жатыр.

* * *

Майлыаяқ сол орнынан тұра алмады. Маңайындағы қар қызыл қанға боялып, қатып қалды. Жүндеріне қып-қызыл мұз жабысып, салқын қарға одан сайын шегелей түсті. Ол түнімен қыңсылады. Таңға жақын боран басылып, қатты аяз басталды.

Денесі түгелдей шөлмектеніп сиқиып қалды. Енді қарнының ашқаны ұмыт болып, азаппен арпалыса бастады. Денесін жалын жайлап кеткендей күйдіріп барады.

Таң қылаң беріп, жер беті ағара бастады. Ақырында күн шықты. Терезенің үңірейген орнынан Майлыаяқ көріп жатыр, күн дөңгелек емес, біртүрлі шеттері шауып-шауып алынған сияқты. Майлыаяққа ешкім келмеді. Ешкім келіп ас құймады. Ол бірнеше күннен бері нәр татқан жоқ. Тұрғысы келіп еді, қатқан қан терісін қарға шегелеп тастапты, тұра алмады.

Майлыаяқ сол қалпында үш күн жатты. Қасақана қылғандай, үш күн де үскірік қатты аязды болды.

Төртінші күні таңертең ол бұзылған үйге жақындап келе жатқан адамның аяқ басысын естіді. Сықыр бірте-бірте күшейе түсті. Ақырында ол үйдің сыртына келіп тоқтады. Майлыаяқ үрген жоқ, қыңсылаған да жоқ, тек жүрегін белгісіз бір қауіп билеп, тым-тырыс жата берді. Бір жағынан, жара жанын жеп, денесі күйіп жатыр. Әлгі адам үйдің үңірейген терезесінің алдына келді. Сол жерде біраз тұрды. Сосын ішке кірді. Ішке кіргесін де оның көзі Майлыаяққа түспеді. Себебі, Майлыаяқтың денесін ақ қырау түгел көміп тастаған еді. Ол адам біраз уақыт қабырғаларға қарап тұрды да, кенет солқылдап жылай бастады. Қалтасынан орамалын алып, бетіне басып жылай берді.

Майлыаяқ құлағын көтеріп, тіккен болды. Түрі таныс адам сияқты.

Кенет Майлыаяқ қатты қыңсылап жіберді. Иә, бұл оның кішкентай қожайыны ғой. Оны асырап өсірген, өзімен талай ойнаған кішкентай, тамаша қожайыны ғой.

Майлыаяқ тағы да қатты-қатты қыңсылай берді. Өуелі кішкентай қожайыны шошып кетті. Сосын Майлыаяқты көре салды да, қасына жетіп келді. Көзінің жасы әлі кеппеген екен. Келіп, Майлыаяқты танып, басынан сипай бастады. Майлыаяқтың қуанышында шек болмады — өзінің кішкентай өмірінде мұндай қуанып көрмеп еді — жаралы жүрегі ойнап, көзінен жас парлап қоя берді. Орнынан тұрайын деп еді, тұра алмады. Құйрығын да бұлғаңдатуға болмады, қатып қалыпты. Тек көздерін жыпылықтатып, қатты-қатты қыңсылап, шексіз қуанышын қожайынына білдіре берді, білдіре берді.

Қожайыны Майлыаяқтың үстіндегі қырауын сүртіп, денесіндегі жарасын көрді. Түсі өзгеріп, біраз отырып қалды. Сосын үйге бір, Майлыаяққа бір қарап, үнсіз тағы жылады. Ол солай ұзақ жылады. Майлыаяқ бұл уақытта қожайының қиналып отырғанын сезіп, іштей үнсіз күйзеліп жатты. Біраздан кейін кішкентай қожайыны Майлыаяққа

бірдеңелерді айтқан болды да, шығып кетті. Майлыаяқ оның соңынан ерейін деп, қыңсылап орнынан көтерілмек болып еді, сүйектері ұсағылып, барлық жүндері жұлынып бара жатырғандай жібермеді.

Бірақ қожайыны кешікпеді. Біраздан кейін қасына бір кішкентай бала ертіп қайта келді. Кішкентай баланың қолында қып-қызыл еттер бар екен — Майлыаяқтың көзінен ыстық жастар тағы ыршып кетті. Кішкентай қожайын оның етті қалай апыл-қапыл жеп жатқанына қарап тұрды.

Сол күні кешке жақын қожайын қасына тағы бір адам ертіп әкеліп, Майлыаяқтың жанында ұзақ әңгімелесті. Ол адам Майлыаяқтың о жер, бұл жерін көріп, басын үздіксіз шайқаумен болды. Кішкентай қожайын да көпке дейін болмай, бірдемелерді айтты, жалынғандай да түр білдірді. Сосын кішкентай қожайын Майлыаяқтың үстін бірдемемен бүркеді де, екеуі кетіп қалды.

Кішкентай қожайын ертеңіне және оның арғы күні де қағазға орап ет әкеліп берді.

Төртінші күні қожайын бұл жерге екі ат жеккен шанамен келді. Үстіне үлкен топ киіп алыпты. Майлыаяққа қожайынның бұл түрі онша ұнамады. Қожайын қасына біраз ет қойды. Сосын аяғымен, қолымен аршып, оның денесін қатқан мұздан босатты. Ұясының орнына шанадан алып біраз шөп салды. Соған Майлыаяқты ептеп жатқызды. Қораның, үйдің орнын тағы бір айналып шықты да, Майлыаяқтың дәл алдына келіп отырды. Майлыаяқ та одан көзін алмай мөлшип жатыр. Кенет қожайынның көзінен мөлдір жас үзіліп түсті. Майлыаяқтың қыңсылағысы келіп кетті. Бірақ мұным қожайынға ұнамас дегендей, дыбыс шығармай, тек аузын ашты да қойды. Қожайын үнсіз жылады. Беті буға толып кетті. Терезенің үңірейген орнынан шанаға жегілген аттар көрініп тұрды. Олар да аяқтарымен жер тепкілеп, оқырынып тұр екен. Шана ішінде тағы бір адам бар. Қожайын әлі жылап отыр. Ақырында ол түрегеліп, иіліп келді де, Майлыаяқты басынан сипады.

— Сау бол, Майлыаяғым! — деді даусы дірілдеп.

Қалтасынан қойдың шарбы майындай ақ шүбірек алып бетін сүртті. Сосын кенет:

— Оқу. Оқу. Түсінемісің, Майлыаяғым?! Оқу, — деп қатты-қатты айтты. Қайтер екен дегендей Майлыаяққа біраз қарап тұрды. Бірақ Майлыаяқ бұл сөздерді түсінбейтін. Мөлііп қожайынға қарады да жатты.

Қожайын аяғының астындағы қарды сықырлата езіп, енді шанаға қарай беттеді. Майлыаяқ қыңсылап жіберіп, орнынан көтерілуге әрекет етті.

Аттар кісінесіп, шана орнынан қозғала берді. Шана сырғи бастады. Аттардың тұяғынан ұшқан қарлар аспанға атылды. Майлыаяқ үңірейген терезе орнынан әлі қарап тұр. Қожайын шана үстінен басын бұрып, Майлыаяққа қол бұлғап барады. Артында екі түзу сызық — шана іздері қалып жатыр.

Майлыаяқ шыдап тұра алмады. Қожайынның артынан ере жөнелді. Бірақ олар алыстап барады. Өне, қожайын ақырғы рет қол бұлғады. Шана белден әрі асып, көрінбей кетті. Майлыаяқ қыңсылып, жүрісін тездеткен болды. Бірақ жүрісі өнбеді. Денесі ап-ауыр екен, тіпті қозғалтпады. Жаралары ауырып, сырқырай бастады. Басы айналып, белдер, қыраттар төңкеріліп бара жатқандай сезілді. Майлыаяқ белге шыққанда, қожайын көрінбей кеткен екен.

Ол төбе басында шоңқиып тұрып қалды. Қыңсылап, үшкір тұмсығын аспанға көтеріп ұлып жіберді. Ол осылай ұзақ ұлыды. Күн жылынып келе жатыр еді, бірақ оның денесі жылылықты сезе алмады, жараларынан қан ағып, қатты ауыра берді. Аяғының астындағы қар қанға боялып, түсің өзгертіп барады.

Майлыаяқ сүйретіліп кейін беттеді. Үйдің орнына келді. Үңірейген терезеден ішке біраз қарап тұрды. Үйге кіргісі келмеді. Қан болып қатқан мұздың қасындағы етті де жегісі келмеді. Итке ғана тән сезімталдықпен ол енді өмірінде бір өзгеріс болатынын сезіп еді.

Ол ішке кірмеді. Ол үлкен иесінің жатқан жеріне қарай беттеді. Көзі қарауытып, денесі дел-сал бола берді. Жел жоқ. Ауылдың түндері көкке көтеріледі. Қар әлсіз сықырлайды...

Майлыаяқ жүріп келеді. Құйрығы сүйретіліп, жарасынан қан да ағып келеді. Енді ол қан аққан жерін жалауды қойды. Тіпті оған бәрібір сияқты. Жер теңселіп, шайқалып тұрған тәрізді.

Кенет Майлыаяқ қуанып кетті. Бұл оның ақырғы қуанышы еді — алдында қожайынның шанасының ізі жатыр екен. Өзіңше жүрген болып, шана ізіне жетіп келді, қатар жатқан екі түзу сызықтың ортасына түсті де, денесін қуаныш билеп, үлкен иесі жатқан жерге қарай жүре берді. Ол шана ізінен айрылмады. Аяғының астындағы қар қызыл бояуға боялып, жарқырап қалуда. Қожайынның жатқан жері де жақын.

Енді жер бұрынғыдан да гөрі күштірек теңселе бастады. Үйлер селкілдеп, тобелер орындарынан қозғалған сияқты. Өзі бұлдырай берді. Кеудесі әлемет ауырлап, аяқтары майысып барады. Денесінен қан бұрынғыдан да көбірек ағуда.

Қожайынның жатқан жері бұлдырап көрінді. Майлыаяқтың көзіне баяғы ұрлап жейтін еті елестеді. Сосын қара таяқты кісі... Қалай болып кетті өзі? Бәрі сол қара таяқтың кесірі ғой.

Бірақ бұл не? Көзінің алды мұнарланып, жер дөңгеленіп жүре берді. Үйлер, түтіндер, пананың ізі, аспандағы бұлттар — бәрі де жоқ болып бара жатты. Тек күннің шипа жылуы...

Сорлы күшік осы мезетте окпесіне қыстырылған қорғасын өзін өмір сүргеніне екі жыл болған жұмбақ дүниеден біржолата алып бара жатқанын сезбеп еді...

УАҚЫТ

Терезе алдында ақ халат киген жалаңбас екі дәрігер сөйлесіп тұр. Бірі темекісін үсті-үстіне тартуда. Төмен қарап, сұрақтарға селқос жауап береді. Екіншісі абажадай терезеден сыртқа қараған қалпы сөзден аузы босар емес. Бұл үйдің төртінші қатары болатын. Терезеден бұлтты аспан, қаланың солтүстік етегі, жақын көшелер түгел көрінеді. Бұлттар ауыр салбырап, қала үстіне төніп тұр. Кей жерлері жыртылып кеткендей жалбырап, кокжиекке дейін, үйлердің төбесіне дейін жетіп тұр. Аяқ астындағы көшеден өткен автобустардың арқасы ағараңдайды. Міне, бір жүк машинасы өтті. Қорабының тең жартысына дейін пияз тиелген. Оның үстінде рақаттана жайласып, қойлекпен бір әйел шалқасынан жатыр. Аяқ жағында бір ақ шелек пен қара қолғап. Бәрі ап-айқыл көрініп тұр. Сіркіреуік жаңбыр бар сияқты, бірақ оны терезеден байқау қиын. Асфальт көше жарқырамайды. Асығыс бара жатқан да ешкім жоқ.

Терезеден қарап тұрған:

— Аспанның түсі бұзылып кеткен екен, — деді. Оған орындықта басын төмен салып темекі тартып отырған жолдасы үн қатқан жоқ, шамасы, ойы ботен жақта.

— Бейне әкесі өлгендей... Күз болғанда, сызданып бола ма? Жалпы, күдай бұлданбаса екен. Қазір оның бұлданғанын ешкім көтермейді... Сен неге үндемейсің?

— Әпшейін...

— Бүгін бетінде бір тамшы қан қалмады ғой. Мына аспан сияқты түтеп кеттің ғой. Сондай операцияны алғаш көрдің бе? Соңша үрейің ұшып, не кара көрінді?

— М-м...

— Рас, оны өлмейді деп ешкім ойлаған жоқ. Жасы алпыстан асқан, жүрек ауруы асқынған кемпір... Операцияға қатысқандардың бәрінің қаны қашып кетті.

— Бұл менің жүрекке жасаған жүзінші операциям.

— Түсінемін. Юбилей.

— Сасқан жоқпын мен.

— Шыныңмен айтып отырсың ба?

— Әрине. Тек бір тұман арасында жүргендей, тұманға мас болып, тұман жұтып жүргендей біртүрлі сезім...

– Мәссаған! – Ол терезеден бері бұрылды. – Неге?!

– Айта алмаймын.

– Себебі не?

– Себебін де...

– Мен сені түсіне алмай тұрған сияқтымын... Иә, Ыбраш, құрметті дәрігер, мен сені бүгін алғаш рет түсіне алмай тұрмын. Он бес жылдан бері...

– Мүмкін... Мінеки, бір ай болды мен тыныштықтан айрылғалы. Әлгі кемпірдің көздері менің соңыма түсіп қудалағаннан бері. Қайда жүрсем де, алдымда тұрады да қояды. Кейде көзімді жұмып, ұмытқым келсе де, қараңғы кеудеме қадалып тұрған оның байыпты көз қарасын байқаймын. Кіртерге қуыс таппадым. Онымен алғаш кездесіп, операцияға дайындаған күннен бастап...

– Шамасы, қатты аяғансың ғой. Рас, оның жалғыз басынан бөтен ешкім жоқ. Не баласы, не туысы. Алыстағы ауылдан. Ешкім іздеп келіп, хал сұраған жоқ. Қатаң ауру. Бірақ өмірде не болмайды. Оған қатты қайғыра беруге бола ма?

– Жок, мен оған емес, коздері. Сен байқаған жоқсың ба, оның көздерін...

Дәрігердің көзінен білінер-білінбес жас шарбысы байқалғандай болды.

– Ене-ей! Дәрігер болғаныңа. Студенттік кезінде олген адамның жілігін ұстап отырып қалаш жеген күндеріңді ұмыттың ба? Мынауың не жаңалық. Операция сәтті шықты. Енді қуанатын, күдіктің бәрін ысырып тастайтын кез ғой бұл. Жана операциядан кейін жиырма дәрігердің риза болған көз қарастарын, гүл-гүл жайнаған жүздерін көрген жоқсың ба? Бұл тіпті ғылымға қосылған үлкен үлес деуге болады. Ендігі жерде сені жүрек құдайы деп атау керек. Әрі жүзінші операция. Орталық газеттің журналисі де қатысып тұрды операцияға. Ол шыққаннан кейін, мен «Жүзінші операция» деген очерк жазамын деп, қаламын қайрап кетті. Көрдің бе, бірнеше күннен кейін әлгі газеттің номерін өзім әкеліп көрсетемін. Бұл ойыншық емес, шырағым. Жұр, одан да, мұны сіздің үйге барып есте қалдырайық.

– Үйде жан жоқ.

– Әйел, балаларың Қырымнан өлі келген жоқ па?

– Ертең.

– Олар бір айдан көбірек болды-ау, шамасы?

– Жолда Москва бар ғой...

– Ия-я... Сен де емделуің керек, нервің шіріген шарық жіптен жаман.

– Әңгіме онда емес.

– Ендеше, неге көзіңе керегі жоқ су жинайсың?

— Операцияның сәтті шыққанына жылап отырмын.
— Мәссаған! — Жолдасы екі қолын жайып, иығын қиқаң еткізді. — Ендеше, біздің үйге барайық. Жүз бірінші операция үшін...

— Жоқ, зауқым болмай отыр.

— Өзің біл, шырағым. Мен кеттім.

Ол ақ халатын шешіп, бешпетін иығына ілді де, шығып кетті.

Біраздан кейін көшеге Ыбраш та шықты. Ауа жап-жаңа екен. Көкіректі кернеп қоя берді. Аздап жаңбыр сіркіреп тұр. Асфальт енді жарқырап қалыпты. Ол үйіне қайтқанда, күнде парк жанынан өтетін. Бүгін сенбі болғандықтан, парк ішінде адам көп-ақ. Жай жаңбырды елейтін емес. Әйел-қыздар қызылды-жасылды жауын өткізбейтін жеңіл плащ киіп алыпты. Кей әйелдердің сүйреткен кішкентай арбалары, балалары бар. Мына бір эстрада алаңында он шақты адам аспаптарын байқап, әр нәрсені үзіп-жұлып ойнап отыр. Бәрі де жалаңбас. Жүріп келе жатқан Ыбраштың дәл алдына бір торғай қонды. Үсті собалақ-собалақ болып, суланып қалыпты. Қанатын дүр еткізіп, сілкіп-сілкіп қояды.

— Жақсы жаңбыр екен, — деді ол сәл естірте, сосын біраз уақыт қысып тұрған қолдарын алдына тосып, жалаңаш ұстап жүрді.

Үйге жеткенде іңір болып қалды.

Бөлме іші қараңғы екен. Бұрыштарға ебедейсіз үлкен құбыжық көлеңкелер орналасып қалыпты. Олар бірте-бірте түрін өзгертіп, қомақталып бара жатқандай.

Жарық жағып еді, бөлме іші көңілденіп сала берді. Ебедейсіз құбыжықтар асқан жылдамдықпен ғайып болды. Сырт киімін шешіп, Ыбраш диванға қисайған бойда көз алдына манағы кемпірдің көздері келіп қайта тұрып алды.

Ыбраш тағы да дір етті. Иә, бұл қанша ойламайын десе де, осы көздерден қанша қашықтаса да, қаншама мойындамайын десе де, бұл оның аяулы анасының — бұдан отыз жыл бұрын, өзінің он үш жасына қайтыс болған анасының көздері еді. Ауруханада кемпірді алғаш көргенде, Ыбраштың төбесінен жай түскендей болды. Дәл осы көздер, сол бет-пішін, сол бір жасқаншак, әлсіз тіршілік иесі алдында жатыр. Неткен ұқсастық. Мұндай зат дүниеде екі айналып келуі мүмкін бе? Содан бері Ыбраш бейне бір есеңгіреп жүргендей. Булыққан ойды ақтарып, сырын төгер адам да жоқ. Әйелі болса, балашағасын ертіп, Қырым жаққа демалысқа кеткен. Күн сайын ауруханаға барып, кемпір жанында ұзақ отырады, әр нәрсені сұрайды. Баласы я жақын туған-туысқандары жоқ еді. Бар сұрауларына жоқ деп жауап береді. Алыстағы бір совхозда

тұрады екен. Аздаған пенсиясы, бір-екі малы бар. Жүрек ауру. Соңғы кезде аурудың салдарынан жүдеп қалыпты.

Операция күніне шейінгі біраз айдың ішінде Ыбраш қатты толқуда болды. Өйткені ауру тым қатаң, операция күрделі болатын. Ойша таразыға салғанда, өлім жағы мол басып, еңсеріп тұратын.

Енді міне... Операция сәтті аяқталды. Қандай тамаша! Бірақ... осы кемпір әлпеті уақыт өткен сайын бірте-бірте ұмытылып, көмескіленіп бара жатқан аяулы суреттерді отыз жылдық қараңғылықтан суырып алып, соларға қайта шап беріп, жүрегін бұлқытып жіберді.

Онда Ыбраш он үш жаста болатын. Жардың астындағы жалғыз киіз үй күні кешегідей көз алдында тұр. Үйден берірек жағасында қамыс қоға өскен кішкентай өзен. Өзеннің көгілдір иірімдері мен тұнық құлақтары, аппақ қайраңы, көрініп жатқан тайыздары, әр тайызда тұрып қалған қаңбақтары бар. Қаңбақты көтеріп қалсаң, ағыспен қисайып жүзіп жүре беретін пайымның кіп-кішкентай, қап-қара бала шабақтары бар. Жар асында қонып отыратын ақ мойын бүркіттері, түске жақын шырылдайтын шегірткелі шалғыны бар. Шалғынның үстінде кешке қарай ауылдың маса бұлттары қаптайды. Ол кезде жалғыз үйдің жанында көк түтін бұлттанады. Кешке қарай үй жанына бір сиыр мен бір бұзау, бір ешкі мен екі лақ жиналады. Екі лақ әп-әдемі-ақ. Олардың жас баланың тістеріндей әдемі аппақ тістері өлі күнге дейін Ыбраштың көз алдында тұр. Түн болса, үкінің бе әлде түлкінің бе, – даусы үзілмейді, қашан ұйқыға кеткенше. Қорқынышты-ақ. Бірақ Ыбраш апасының баурына тығылып алып, тыныш ұйқыға кететін. Бұл суреттер мен сезімдер Ыбраштың жүрегіне отпен ойып немесе пышақпен тіліп салғандай, өшер де, сөнер де емес, бейне кеше немесе бүгін таңертең ұйқылы-ояу жатқанда болғандай сайрап, жарқырап жанып тұр. Кейде тіпті көзін жұмып сәл ойланса-ақ болғаны, түстегі саршұнақтардың өткір шиқылы мен шегірткелердің қою ызыңы естіліп тұрады. Анасының аты Зәру болатын. Сол кезде жас шамасы қырықтарда я одан сәл үлкенірек еді. Манағы кемпірге қарағанда жас болғандықтан, әжімі аздау, көз жанары күштілеу еді.

Әкесін де толық білмейді, есінде тек оның арбиған үлкен күс-күс қолдары мен басындағы кішкентай қызыл тебетейі қалыпты. Қанша тырысса да, бет-әлпетін көз алдына келтіре алмайды, тек әрбір ойлаған, қиналған сайын, әлгі қызыл тебетейі мен күс қолдар көз алдына қалқып келіп, өзгелерді көлегейлеп тұрып алады. Бұлардың да есінде қашан жөне не себепті қалғанын білмейді. Мүмкін, тіпті қызыл тебетей мен күс қолдар әкесінікі емес те шығар. Бірақ әйтеуір әкесі тура-

лы ойлағанда, әрқашанда осылар көз алдында келеді, шешесі әкең бұдан алты жыл бұрын бандылардың қолынан өлді дегенін біледі, оның жақсы адам еді дегенін есінен шығармайды, бірақ Ыбрашқа ол кезде бүкіл өмірі өкесіз, осылай жар астындағы жалғыз үйде өткен сияқты көрінетін. Бөтен үйлер алысырақта, өзеннің арғы бетінде болатын. Шешесі мұнда малға өріс деп отыратын. Бұл колхоздардың жаңа-жаңа құрылып жатқан кезі еді.

Ал мына ертеңгілікті Ыбраш өмір бойы ұмытпайды. Күндегі әдетінше оны бұл жолы да апасы оятты.

Шұрық тесік жабықтан түскен күн сәулелері жуанды-жіңішкелі ақ найзағайдай үйдің ішін шымырлатып толтырып тастапты. Анасы бұған қарап күлімсіреп отыр екен. Оның бетінде екі-үш күн сәулесінен түскен ақ жарық жылжиды.

— Тұр, қарағым, — деді ол мейірленіп. — Күн жақсы екен. Тамағыңды ішіп ал да, қармағыңды сал.

Ыбраш бір тостаған ащы айранды ішіп алды да, сыртқа шығып, белдеуде қыстырулы тұрған қармағын алып, өзенге беттеді. Жиырма шақты қадамнан соң өзен кемеріне тірелді. Шынында да, күн өте жақсы екен. Жел де, бұлт та жоқ. Үйдің ар жағындағы жардан жаңа көтерілген күн жер бетін әдемі ақ жарыққа бөлеп тұр. Өзен беті де тып-тыныш. Тек майда толқындар ғана жағаға соғып, сылп-сылп етеді. Көк жасыл иірімге жағадағы жасыл құрақтар наздана иіліп, сызылып қалыпты. Олардың суреттері де сол күйінде су бетінде жыпырлап тұр. Терендіктегі шалау да әп-әдемі, нәзік жібектей есіліп жатыр. Оның үстінен бір-екі қызылқанат өтіп барады. Қанаттары қып-қызыл болғанда да, көздің жауын алып, жайқалып тұр. Нәп-нәзік, қызыл-қызыл, жіп-жіңішке.

Ыбраш қармағын жазып, кемердің басына жайласты да, кеше үлкен жапыраққа орап дайындап қойған қызыл құрттарының бірін қармаққа шаншып, оған сөл түкірді де, иірімге лақтырды. Бау шолп ете түсті. Қызыл құрт керіліп батып барады. Қалтқы бір-екі дөңгеленіп барып, қолайлы тұрысын тапты да, ағынмен төмен жылжиды. Біраз жерге барғаннан кейін, ол сөл ойланғандай, аялдағандай болды да, дөңгелек жасап, жоғарырақ жақпен бері қарай қайта айналды.

Балықтар түнде ашығып қала ма, таңертең қапқып келеді. Бүгін де солай болды, қалтқы бірден-ақ тыпыршып, тыным таппай, қозғала береді. Бірақ бұлардың майда шабақтар екені беп-белгілі еді. Дегенмен, бір шай ішімдей уақыт өткенде, қармаққа үш-төрт ақ балық түсіп ұлгерді. Ыбраш оларды жіпке тізіп, суға салып қойды да, қармағын сала берді. Күн жоғарылаған сайын ыстығы молайып, Ыбраштың арқасын, желкесін күйдіріп, басын ысытып жіберді. Суға бір рет сүңгіп алғысы

келіп кетті. Бірақ кенет ол иірімде тұрған қалтқысының жоқ екенін байқады. Жаңылысқан жоқ па екенмін дегендей, ол асықпай су бетін тағы да барлады, жағадағы қамыстардың біріне ілініп қалған жоқ па екен деп, жағаны да сүзді, бірақ қалтқыға ұқсас ештеңе көрінбейді. Болмаған соң, ол жайлап құрықты көтере бастап еді, қолы тереңнен бір ауыр бұлқынуды сезіп, дір ете қалды. Ыбраштың кеудесінен қуаныш оты мен қорқыныш аязы бірден жүгіріп өткендей, қалтырап қоя берді. Қармақ әлсіз, майысқақ, қармақ бау жіңішке болатын.

Қармаққа ілінген үлкен сары сазан екен, алғашқы тартқанда-ақ Ыбраштың қарсы алдындағы суды қорс қылып кетті. Ол сол сәтте отырған жерінен ұшып түрегелді де, жағадан кейін ыршып, қармағын еппен тартып жылжи берді. Алтындай жарқыраған сары сазан жағаға жақындаған сайын бір олай, бір бұлай жұлқына сүнгіп, үйірімнің астан-кестенін шығарып, қайнап жатқан қазанға ұқсатып жіберді.

Ыбраш қармақ бау үзілмесе екен деп іштей жалбарынып, жағаға сүйрей берді. Кенет жағадағы қамыстарды құйрығымен бір салып, салдыр-гүлдір еткізіп, үп-үлкен сары сазан кемерге келіп тірелді. Жан дәрменде ұшып келіп желбезектен тартып ытқытып жіберген Ыбраш сонда барып үһ деп демін бір алды. Алтын күннің бояуымен одан сайын алтынданып жатқан сары сазан бір секіргенде, құм болған бүйірін жоғары қаратып аунап түсті. Екінші секіргенде, құйрығын жоғары жіберіп, аузымен жер тірей қалды, бейне топырақ асап жатқандай, бір сәт қалықтап тұрып, тағы да түрс етті. Қандай үлкен, ауыр, әдемі сазан.

Жүрегі қатты-қатты соғып дүрсілдеп кеткен Ыбраш бойындағы қуаныш сезімін баса алмай біраз тұрды. Ол өмірі мұндай ірі сазан ұстап көрген жоқ еді. Тіпті мұндай ірі балықтың қасына жақындап та көрмеп еді. Енді көп тұрмай-ақ, балықтың желбезегінен шөптің жуан тамырын өткізіп жіберіп, үлкен балықты сүйрете-мүйрете үйге қарай жүгірді.

Ақ жаулық тартқан шешесі есік алдына шыққанда, сазан сүйретіп қарбаңдап келе жатқан баласын көріп, қатты қуаныш кетті:

— Қарағым-ау, мұны қалай ұстадың? Тайыншадай ғой, құлыным-ау!

— Қармағыма қапты, апа. Өзім де қатты қорықтым. Өрең сүйреп шығардым. Асау сазан екен.

— Ей-й, күнім-ау, құтты болсын, жарықтық, тым үлкен екен.

Үлкен балық шешесіне де, Ыбрашқа да үлкен қуаныш әкелді. Өйткені бұл ауыр жылдар, бұлардың жалғыздық, жасқаншақ, әлсіз жылдары еді. Мұндай бұлықсыған сазан түгіл,

күніне ақ балықтар дұрыс түсіп тұрса да қуаныш сезімі жалғыз үйді тастамайтын.

Ыбраш балықты қалай аршығанын да, қалай жуғанын да білмейді. Шешесі жуылған балықты алып, ақ таза шидің үстіне салып, үлкен қара пышақпен пытырлатып жарып жатыр. Адам қуанғанда қаншама өзгеретінін Ыбраш осы таңда алғаш байқағандай, анасының көз жапарына қарайды да, жүрегі лүпіл қағады, өзін бір жағынан ертегінің батырларынан сезінеді.

Бірадан кейін Ыбраш өзенге қайта жөнелді. Жолы болғанда, қас қаққанша қармаққа екінші сазан ілінді. Бұл алғашқыға қарағанда кішілеу болғанмен, көп азаптан кейін алдырды. Жағаға шыққанда қармақ бау үзіліп те кетті, бірақ Ыбраштың жүгіріп барып үстіне жата қалғандығының арқасында ғана суға шомп бермеді.

Бұл күн бұрын мұнша көп балық ұстап көрмеген Ыбраш үшін өміріндегі ең тамаша күн сияқты сезіліп кетті.

Сазанды сүйретіп келе жатып көргені — даладағы жер ошақта қазан қайнап, балық пісіп жатыр, үй сыртындағы шиге сазанның қалған еттерін жарқыратып жайып тастапты.

Ыбраш үйге кіргенде, жаңа ғана қуанышты шешесі төр алдындағы ескі киіздің үстіне ескі көрпе салып, жантайып жатып қалыпты. Түрі өзгеріп, қаны қашқан. Екінші сазанды көргенде де қуаныш сезімін білдіре алмады. Бар айтқаны:

— Қазанның астына от сал да, қармағыңа бар, қарағым, — болды.

Кеудесін күдік жайлаған Ыбраш, амал жоқ, айтқанын істеп, өзенге қайта кетті. Ол шешесінің осылай анда-санда ауырып қалатынын білетін. Ойлағаны «өлсін-өлсін қарап тұрсам ғой» болды.

Бірақ көп уақыт өтпей-ақ шешесінің шақырған әлсіз даусын естіді. Жүрегі лып ете қалды. Қорқыныш денесін жайлап, арқасынан суық леп жүгіргендей діріл қағып, аяғы аяғына тимей, үйге қарай жөнелді. Келсе, шешесі екі иығынан дем алып жатыр екен. Бет-аузын жас жуып кетіпті. Ыбырашты бауырына қысып, құшақтап, көзінен сүйді.

— Қарағым-ау, қарғашым-ау, құлыным-ау, сені кімге тастап кетем? Шырылдатып кімге тастап кетем? Жетім балапан болдың ғой! Сорладың ғой, құлыным! — деп тұншыға зарлайды. Ыбраш шешесінің кеудесіне тығылып, парлаған көз жасын тоқтата алмай, жылай берді, жылай берді. Бірадан кейін шешесі демі жетпегендей талықсып, баласын құшағынан босатты да:

— Көрші ауылдан қара молданы шақырып кел, тез жетсін. Үш, құлыным! Сор-р-лап қалмасаң болар еді, — деп егілді.

Ыбраш есіктен шығарда қайта бір шақырып, сүйіп, құшағынан әрең босатты. Жалаң аяқ Ыбраш ауылға жеткенше жүгірді.

Ауыл адамдарын ертіп қайта келе жатқан оның жүрегі қатты тулап, тұрақтай алмады. Үйіне жақындаған сайын сескеніп, құты қаша түсті. Үрей, үрей, үрей... қара үй қорқынып ордасына айналғандай. Жүрегі жамандықты айтпай сезді-ау. Шешесі боп-боз болып төсек үстінде жатыр екен. «Қайран апам-ай! Көзің жұмыларда қасыңда жан болмады-ау» деген сұмдық ой жүрегін жалап кетті Ыбраштың...

Сол күні Ыбраш үйден безіп, далаға шығып кетті. Таңертеңгі күн сүйген жар басы мен ар жағындағы кең жазыққа – итсигектер мен теріскендер, бүркіттер мен қаңбақтар дүниесіне кетті. Арқасын, шекесін күн күйдіріп, аяғын ұсақ тастар тілгілегеніне қарамастан, даланы кезіп жүріп, бойындағы бар шерін тарқатып ұзақ жылады. Ақырында жасы бітіп, денесі кеуіп қалғандай болып, тұла бойы қызды. Қызу кешке таман күшейіп, аяғы шөлге айналды. Сонда да үйге қайтпады. Тек іңір түсе іздеген аттылар қаракүс сияқты қалқиып отырған жерінен тауып алып, ауылға алып кетті. Сол күні ауылда ұстап, тамақ беріп, ертеңіне алыстағы аудандағы балалар үйіне жөнелтті, содан кейін Алматыға дәрігерлік институтқа... Дәрігер болды... Әлгі жерге содан қайтып бір соға алмады. Бірақ көз алдында өлі күнге дейін тап кешегідей болып әлгі жарық таңертеңгілік, қармаққа түскен сазанның қамысқа соққан салдыры, шешесінің мейірімді көздері мен ақырғы көз қарасы, жар басы мен ар жағындағы жұсан мен көкпек толы жазықтық, кешкі ауылдың оттары, мүсіркеген адамдар – бәр-бәрі ап-айқын қалқып тұр.

Бұл бұдан отыз жыл бұрын болған еді. Бірақ оның миынан шешесінің ауруы шықпайды. Жүрек ауруы. Қазір дәрігер болып шыққаннан кейін, тіпті өзін шешесінің өліміне кінәлі сияқты санайды. Дәрігерлікке түспей-ақ қою керек еді. Мұнысы қателік болды. Жүрекке жасаған әрбір сәтті операциясынан кейін шешесі ойына түседі. Қайтсын. Бәріне уақыт кінәлі. Бұдан отыз жыл бұрын жүрекке операция жасау деген атымен жоқ еді ғой. Бірақ... Бірақ тек қана отыз жыл... кешегі ғана күн... кешегі ғана таңертеңгілік... кешегі ғана апасы... Сол бір жарқын, аспанда бір шөкім бұлт жоқ, ашық аспан... Отыз жыл дегенің қандай ойыншық... «Әттең, соны қайтарар болсам. Кешегі таңертеңгіні қайтара алсам», – деп көпшікке басын тығып, егіле жылады дәрігер.

Бұл кезде үйдің іші қап-қараңғы еді. Тек көшедегі электр шамдардың бөлмеге әлсіз жарығы еніп, төбеге күңгірт бозғылт жолақтар салып қойыпты. Анда-санда гүрілдеп машина өтіп жатыр көшеден.

«Өтсең, — деп жылай береді дәрігер, — сол күнді қайтара алсам! Мүмкін емес! Мүмкін емес! Мүмкін... Мүмкін... мына кемпірдің көздері... апамның көзінен айнымайды. Мүмкін, бұл кемпір ертең ауруханадан шыққаннан кейін... мүмкін емес... қалмайды... Жалғыз басты қайда барады ол? Бір баласы я бір жақыны жоқ. Одан да... Мен алдына барып, аяғына жығылып айтсам, қайтер еді? Бізде бәрі жеткілікті ғой. Бір бөлмеге үлкен киіз жайып, ортасында ұршық иіріп отырса. Мен анда-санда келіп баяғыдай киіз үстінде аунап жатсам. Сол кезде ұршық иіріп отырған апам... Апам бола ала ма? Көңіл... жүрек... қайдағы бір адам... Оның да бір кездерде мендей баласы болған шығар. Мен соны алмастыра алам ба? Мені бір айдан бері жегідей жеп жүрген ой осы ғой. Қырымнан әйел де, балалар да келіп болмады. Олар қалай қарар екен? Менің жан дүниемді түсіне ме? Олар сол жарықтан таңертеңгілікті, жазық үстін жайлаған сары жарықты көрген жоқ қой. Олар тікенекті сары далада аяғын тас тіліп, еңіреп жүрген жоқ қой! Мүмкін, түсінер. Ертең кемпірге айту ерте. Күту керек. Жазылсын...»

ЖАН

Жан әр нәрсені көргісі, білгісі, ұстағысы келді. Көк аспанның тереңіне бойлап, өсімдіктердің тамырына үңілгісі келді. Таулардың қойнына қол салып, зәмзәм бұлақтардың шәрбәтінің сырын ашуға талпынды. Қалың орманлардың жүрегіне жол салып, жарық сәулемен жарыса өсуге күштарланды. Дүние жұмбақтарының алтын кілтін тауып, планета есігін, кеңістік есігін иықпен итеріп ашқысы келді. Жер деген не, адам не зат, біз қайдамыз, қай кеңістіктеміз, қашаннан бері өмір сүріп келеміз? Жердегі тіршілік деген не, жапырақтар неге нәзік майысады, мыңдаған гүлдер жер үстін өтірге толтыра неге шешек атады? Ананың құшағы неге ыстық, бриллиант көз жасы неге адамға қара тастай қайғы әкеледі — осылардың бәрін ұққысы келді, бәрін белгісі келді. Мүмкін, мұның бәрі әркімнің де жас кезде басында болатын көгілдір тұманның әсерінен шығар. Бірақ, әйтеуір, ол талапты еді, талпынып еді. Дүниенің төрт бұрышын шарлап, бәрін көріп, бәрін ұққысы келіп еді. Мұның арманы қырдағы қызыл қызғалдақтай гүлдеп, раушанша шешек атып тұр еді. Бұл жас еді. Бірақ оның бәрінен не пайда? Қазір ауру. Рактың асқынған түрі. Қарын рагі. Өмір тоқтағады деген сөз. Өмір бітті. Ендігі өмір өткен жиырма бес жылдың инерциясы ғана. Аспанда оқ тиген күс та біраз жер ұшып барып күлайды ғой. Бұл да сол сияқты. Жаздың тамаша әсем күнінде қырда тұрған

кызыл кызғалдак пен өтір иісті раушанды қара дауыл, суык бұршақ бір секундта таптап өтті. Қызғалдақ жоқ болды, раушан семді. Өмірге кеудеден оқ тиді.

Оған оқ тиген күн қалалық дәрігердің қабылдауында болған күн еді. Қоңыр көзілдірікті, қаба сақал дәрігер:

— Азамат, енді, әрі кетсе, төрт айлық қана өміріңіз қалды. Рақсыз. Қарын рагі. Емдеп жазуға ешбір мүмкіншілік жоқ, — деді шімірікпестен, бейне бір бос шегені қабырғадан суырып алғандай еі бір ескі топсаны терезеден лақтырып тастағандай кейіппен.

Жүріп келе жатыр. Қар шықыр-шықыр етеді. «Жақында менің аяғымның астында қар шықырламайтып болады». Зығырданы қайнады. Бейне ішіне мың тонна тұз салып, аз ғана суға қайнатып жатқан сияқты. Жылап жібергісі де келді. Бірақ ол шыдамды еді. Оның еркі темірдей қатты, болаттай берік еді. Оның еркі болат қақпаларды топсасынан жұлып, кедергілерді күл қылуда жететін еді. Ол боксер еді. Ол атақты СССР чемпионы Қасымовпен кездескенде, қол-аяғындағы бар күш сарқылып, қуат қалмағанына да қарамастан, раундтарды сыр бермей өткізіп еді. Оның окпесі болаттан соғылған дейтін тренерлер. Ол шаршамайтын. Ол атышулы «Ажал қақпасы» асуынан асып, Қырғызстанға жеті күнде жеткенде де қыңқ етпеген. Қасындағы жолдастары бір айдай демалып тұрғанда, ол Өзбекстан мен Тәжікстанды аралап, Түркменстан арқылы Бақуге жетіп еді. Содан самолетпен келген-ді Алматыға. Ол студенттердің ішінде күш жөнінен салыстырғанда маңдай алды еді. Шынында да, оның денесі асыл металдан соғылған еді. Енді сол денеге ауру жабысыпты. Сол денеде — рак микробтары. Не деген сұмдық?!

Жан тісін қайрап келе жатыр. Бст-аузын өрт шалғандай гүтеп кеткен. Тротуармен жүріп келеді. Бұл Қазақстанның батыс жағына орналасқан орташа қалалардың бірі еді. Көшелер де ретсіздеу, ағашы да онша көп емес-ті. Мінеки, сол көшелердің бірімен келе жатыр.

Қыс кезі. Күн кешкіріп қалған. Аздаған аяз бар. Өр жерден көрінген ағаштардың жалаңаш бұтақтары сидиып, аспанға саусақтарын жайып қалыпты. Жұрт жұмыстан қайтып жатыр. Автобустар тұратын жерлерде халық көп. Ауыздарынан күшпақ-құшақ бу шығара, дабырласа сөйлеседі. Автобусты асыға күтіседі. Кейбіреулері ренжіп, қалада транспорттың дұрыс жүрмейтіндігін айтып, біреулерді балағаттап жатады. «Өмір деген осы-ау», — деп ойлады Жан. Алыстан фабрикалар мен заводтардың түтіндері көрінеді. Гудок даусы аязды ауаны сөл жыртып өтеді де, қайта құлайды. Көшеден бірін-сарап аавтомашиналар өтеді. Міне, бір жеңіл машинада екі-

үш ұсақ бала және отыздар шамасындағы бір еркек, одан сәл жасырақ бір әйел кетіп барады, еркек рульде отыр. «Семья болуы керек, жұмыстан кейін қыдырысып бара жатыр ғой. Шіркін, мен де осындай бір жеңіл машина аламын, семьялы боламын, тап осыларға ұқсап балаларыммен, семьяммен сәруен құрамын деп ойладым-ау».

Жел жоқ. Түтіндер, тәтті түтіндер көкке өрлейді. Аңадай жерде иттер секірісіп жүр. Балалар сырғанақ тебеді. Аяқ астында себілген ұсақ қантша қар сықырлайды. Маңай толған өмір. Қаз-қатар тізілген үйлер созылады. Күн қараңғыланып, терезелерден сәуле жылтырай басталды. Әр терезеде әр өмір. Әр есіктің ар жағында әр тағдыр... Міне, бір үйдің есігінің алдында бала жылап тұр... Шешесі оған кейін түсіп, одан сайын ұрады. Бала қаттырақ жылайды. Бұрын мұндайды көргенде шыдап тұра алмайтын, ең болмаса, іштей назаланып болатын Жан мына құбылысқа селт еткен де жоқ. Енді оған бәрібір сияқты.

Неткен онбағандық! Жоқ, мүмкін емес. Абзалы, енді ол ауылға бармау керек. Ауылға қайтпау керек. Емделу керек. Қаба сақал айта берсін. Қаба сақал мылжындай берсін. Алматыға, Москваға ұшу керек. Ұшқанда да, тез арада. Жан осылай бекінді.

Жан солай етті де. Самолет, поезд. Сағат, күн, жетілер. Алматы, Ташкент, Москва. Көп дәрігерлердің алдынап өтті.

Бір айлық азап, толқу. Үміт күту айы. Суға кетіп бара жатқан адам жан-жағынан қолына ілігер қамыс, қармар ағаш іздейді ғой. Бұл да сол сияқты. Бірақ маңайда тек толқыған толқындар ғана, шетіне шығып болар емес. Жаға алыс, тік Талпынбай-ақ су түбіне кете беруге болады. Үміт күту, аңсау айы өкініш пен үмітсіздіктен бөтен ештеңе әкелмеді. «Күдайлар» жәрдем бермеді. «Күдайлар» жәрдем бере алмады. Емделуге болады, бірақ күтқарып қалуға мүмкіншілік жоқ. Ендеше, емделіп не керек? Қаба сақал дұрыс айтты. Қаба сақал біліп айтты. Енді ойлап отырса, сол қаба сақалдың тіпті бет әлпеті де есінде сақталмапты. Тек будаланған сақалы ғана көз алдында. «Сол қауға сақалға от тигізіп жіберсе, қандай пышырлап жанар еді. Айызым бір қанар еді, шіркін», — деп ойлайды Жан. «Оның тек қаталдығы, болмаса айтқаны дәл келді ғой. Оған несіне өңігесің?» — дейді екінші бір дауыс.

Сонымен, белгісіз үмітке берілген бір ай өтті. Қаба сақалдың кесімі бойынша, енді үш айлық қана өмір қалды. Онда да ең әрі дегенде. Ал берірек болса...

Шынында да, бұл ауруын бұрын неғып байқамаған? Кей кездерде ішкен тамағы батпай, не құсып тастап жүретін-ді, соңғы кездерде әлсізденіп те кеткен сияқты еді. Ауылға келген осы соңғы екі жылда оның өмірінде осындай бір өзгешелік

пайда болып еді. Байқап тұрса, соның бәрі осының белгілері екен ғой. Бірақ рак дейтін тажал жас адамдарда өте сирек, шығанда біреуден кездесетін еді ғой, ал тәжірибеде көрініп жүргендей, рақпен аурушылардың көбінің жасы қырықтан асқан болатын. Ал енді шыныққан, денсаулығы күшті адамның денесінде рақ микробтарының пайда болуы ғажап та зат емес пе? — Осылай деп ойлады Жан.

«Үш ай қалды. Үш ай ғана. Өмір сүріп болғаным. Енді жиналып, қайта беруге болады. Қараңғылыққа, түпсіздікке, белгісіздікке...»

Қазір март. Ол үйден шықпайды. Үйі ауыл шетінде. Төрт герезелі, екі бөлмелі шағын ғана үй. Ауыл биік қырдың басына орналасқан. Оңтүстігінде қырдан төмен қарай жазды күндері батпақ шалшық басталады, одан әрі шалғын, кішкене құм, өзен созылады, ар жағы өзен жарлары, жусаны мен көкпегі мол, үлкенді-кішілі жүздеген төбешіктерге толы қырлық болып кетеді. Солтүстігінде ауылдан екі шақырымдай жерден бастап-ақ өркеш-өркеш жалтыр құмдар басталады.

Бұл маңай әзірше аппақ. Өзен бетінде еріп, қайта қатқан шарбы мұз. Батпақтың кей жерлерінде бейне астынан от жағып жатқандай буы бүрқыраған дөңгелек жылымдар көрінеді. Ақ қар үстіндегі қоян, түлкі іздері ескіріп, өшіп бара жатыр. Құмдық төбелердегі қарлардың күнгей жақ беті еріп, қалғаны ерімеген, ала қанат. Қураған қияқтар жеңіл қырау жамылып, кірпікшешендей сүстиып тұр. Күн шыққанда мұзды жерлер сәуле шашып, көз қаратпайды. Ауыл шетіндегі бауырай балалардың шаңғыларының ізімен айқышталып, тілінген қауындай бөлек-бөлек болып жатыр. Тепсеңдегі миялар қомақты қалпақтарына қар толтырып алып, соның ауырлығын ши аяқтарымен әрең көтерісіп, мүлгіп тұр. Көктем иісі сезіледі. «Енді еру басталады», — деп ойлады Жан. Терезеден осы ағарған, жылынуды күтіп тұрған алқапқа қарап, өзінің қанша өмірінің қалғанын да санап қойды. «Енді үш ай... Март, апрель... содан соң... май... Егер қаба сақалдың айтқаны рас болса, әрі қарай санап керегі жоқ... Тек майға дейін...»

Кенет оның есіне барлық өткен өмірі орала кетті. Бұдан жиырма бес жыл бұрын туған екен. Ес білгелі он шақты жыл өтіпті. Содан бері, қарап тұрса, оған ештеңе кедергі келтірмепті. Оған ешнәрсе қиын сияқты көрінбейтін. Бәрі де өз-өзінен толқып, еріп келіп тұратын. Тек аздап күш жұмсасаң болғаны. Өмір дегеннің өзі жақсы подшипникке орна-тылған нәрсе дейтін ол бұрын. Мектептегі өмір, сабақ, жолдастар — мұнда да ол өмірдің ащы өткелінен өтіп көрген жоқ. Көңілді, рақат өмір еді ол. Кешегі ғана балалық шақ. Кешегі ғана ыстық, отты ауылдағы өмір. Ауылы республиканың бір

түкпірінде кең даланың төсінде, құдіретті қалалардың гүрілінен алыс жатқан болатын. Ол осы кең даланың етбауыр баласы еді. Ол жазық даланың төсінде, шақал-қияның баурайында киікше ойнап өсіп еді. Нарқамыстардың шуылының астында бұлақ суының былдырына құлақ төсей өсіп еді. Аспандағы алып бүркіттің жайған қанатынан қалған көлеңкені қуа, боранды қыста аязбен алыса өсіп еді. Ол осы бір кішкентай аймақтағы озеннің жағасынан қымыздық қазып, құмнан желкек тере, табанын тікенге тесіре өсіп еді. Жаздың ыстық күнінде ерні кебере, қолына шанышқысын алып, тайыз суда тайдай тулаған сазандарды қуа өсіп еді. Ол кешке қарай күн ұясына жақындағанда қара жолмен асықпай аяндаған ауыл сиырларының аяқтарының сыртылын тыңдай, солардың артынан ерген қою шаңмен араласа өсіп еді. Ауылда асау үйретіп, Арқаның албырт желіне кеудесін төсеп өсіп еді. Үлкен шешенің мейірімді құшағында, әкесі оқып берген батырлар жырын тыңдап, Қобыландыға еліктеп, Қамбарды сүйе, қыз Баянды аяй өсіп еді. Қозыға елжірей, Жібекке жаны ашып, әжесімен бірге кінәсіз ыстық жастарын төгіп өсіп еді. Оған осы бір кішкене алқаптан бөтен дүние жоқ сияқтанып, ал өмірдегі барлық тамаша, қызық тек осы бір ойпатта ғана сияқтанып өсіп еді. Ол анау көрініп тұрған белдерден әрі аспан басталады, сол жиектерде бұлт ілініп тұрады, ал ар жағында ештеңе жоқ, бар тіршілік осы жерде деп ұғатын. Неткен өмір!

Иә, өткен өмір. Сол бір шақтар неткен төтті, неткен қызық еді. Бейне дүние көгілдір бір бояуға малынып алынғандай көркем де, өмір сүру коңілді де көрінетін (жалпы, адам есейген сайын өмірдің бояуы өше бермекші ме, немене?). Ақыры, ол онжылдықты бітіріп, алыстағы белгісіз қалаға аттанды. Қалаға аттанғанда артта көрі әже ғана қалып еді, туған шешесі ол есін білмей тұрғанда қайтыс болыпты, ал әкесі Ұлы Отан соғысында қаза тапқан. Оқуға түсуге кетіп бара жатып, бұрын көрмесе де, кітаптан оқып танысқан темір жолды, шулы қаланы оймен шолды. Соған жетуге талпынды. Ол өзінің ұясынан алғаш рет төңірекке қарап, қанат созған балапан сияқты еді, биікке самғау, білім қиясына қарай самғау дәуірі еді бұл оның. Бірақ екінші бір сезім оны туған ауылдың ақырғы белесінен асқанда қаншама елжіретті десеңші. Сол белдің астында туған ауыл, өскен орта, құрбы-жолдас, күлім көзді қыздар, дүниеге келгелі қанбай жұтқан үйреншікті төтті ауа, көрі әже, барлық балалық шақ қалып бара жатқан жоқ па. Көздің жасын іркіп-іркіп алып та еді ол. Көрі әжесінен мирасқа бұйырған мінез бе, әйтеуір ол өте сезімтал еді. Оның жүрегі көбелектің қанатының дірілімен қоса дірілдеп, көз

жасы таңғы жапырақтан тамған шықпен бірге үзіліп түсетін. Бірақ ол жүрегіне жақпаған іске темірше қасарысып, болатша сірессіп қалатын.

Сөйтіп, ол поезға мінді. Екі жіп-жіңішке темірдің қырымен осыша жүк, адам бара жатыр дегенге әуелі сенгісі де келмеді, қызыға қарады. Жолда өзіне таныс емес тауларды қозімен жеп, алқапты өзендерге жанарынан от шаша, аузын ашып таңғала қарады. Таныс емес адамдардың жүзіне, олардың жүріс-тұрысына тігіле қарады. Бір сырды ұққысы келген адамша сынай қарады. Ақыры ол қалаға келді. Дәу сіреңке қораптарындай бірінің үстіне бірі мінгізіле салынған үйлерді көрді. Таза тас көшелер мен көкпеңбек ағаштарды көрді. Қаланың шуына үйренді. Тіпті қала өмірі оған қызықты да, қуанышты да көрінді. Әуелгі кезде трамвайдың тарсылы, мың сан дыбыстар мен шулар құлағына жаға қоймағаны да рас. Алыстағы ауылдағы өзен жарының астындағы жапырақтың баяу тербелуі, шабақтардың шорытып ойнауы, қияқтың мұңды ызылы — осылардың бәрі еске түскенде, жүрегі бір сығылып кететін кездері де болатын. Қала туралы ойлай келіп, бәрін қосқанда «металл, тас, түтін, шу» деген қорытындыға келген ол, ал ауылы көз алдынан «жапырақ, үнеіз кеш, шанды жол, айлы түн» деген ұғымдар түрінде толқып өтетін. Биазылық, сол ауылдағы кешкі самалдай бір сезім кеудеден есіп өтетін... Сөйтіп, университетке сын тапсырып жүре берді. Қасындағы балалар конкурстан қорқып, жандары алқымға тығыла сасқан шабақтардай жүгіріп жүргенде, оның ойына ештеңе де кіріп шықпайтын. Қайта оны көп еліктіріп, көп қызықтыратын осы өзіне таныс емес қаланың бұрын көрінбеген жақтары, жалпы қала өмірі еді. Сынаққа бірінші болып кіретін де, өзіне берілген сұрауға нақпа-нақ жауап қайырып, қала аралауға кететін. Паркінде болып, көліне шомылатын. Тау арасына дейін созылып жатқан, қызық-қызық аталған көшелерді аралап, арықтардан секіретін. Футбол жарыстарында болып, әуелі ұшқан допқа, оны соншама биікке тепкен аяқтарға қарап, сол бір бұлшық еттерде қаншалықты қуат бар деп таңғалатын. Ал бокс жарысы болса, оған қатыспай қалуға төзе алмайтын. Ерік, ерлік, қайсарлық мектебі дейтін ол боксты. Боксерлардың көзіндегі жанған жалынды, бұлшық еттердің ойнауын, барлық қимылдарды ол өте бір күрделі машинаның жұмысына теңейтін. Боксер болуды арман ететін. Ал сабаққа кешкісін я таңертеңгілікте дайындалып алатын. Оны көрген сын тапсырып жүрген жолдастары:

— Осы сен қай уақытта дайындаласың? — деп сұраушы еді. Ол, асылы, сөзге онша үйір болмайтын, сондықтан да ештеңе демейтін немесе иығын бір қайқаң еткізіп, сәл

күлімсірейтін де қоятын. «Екі аяқты этажерка» деп атайтын олар оның білімінің көптігіне таңғалып. Тағы бір тамаша қасиеті – оған жат ешкім жоқ еді. Ол ешкімге қатты сөз айтпайтын. Кім болса, ол болсын, адамдардың бәрі де оған белгісіз бір құпия да тамаша, ізгі жандар болып көрінетін. Кейде мінезі нашар адамдарды жолдастары сынап жатқанда немесе одан пікірін сұрағанда:

– Қайтесіңдер. Ол да жақсы адам немесе жақсы адам болуға тиісті. Тек өмірдің кейбір қаталдығы ғана осындай күйге түсірген болу керек; тәлім-тәрбие көрсе, жақсырақ өмірге қолы жетсе, тастайды ғой, – дейтін. Жолдастары мұның осыншама ізгі ниеттілігіне таңданысатын да қоятын. Немесе қалжыңдап:

– Мұны өмірдің тек кейбір жұмсақтығы ғана осындай күйге түсірген шығар; кейін таяқ, соққы көрсе, түзеледі ғой, – десіп қарқ-қарқ күлісіп, бөлмені солқылдататын. Бұған Жан ашуланбайтын. Қайта сәтті табылған сөзге ішек-сілесі қата беріле күлетін.

Бір тал шөп, қанаты сынған көбелек, үйірінен айрылған еліктің лағы, уайымсыз балапан, көкпеңбек аспан, толқындар – бәрі де Жан өмірінің бір бөлшегі сияқты еді. Ол бәрін де сүйе білетін. Бақыт дегеніміздің өзі де сүйе білушілік қой деп ойлайтын.

Сөйтіп, университетке түсті. Білім іздену жолына түсті, көп уақыты кітапханада, тау қойнауында, далада жүрумен өтетін болды. Әсіресе, соңғы кезде әдеби шығармаларды көп оқумен шұғылданып еді. Баяғыдан бері, ондаған ғасырлардан бері тек осы жансыз әріп күйінде сақталып келген неше дана сөздердің жылылығын сезді. Ой ойлауға, болашаққа көз жіберуге үйренді. Табиғатты түсінуге тырысты. Жазушылар, ақындар туралы көп оқыды. Оқығанда да, әншейін беттерді бірінің соңынан бірін сытырлата ашып, уақиғаның қызығына ғана түсіп кетіп оқыған жоқ, әрбір сырлы сөзді сылай, сипай оқыды. Оның шын қасиетін түсіне, мағынасына бойлай оқыды. Әрбір сөйлемнің астында әрбір жазушының төгілген тері мен көз жасын көре оқыды. Оған ұнаған кітаптарды оқып шығудың өзі үлкен күшке түсетін болды. Бір оқыған жерлерді бірнеше оқып, сызып, жазып алып отырды. Астарлы, образды сөздер оның көзінен қағыс қала алмады. Әрбір астарлы сөзге қуана сүйініп, іштей таңғалып, қызыға қабылдап отырды. Классиктерді өте құмарланып оқыды. Олардың шығармаларын оқи отырып, бейне маңайы жүпарға толып, самал жұтып отырғандай я лаулаған жалынның ортасында отырғандай сезінетін болды. Әрбір құпия әріптің астарын сөгіп қарап, әрбір сөздің қақпағын ашып көріп отыр-

ды. Өзі де оңашада өлең жазатынды шығарды. Бірақ ешкімге көрсетпей, баласын қорғаған мысықша, қызғана, ұрлана жазатын болды. Жазғандарының өзін де ешкімге көрсетпей, тығыла, ұяла сақтады. Іштей жазушы болуды, ақын болуды арман етті. Оны әдебиетке одан сайын итермелей түскен бір қызға деген махаббаты еді. Ол қыз да өзі сияқты әдебиет факультетінде оқитын. Туыстары қалада өскен, қала тәртібімен тәрбиеленген нәзік бір қыз еді. Көрікті, көрікті болғанда да, искусствоның тамаша бір шығармасы дерлік жан еді. Ол жүрген жерде ерніне күлкі үйірмей, оның бетіне бір қарап, шипалы жанарының отынан бір үшқын алмай қалғысы келмейтін жігіт жоқ еді. Оның бетіне бір қараудың өзі де көрген жанды рақаттандырып тастаушы еді. Кейде жігіттер әлгінің бетіне бір қарап құмарын қандырып кету үшін ғана келетін. Шаштары сондай нәзік, бейне желден тоқып істеп қойғандай әсерлі еді, бет пішіні мыңдаған скульпторлардың жүздеген жылдар бойы жабыла ойып, жаңа ғана халыққа тартқан қасиетті де тамаша өнері сияқты еді. Жүзінен есіп тұратын нәзіктік, үлбірлік самалына шек жоқ еді.

Сонымен қатар ол әдебиеттен де әжептәуір хабары бар, живопись пен музыканы қатар сүйетін қыз еді. Әрине, мұндай Бетховеннің бір симфониясын, Крамскойдың «Бейтанысын», Штраустың екі вальсін, Огинскийдің «Полонезін» немесе Венераның қолының не себепті сынғандығын білетін болса, өзін музыканың я живописьтің ең сүйікті адамымын деп есептейтіндер, өзін білгішпін деп санауға қақым бар дейтіндер толып жатыр. Бірақ Жан ол кезде мұнысын білмеді, оның асқан сұлулығына қызықты; көптеген кітаптардан оқыған сұлулықты, тазалықты, шынайылықты тапқандығына күмән келтірмей елікті. Мінекей, сол екеуі өңгімелесе қалғанда әлгі қыз көптеген музыкалық терминдерді айтып тастағанда, мұны түсінбейтін Жан едәуір қысылып қалатын. Содан кейін-ақ ол музыкамен, живописьпен көп айналысып кетті. Неше түрлі архивтерді ақтарып, музыка дыбыстарының қасиетті шипасына шомылып, рақаттанды. Атақты суретшілердің бояуының әсерлілігіне таңырқап, сюжет құрудағы тапқырлығына қайран қалды. Ол енді өмірді қызғалдаққа теңеді. Өмір оған мыңдаған бояулардың қосындысы, солардың шағылысып, адам жанын сәулелендіруші деп ұқты. Сабақ, лекция да енді оған бұрынғыдан да гөрі қызғылықты, көңілді болып кетті. Махаббат дегеннің, адам жылылығы дегеннің не екенін түсінгендей болды. Балалықтың бітіп, жастықтың басталғанын, жасқа тән сезімдердің өсу көктемін бастан кешірді. Сүйікті қызының ернінің балының әсерінен өмір оған ертеkteгідей көркемденіп кетті. Тіпті тамаша деген ертектің

өзі де мынаның қасында сұрғылттанып кетті. Аламның сезімі түйсігі дегендерді кітаптан оқыған ол, енді олармен жүзбе-жүз кездесіп, солардың нәрлі саясында болды. Жүрек толқушың албырт күшін сезінді. Әлгі қызды көргенде оның өн бойын мыңдаған ұсақ дірілдер билейтін болды. Оны өмірінің басты мақсаты, ең шыңы деп түсінді. Шешек атқан гүлі деп түсінді. Оған барлық адамдарға тән күнделікті қасиеттер жат деп білді. Оның мөлдір шыныдай тазалығына, пәктігіне күмән келтірмеді. Оны бұлттардың арасында өмір сүруге туған адам деп түсінді. Бірақ ол бұл ойынан тез қайтты.

Бірде әлгі қыз екеуі қала сыртындағы колге шомылуға барды. Олар анда-санда осылай қала сыртына серуен жасап, кайыққа мініп, қыдырып тұратын.

Маңай нұрға малынып, құстардың әсем даусына бөленіп тұрған шақ еді бұл. Күн сәулесі тастарды да ерітіп жіберердей, олардың жылтыр денесіне сәулені аямай төгеді. Көл маңында ешкім жоқ екен. Тек жан-жақтан жартастар қоршап, бәрі де осы көл түбіне қымбатты бірдемелерін түсіріп алғандай үніліп қалыпты. Су беті түп-тұнық. Кілкімейді де, толқын тарапмайды. Басылып, езіліп жатқандай.

Бір шыршаның тасасына тұрып, әлгі қыз шешіне бастады. Әріректе Жан да шешінуге кірісті. Кенет судың гүмп ете қалғанына жалт қараған Жан ендігі мезетте басын судан шығарып алып жүзіп бара жатқан қызды көрді. Бұл да тез шешіне, суға бет қойды да, еркін құлаштап, қызды тез қуып жетті. Екеуі су ішінде шабақша ойнап, сүлікше бұралаңдасты. Қыз да сондай сүнгігіш екен, тап бейне жыландай иіліп, су ішінде ұршықша үйріледі. Жан да шалқалап, етпеттеп, бір қырымен, не керек, өйтеуір, әртүрлі түрге салып жүзіп бақты. Қызға су шашты, ол да бұршақ тамшылармен жауап беріп, екеуі қызыққа өбден батысты. Біраздан кейін жағаға шығысты. Күнге күйдірінді. Қыздың жүзі шат, айқайлап дауыстайды. Оған маңайындағы зәулім жартастар көңілін жықпайын дегендей жамыраса қайта үн қосады. Қыз ол жартастарға қарап:

— Бейне бір музыкалық инструменттер сияқты, — дейді. Оған:

— Болашақта сен музыкант болғанда, осындай аспаптың біреуін сатып алып берем, — деп қалжыңдайды Жан.

Екеуі мез-мәйрам болып күліседі. Қыз Жанның ернінен сүйеді, қызықтайды. Жан қашады, қыз қуады. Қыз қашады, Жан қуады. Қуып жетіп, жіңішке бөлінен тартып тұрып құшырлана сүйеді. Қыз тартынады, босап шығуға тырысады. Болмаған соң, мас болған адамдай көк шөптің үстіне құлай кетеді. Міне, енді екеуі де шалқалап жатыр. Аспанға көздері жаңа түсті — көкпенбек екен. Маңайды қоршаған теректер

осы көк аспанды бірнеше жерден тіреп тұрғандай, сөйтіп, жер бетіндегі адамзатқа қайтпас қарыз беріп тұрғандай, маңғаздана қарайды. Төбеден бірер тау құсы ғана ұшып өтеді. Бөтен дыбыс жоқ. Жан ұрланып қыздың жалаңаш еліне көз жібереді. Жұқа су костюмдері өлі кеуіп болмапты. Ақ төнінің кейбір жерлерін күн шалып, әдемі қоңырқайлатқан. Қос алмасы төңкерілген кеседей тіп-тік. Бюсгалтерін жыртып жіберердей керіп тұр. Сол төбешіктердің кішкентай баурайшаларынан өлі де кеуіп болмаған су тамшылары төмен домалайды. Біреуінің ең ұшар басында төбенің басында отырған қарақұстай қанатын қайшылап бір шыбын отыр... Топ-толық саны көк шөпті жапыра жатқан. Талай рет суға бірге түсіп жүрсе де, алғаш рет байқады: бөлі жіп-жіңішке екен. Әсіресе қозғалғанда, қимыл жасағанда бұраңдап үзіліп кетейін деп тұрғандай. Қазақтың «аш күзендей бүгіліп» деуі тегін емес-ау» деп ойлап қалды ол осы сәтте. Қыз көзін жұмып, екі алақанымен бетін басып жатыр. Әдейі өзінің осы дене сұлулығын үялмай, қымтырылмай қарасын деген сияқты. Қыпқызыл, жұп-жұқа үлбір ерін де ішіндегі қаны сыймай, жарылып кетердей дөңгелене қалыпты. Я бір сызық, я бір қабыршақ жоқ. Шиедей қып-қызыл, топ-толық ерін. Тек сыздықтата сорып жататын тәтті бір зәмзәм суы я сығып алсаң, қазірақ қабығы ғана қалатын балшырын бір жеміс сияқты. Одан томен өлі сызық түспеген жұп-жұмыр мойын нәзік көкірекпен жалғасады. Қыз сұлқ жатыр. Буынсыз адам сияқты. Жан шынтактай түрсегелді де, қыз бетіне үңілді. Оң қолымен белінен күшактай, кеудесіне тартты. Қызда өлі қимыл жоқ, тек Жан кеудесінде жаны жоқ бір салмақты затты көтеріп келе жатқандай... Маңай тып-тыныш, мүлгіп тұр. Ағаштар да селт етпей, жапырақ-бұтақтарын шойыннан құйып тастағандай немесе тап бір суреттердегідей қатыпты да қалыпты. Тек алыстан торғай шықылықтайды. Қыз денесі боп-бос. Кенет осы бос денені еркінше көтеріп алды да, қатты қысып, ернінен күшырлана сүйіп тұрып қалды. Қызға енді-енді жан кіргендей, ол да бірте-бірте Жанға қарай тартыла, қысыла берді. Екі дене біріндегі жалынды біріне ауыстырғандай болған шақта, қыз кенет серіппедей жиырылып барып, жігітті қапсыра күшактай алды да, сүйіп-сүйіп алды. Сол мезетте-ақ екеуі де салмақтарымен барып көк шөптерді аяусыз жапыра күлай кетті. Оқыс қимылдан шошыған бір ала қанат торғай жақын теректердің бұтағынан пыр етіп ұша жөнелді. Жан енді байқады: қыз оны күшырлана тартып, ерігіп алып бара жатыр. Шынында да, белгісіз бір күш ыстық күшакқа... я тіпті одан да әріге алып бара жатырған сияқты. Су түбіне тартқан қалтқыдай шымырлатып алып барады. Жан сасып

қалды. Сірә, бұл тартып бара жатқан қыз емес, өзім шығармын, өзім, мүмкін, өзімді билей алмай бара жатқан шығармын деп ойлап қалды. Ал қыз мұндайдың қызы емес қой, ол бұлттардың арасында жүруге туған пәк, мөлдір, дүниедегі бөтен адамдардан өзгеше, артық, тамаша... Жоқ, жоқ, тартып бата жатқан қыз екен: соның мынау сүйрік саусақтары, мынау соның нәзік, епті, жыланша иретілген қолдары. Мынау соның тартып бара жатқан күші... Жан адамдағы сезімнің осы бір түрімен бұрын кітаптардан оқып қана танысқаны болмаса, шын сырын білмейтін-ді. Енді мінеки, бүкіл денесін от жайлап, қып-қызыл болып кетті. Қараса, ол тап осы мәзетте қыздың көкірегінде, жаңағы екі қыратты басып жатыр екен. Жан шыдай алмады, ұшып тұрғысы келіп, бұлқына көтеріле беріп еді, әлі Жанның ішінде не болып жатқанын түсінбеген қыз қолын босата қоймады. Жан етпеттей барып қыз үстіне қайта құлады. Таңдану сезімі оның жүзін алаулап соғып өтті. Қыздың көзіне көзі түсіп кетіп еді, ол тап бір жағаға шығарылған балықша аузын ашып, Жанға жалынышты көзбен қарап, алабұртып, отша жанып жатыр екен. Жан күйіп кетті. Мұндай қылықты одан күтпеген еді. Оны дүниедегі ең адал, ең таза, мөлдір адам деп, оның жанына табынып келіп еді, енді мінеки, оның да бөтен әйелдердей әлсіз жақтары бар екен, бар ғана емес-ау, жеткілікті екен ғой.

Қыз түсінді білем, қолын босатып жіберді. Ұшып тұра келді. Енді екі көзінде ыза оты мен қорланғандық оты алаулап жанып тұр. Әдемі кірпіктерін найзадай шаншып:

— Сен әлі шикі баласың! Түсіндің бе, шикі баласың, — деді де, шыршаның ар жағына жүгіріп кетті. Сол кеткеннен оның жүрегінің билеушісі қайтып келмеді. Оқып жүріп күйеуге шықты. Күйеуі де сыртын сылаудан бөтен ештеңені білмейтін біреу болатын. Оған қалай шығып, қалай тұрмыс құрып жүргеніне кейде Жан таң қалатын. Қыздың өзі университетті бітіріп, диплом алып тұрғанда бір баласы құшағында еді. Бірақ Жан осы қыздың қылығына, оның ақырғы сөзіне, әлгідей күйеуге шыққанына әлі күнге дейін түсіне алмайды. Дегенмен, осы жұмбақ Жан өміріне үлкен бір сұрақ белгісін қойып кетті. Бұрын бәрі түсінікті болып келген оған енді дүниенің, өмірдің сұрақтары қалқып шыға бастады. Тағы да іздену, кітап жолдарын ақтару күндері басталды. Әртүрлі ғылымдардың сарайларына енгісі келді. Бірақ бөрінен де бұрын, шытырман-ны мен жаңсағы көп тамаша ойларымен, әсіресе, ап-айқын теңеулері үшін философияны бір жақсы көріп кетіп еді. Сонау Гегель-мен Фейербахтан, утопистерден бастап, Маркске дейінгі, одан кейінгі ағымдарды, олардың мың сан айтыстарын қызыға оқитын. Биологияны, адам мен өсімдіктердің,

тірі жөндіктердің өмір сүру қабілетін, ортасын оқып білді. Алға аттау үшін көтерілген аяқ, ұруға оңтайланған қол — мінеки, осының бөріінде қаншалықты қимыл, сол қимылдардың заңдары жатыр, — соны түсінді. Тас таудан неге төмен домалайды, құстар қалай шарықтап ұша алады, қар неге жауады — мінеки, осының бөрінің физиканың қасиетті заңдарына байланысты екендігін түсінді. Өткен заманшың тарихына көз жіберіп, көптеген уақиғаларды білді. Осы шаңды жердің бетімен нешелеген рулар, халықтар жүргенін, қазір солардың осы үнсіз төбелердің баурайларында тып-тышып жатқанына қайран қалды.

«Кімдер бұл жолмен жүрмеген,

Кімдер де дәурен сүрмеген», —

деген жолдар келді оның ойына.

«Мынау осы мен тұрған тастың үстінде менен әлденеше ондаған жылдар бұрын бөтен біреу де осылай демалып тұрған шығару-ау, осы таста, бөлкі, өлгі адамның жүз жылдық ізі де жатқан шығар, кім білсін. Бұл жерлерді талай іздер шарлаған шығар. Енді сол іздің иелері орнын балаларына, олар өздерінің балаларына тастап кеткен, шынында да, өмір деген бір ағын су деген дұрыс-ау», — деген қорытындыға келген.

Бірақ ол әсіресе әдебиетті жатпай-тұрмай оқыды. Классиктерді түгел бітіруге тырысып, кітапханадан шықпайтын болды. Оның көз алдында осы бір ақын-жазушылар теңізі пайда болып, олардың кітаптардағы суреттерімен тірі адамдарша ақылдасқандай болатын. Я оларды тірі күнінде көрген адамша немесе бірге шарап ішісіп отырғандай сезінетін. Бос уақытының көбін спортпен шұғылдануға арнады. Жүзу, коньки тебу, велосипед тебу, шаңғымен серуендеу мұның ең сүйікті демалыстарының бірі еді. Ал бокс оның жаны еді. Алғашқы жылдың өзінде-ақ тамаша табыстарға жеткен ол күшті боксерлер қатарына тез ілінген. Және оның ең бір жақсы қасиеті — қайсар еді. Мейлі оны біреулер рингте төмпештеп жатсын, ұрып жатсын, бөрібір ол құламайтын, ол ешбір жасымайтын, қайта ызаланған жолбарыстай қасарыса тап беретін. Оның өкпесі өшпейтін еді, оның жүрегін тітірету қиын еді. Шынында да, ол өзінің әріптестеріне қарағанда тіпті шаршамайтын немесе өкпесі жоқ аламай сезінетін. Университетті бітірер қарсаңында республикаға аты жайылған күшті боксер болып шықты. Университеттің спорт залының ең сүйіктісі болып алды. Ол рингке шығып шабуыл бастағанда, студенттер оның қайсарлығына, күштілігіне, ептілігіне таңқалысып, ду қол шапалақтасып отыратын. Әсіресе оның жиырылып барып түйіліп қалатын, соның артынша-ақ тез қайта тарқатыла-

тын өсем бұлшық еттері – қимыл жасап жүрген кезде санда, қарда, көкіректе бөлек-бөлек болып ойнап жүрген бұлшық еттері – көз тартатын. Дәл соққылар кімді болса да сүйіндірмей қоймайтын. Ал оған көзделген соққы қолының астынан, басының жанынан кетіп жататын, электрдің аттас зарядындай соққыдан тез қашып құтыла алатын, тез реакция жасай алатын еді ол. Оның соққыны өзіне дарытпауы қасиетті бір дұғаның өсерінен сияқты еді. Кейде раундтар бойы мұның денесіне соққы дарыта алмай-ақ жарысты бітіретін боксерлер кездесетін. «Адам емес, машина» десетін олар. Сөйтіп жүріп университетті де бітіріп шықты. Алыстағы өз ауылына келді. Келсе, шешесі қайтыс болыпты, жас қабіріне шөптер де шығып үлгерген. Үйі қаңырап бос тұр. Есігіне салынған құлыптың топшысын тот басып қалыпты. Шықыр-шықыр етіп әрең ашылды. Еппен жүріп коридордан өтті. Ешбір тіршілік иесі білінбейді. Тек тап есіктің алдынан бір дәу қара мысық көптен адам көрмегендіктен бұған ожырая бір қарады, ас үйге сүңгіп кетті. Төргі бөлмеде де жан жоқ. Тек төрде әке суреті ілулі тұр. Осы бөлмені күзетіп тұрған адам сияқты. Жүзінде сөл ғана мұң бар. Шамасы, бөлмедегі жалғыздық оның да жанын езіп тұрған сияқты. Төрде киіз, текеметтер өдемілеп жайылып қойылған. Бірақ бәрінің үстінде де жұқа шаң бар. Бұрышта ескі домбыра жатыр. Ішектеріне шыбынның қонғанынан да дың етіп өлсіз дыбыс шығарады. Үй ішін жүдеушілік пен көңілсіздік жайлаған. Барлық заттар да – мына жаюлы жатқан әп-әлемі текемет, кілем, көрпе-жастықтар, кереует, ілулі тұрған суреттер, оның ішінде әке суреті де – бәрі де жетімсіреп тұрғандай. Тіпті осы бөлменің өзін мұнды ауа жайлап, дүние-мүліктерге де нафталиндей сіңіп қалған сияқты. Тіпті сол мұң, реніш, жетімдіктің де сол нафталиндей иісі бар тәрізді. Мұны көрген Жан, қанша шыдамды болса да, көзіне келіп қалған ыстық тамшыларды тоқтата алмады. Соғыста қайтыс болған әкесін, мінекей, биыл оқуды бітіріп келіп тұрған шағында дүние салған шешесін ойлап, қамығып кетті. Әрі десе, жалғыз ерке болып бұлғақтап өскен Жан жетімдіктің шын ауырлығын сезген кезі еді бұл.

Сөйтіп, ол осы үйде жападан жалғыз жұмыс күндерін бастады. Орта мектепке оқытушы болып орналасты. Сөйтіп жүріп екі жылдық қызмет уақыты да көшкен бұлттай көмескі көлеңке тастап өте шықты. Енді міне, соңғы кезде әр жері бір ауыра бастаған соң, дәрігерге көрініп еді, қаба сақал оның армандарының күл-наршасын шығарды. Бұл тұқымнан қалған ақырғы шыбық та қырқылуға тиіс болды.

Мінекей оның өмірі. Оның қысқа өмірі осы-ақ еді.

Қаба сақал оның барлық жоспарын күл-талқан етті. Жазушы болу арманы да, жар сүю тілегі де бу болып ұшып кетті. Өмірдің қызығы, жердің шөбі де сұрғылт тартып, оның көз алдында сарғайып қоя берді. Әрқашанда салмақты ол қаба сақалдың кесімін естігенде айқайлап та жіберген жоқ, көзіне жас та алған жоқ, бірақ көзінің жарқ етіп, екі бетінің ду ете қалғанына қарағанда, бір нажағай жүректі ортеп кеткенін айыру қиын емес еді. Ол қопарылыс барлық сай-сүйегін бытырлата қиратып, ет бауырын мыңдаған өткір алмастармен тұрап өтіп еді, тек аман қалған сыртқы түрі әлгі төгіліп кетейін деп тұрған миллиондаған ұсақ бөлшектерді ұстап тұрған қашық сияқты болып қалған-ды. Бірақ сыр білдірмеген.

Енді ойлап қараса, өзінің өмір жолы аттың тұсауынан да қысқа екен. Тіпті ештеңе істей де алмапты. Өзі ертеректе сүйіп айтатын, өзінше жақсы ойлап таптым дейтін:

«Топырақты үй дағы төбе жаса,

Тау тұрғызу қолыңнан келмесе де», –

дегендей төбешік те жасай алмапты. Енді өмірмен есептесіп, қоштасып, жонелейін деп тұр. Ұмыт қалған, кедергі келтіретін ештеңесі жоқ сияқты. Өкінетін де, өмір кемесінің бортына жабысып, айрылмайтын да ештеңесі жоқ. Өткен өмірі әншейін бір салдыры бар да, салмағы жоқ бос қауапақтар сияқты...

...Рас, ол біраз білім алды, келешекте адамдарға пайда келтіруді ойлады, жазушы болғысы, адам жүрегін пәзік, шипалы сөздермен емдегісі келді. Халқының адал, ардақты ұлы болғысы келді. Бірақ одан не пайда? Оның бәрі де өзирге тек арман ғана емес пе? Ой ғана емес пе? Ой деген, арман деген еркін құстар ғой, ертең-ақ тән өлісімен көк аспанды шарықтап кезіп кетпей ме? Оны қайта ұстау қайда?! Ол екінші бір адамның басына келіп ұялағанша талай уақыт өтпей ме? Жүрек тоқтап, ми шірі бастағаннан кейін, мұның ойынан адамдарға не пайда? Шынымен-ақ адамдар үшін ештеңе істей алмай кеткені ме? Иә, солай... солай сияқты...

Ол осылай сезінді. Өзінің жаңа ғана қанаттанып келе жатқан жас ойларының ізсіз жоғалатынына өкінді. Шіркін, қаншама таланттар жаңа ғана гүлін ашайын деп келе жатқанда қыршынынан қиылды екен. Солар әлде де біраз жылдар өмір сүргенде, Пушкиннен де басқа Пушкиндерді оқып жүрген болар едік-ау. Неше Лермонтов, неше Абайлар қанатын жая алмай қайырылды екен. Жас үміт пен албырт арманды қыршынынан қиятындай не деген тар едің, дүние-ай.

Осыларды ойлағанда, оның денесін мұздай суық билейді. Өзінің де жазушы болу арманының күйрегеніне күйінеді. Тіпті

сұмдық. Бұрын өлім деген сырттан естігенде біртүрлі еді, енді бетпе-бет келгенде мүлдем басқаша екен. Қорқынышты да емес, қаһарлы да емес, бірақ жексұрыш, зұлым, зымиян...

Мінеки, басы тағы ауыра бастады. Айнала бастады. Бейне миы осы бас сүйектің ішінде айналып жүрген сияқты немесе шамадан тыс өсіп кетіп, бас сүйектің бір жерінен тесіп шығуға, немесе шытынатуға талпынғандай жаман ауыртады, денесін дел-салдық билеп, шаршатады.

— Басы осы шығар, — деп ойлады ол.

Кенет есік сықыр ете қалды, ішке Кәрім кірді. Көзінде көзілдірігі бар, аласа бойлы жас жігіт болатын бұл. Бұрнағы жылы Жан скеуі Алматыдан бірге келген, медициналық институтты бітірген дәрігерлік мамандығы бар еді оның.

— Привет, Жан! — деді ол кірген бойдан, көзілдірігі мен тістерін бір жарқ еткізіп. — Қапан келіп қалдың? Жағдай қалай? Көрінбей кеттің ғой. Осышама уақыт қайда болдың?!

Асылы, ол өте көп сөйлейтін, сонысын өзі жарататын адамдардың қатарына жататын. Бірақ Жан үн қатқан жоқ. Кәрімнің бетіше қадалып қарады да, үнсіз ойланып, ештеңемен ісі жоқ кісіше тұра берді. Тіпті бөлмеге кісінін кіргеніне, оның ішінде жақын досының кіріп келгеніне ешбір сәлт ететін емес.

— Жанушка, саған не болған? Неге ренжіп тұрсың? Қаладан келген адам осылай бола ма?! Саған тап болған қандай меланхолия? Бұрын сен мұндай емес едің ғой. Кәнекей, қаладан әкелген базарлығыңды шығар, — деп тағы да жүйдірмелете жөнелді. Мұнысы пулеметтен атылған екінші обойма сияқты сезілді Жанға. Бірақ сонда да үн қатпады. Беті шіміріккен де, бір мысқал сыр берген де жоқ. Баяғы қараған жеріне қарап, сәл ойлана қатып қалыпты. Жүзінде я реніш, я қуаныш, я ашу жоқ. Тек сәл ойланулы, ескерткішше қатып тұр.

— Сен керек болғаннан саумысың? Сен ауру емессің бе, Жанушка! Мені танымай тұрсың ба? Әлде Жан сияқты, Жанның рухын алған басқа біреу емессің бе?! Кәнекей, әуелі өзіңді ұстап көрейің, әруақ па әлде шын адам ба екенсің?!

Осылай үшінші обойманы төге салып алға аттаған Кәрімді Жанның:

— Тоқта! — деген қатал даусы кілт тоқтатты. Тап бір мың тонналық балғамен бастан салып қалғандай я сол жерге шегелеп жібергендей қатыра тоқтатты. Жүзіне қараса, ашуға бұлығып қалыпты. Досының мұндай түрін бұрын көрмеген Кәрім есеңгіреп қалды.

— Рақ ауруын медицина жаза ала ма?

Сұрақ кенәттен, күтпеген жерден қойылды. Кәрім сасып қалды.

— Смотри, оның қандай түрі...

— Ең асқынған түрі. Асқынған қарын рагі.

— А-а, олай болса, оған медицина... Сен бір рак ауруымен, қарын рагімен ауырған адамды көріп, соған ренжіп келіп тұр екенсің ғой. Сенің нәзік жүрегіңді білемін ғой. Ол, шамасы, қырықтан асқан адам болуы керек. Ничего. Оған ренжімеу керек. Ол адам қырық жыл өмір сүрді. Аянышты, бірақ не істерсің. Қазіргі медицина қарын рагінің асқынған түріне ештеңе істей алмайды. Ол адам әңдетіп о дүниеге жүре беруіне болады. Жылына жер жүзінде рак ауруынан қайтыс болатын адамдардың саны...

Бөлме ішінде найзағай ойнап кеткендей болды. Көрімнің басы сәл қайқая, бір жақ беті толығырақ көріне алға аттай беріп еді, аңғулы сөздерді төге салған Жан боксерлық инстинкт бойынша оң қолды төмен орап барып, иектен салып қалды. Қимылдың көз ілеспегендігі соншалық, тіпті Жанның өзі де дұрыс байқай алмай қалды, — тек Көрімнің екі аяғы жерден көтеріліп бара жатқанын, артынша есіктің алдына шөлпек нанша жалп ете түскенін көрді.

Көрімнің көзі аларып кетті. Кенеттен тиген қатты соққы есеңгіретіп тастаса да, үрей ұшқыны көзіне қайта ойнап шықты. Шоқ басып алғандай дуылдап бара жатқан жағын ұстап орнынан өрең тұрды да, шамасы жынданған шығар деп ойлаған болуы керек, есікке қарай сүйрегіле берді, бірақ Жанның ызғарлы даусы оны тағы тоқтатты:

— Тоқта! Тағы да айтамын, тоқта! Жыланша ирелендеп ешқайда қашып құтыла алмайсың. Ешкім, ешкім де емес, мына қарсы алдында тұрған Жан, мына мен — қарын рагімен ауырып келіп тұрмын. Енді үш айдан кейін жердің суық қойнына кіріп үлгеремін. Жаңағы өзің айтқандай, өңдетіп кете беруіме болады. Міне саған, достым, қаладан әкелген базарлығым. Қалап алармысың, достым. Кішкентай ғана дәрігерім. А-а-а-а?

Жан ызадан булығып, талып құлады. Бір жағынан, есі шыға қорқып, бір жағынан, сұмдық таңданып қалған Көрім жүгіріп келіп, Жанның басынан сүйеді. Бұл Жанның бүкіл өмірінің ішінде ашуына жол беріп, өзін өзі билей алмай қалған кезі еді.

* * *

Жан бірте-бірте өзіне келе бастады. Көрімде үн жоқ. Бейне бір ағаштың түбірі сияқты катып қалыпты, я қимыл, я сөз жоқ. Жанды жаңа көрген адамдай я тіпті ерте заманнан қалған жаңадан табылған бір жәндіктің тас бейнесіне қарағандай көз алмайды.

— Достым, ызаға булығып кеттім, кешірсенің. Маған ренжімессің, Көрім. Мына алдында отырған ку сүйек рак ауруымен ауырып келіп отыр. Күйіп кеткесін, шыдай алма-

дым. Алматыда, Ташкентте, Москвада болдым — бәрі де жаңағы сенің айтқаныңды айтты. Емдейміз, егеміз, қал деді, ауруханаға жат деді, бірақ бәрі де құтқарып қала алмаймыз дейді. Ендеше, ауруханаға жатып не керек? Үйде де өп- өсем өлуге болады ғой. Өлімді жолаушыны вокзалдан күтіп алғандай ауруханадан күтіп алу міндетті емес қой. Аурухана өлімге барар бірден-бір табалдырық емес. Өлімге қай жермен болса да оп-оңай баруға болады — оттың аузынан, жартастың басынан, майдан даласынан, жар құшағынан, тіпті бұйығып ұйықтап жатқан жеріңнен де жетіп баруыңа болады. Өлімге баратын жолдың саны бастағы шаштың, аспандағы жұлдыздың санынан да көп. Өлім қаласы бізден бір секундтік жерде ғана тұрады. Мен осыны біліп келіп отырмын, достым. Маған сен аянышты көзіңмен қарама. Маған қазір жұбату айтайын деп отырғаныңды да біліп отырмын. Бірақ керегі жоқ. Біз екеуіміз де мұны жақсы түсінеміз. Ештеңенің керегі жоқ. Бәрі шешілген. Сен түгіл, талай бума сақалды, килограмм көздірікті профессорлар да ештеңе істей алмаған.

Көрім бірдеңе айтайын деп оқталады. Бірақ көмейінде бір кесек балшық қалып қойған адамдай, аузын ашқанымен, сөз шығара алмайды. Қысылғаннан терлеп те кеткен. Жүзі алабұртып жанып тұр.

Жан сөйлеп отыр:

— Солай, достым, жиырма бес жыл бірге ойнап өстік. Осы алқапта барлық жастық шағымызды өткіздік. Бірге таяқ ат мініп, бірге құрақ қамшыладық. Қоғаның басын бірге бұрқыраттық. Қамыстан сыбызғы тартып, бұзауға мініп, аударыспақ ойнадық. Мектепке бірге барып, бір кітаптың бетіне бірге үңілдік. Бірге білім алдық. Ауылға бірге келдік. Бірге жүрдік, бірге тұрдық.

Енді қашанғы бірге бола береміз — айрылысатын уақыт жеткен сияқты. Бұл сұм дүниеден жүрегі қанға толып, көз жасын жұта бір адам кеткеннен жердің сақалы ағарып, белі бүгіліп қалмас. Жер өз бетінше дөңгелене берер. Сен де, достым, бізді анда-санда бір ойыңа алып, осы бір төбенің бауырында жатыр-ау деп көз қиығыңды салып қоярсың. Біз де сол жердің жалықпас дөңгелеуімен бірге дөңгеленіп, қабірімізде тербетіліп жатармыз. Бірақ біз сендер сияқты емес, шіріп жатармыз, сіздер ойнап-күліп, бақыт құшып, шат құстарша еркін өмір сүрерсіңдер. Біздің ернімізден құрттар ұя жасап алған кезде сіздер сұлу қыздардың үлбір ернінен бал татып жүрерсіңдер.

— Жан!

— Иә, солай болуға тиіс те ғой. Арсыз дүние, қу тағдыр дегендердің не екенін енді түсініп келе жатқан сияқтымын.

Әке мен шешеден бір айрылып едім, олар да менің қызығымды көре алмай дүние салған жандар ғой, енді міне мен де, солардың артқа тастап кеткен жалғыз шыбығы мен де, қайран өке-шешемнің мекеніне, сыз жердің бауырына кетіп бара жатырмын. Сірә, сол шыбық көктемеуге тиіс болған ғой.

— Жан! Жан деймін!

— Досым, қазір сен не айтқанмен, шындықты жасырып қала алмайсың. Шындыққа қарсы ештеңе де айта алмайсың. Сенің манадан бері тіліңді байлап отырған да сол шындық. «Жан» деген сөзден бөтен сенің аузыңа ештеңе түспей отыр, сен не айтарыңды білмей отырсың. Ештеңе айта да алмайсың. Себебі, сенің анау қалың кітабыңда мені қорғайтындай ештеңе жоқ.

Көрім төмен қарап, жаншылып қалды. Жанның айтқаны рас еді. Оның сөзінен шындық дауылы есіп отыр еді. Қатты, ызғырық болса да, бұл шындық дауылы еді. Сол еді Көрімнің мойнын тұқыртып, сөйлетпей отырған.

Иә, қалың кітапта солай жазылған еді. Жәндікі рас еді. Көрім шыдай алмады, көзіндегі жасын жеңімен сүрте-сүрте далаға атып шықты.

Бөлмеде тыныштық. «Көрімді жылатып жібергенім не? — деп ойлады Жан. — Бірақ бөрібір емес пе, мен шындықты айттым да қойдым ғой, ол оған неге қамығады?».

Тағы бір шыбын домбыраның ішегінің үстіне келіп қонды. Мұны Жан әлсіз ғана дың еткен дыбыстан сезіп отыр. Стол үстіндегі кішкене сағаттың нәзік сыртылы естіледі. Күн жарығы еденде ойнайды.

Кенет есік тағы сырт ете қалды. Ауызғы бөлмеден дыбыс шығармай-ақ төргі бөлмеге енді. Бұл бір биязы ғана қыз бала екен. Тап Индияның фильмдерінен кездесетіндей шапшы дудырап кеткен жап-жас қыз бала. Жас шамасы 17—18-дерде. Жүзінде сәл ғана үрей мен жылылықтың лебі жатқан сияқты. Өзі де еліктің үркек баласындай, таңғала, күдіктене қарайды.

— Ағатай, апам сізге тамақ пісіріп берсін деп жіберіп еді. — Сүйкімді, биязы нәресте, көзіндегі пәк ұшқындарды қарасаң. Жан таныды — көрші үйдің баласы екен. Аты Шербат болатын. Биыл оныншы класта оқып жүрген болу керек. Неткен тамаша. Тұла бойынан, қимылынан, жүріс-тұрысынан өмір есіп тұр. Өмір үшін жаралған қыр гүлі. Еліктің лағы. Кішкентай ғана үлбір, нәзік дене. Үлбір, нәзік, өмір деп соғып тұрған жүрек. Қайғыны, ашуды, күйікті білмейтін таза жүрек.

Бір сәтте Жанның басында осы ой самғап өтті. Ауруын да ұмытып кеткен. Дүниеде сүйсінерлік нәрсе көрсе, өзін өзі ұмытатын ол қазір де басқа дүниені ұмытып, осы балаға қарап

қалған. Жаңа ғана жүзін бүркеп тұрған реніш шымылдығы түгел серпіліп, оның орнына таңданғандық, асқан таңданғандық пайда болған. «Бұрын байқамайтын да едім, қандай әдемі болып өскен», — деп ойлап қойды тағы да.

Шәрбат ұзақ үнсіздік пен өзіне қадалып қалған жанардан қатты қысылып қалды да, қып-қызыл болып кетіп, кірпіктерін төмен түсірді.

«Қандай тамаша, жарасымды. Нағыз аспанның арулары сияқты. Ең тамашасы — адал, пәк, таза жан екендігі. Неткен мөлдірлік, шынайылық. Беттегі бояулар, бетке ойнап шыққан таңның сөулесіндей ұяттың қызылы. Ұялуы қандай әсем!».

Қыз ақырында шыдай алмады, бетін жасыра барып шығып кетті. Жан әлі аң-таң. «Өмірде байқалмаған заттар көп болады екен-ау, — деп ойлады ол. — Бұл бала мұндай болып өседі деген кімнің ойында бар. Кешегі ғана құрақ, балғын балапан сәби емес пе еді. Енді мінекей, бойын сылап, қыз болып қалыпты. Қыз болғанда да, сондай әдемі, әсем, кіршіксіз».

Кенет түріктің қайқы қылышындай бір ой бастан салып өтті:

«Тфу, неткен жындымын мен. Дар ағашының астында тұрып, қызға таңырқанамын. Оған емірене қарап, жас сәбидің пәк жанын қорлаймын. Неткен есерсің сен, Жан?! Неткен айуансың?! Ар, жүрек бар ма сенде? Әлде оларды өлердегі киімнің сыпыратынындай тастап жүре бересің бе? Сенің енді бұл дүниеден кетуіңе үш ай қалғанын сезесің бе? Қазір март, енді апрель мен май ғана сенің қарауыңда ғой. Онда да жете алсаң... Үш ай, үш ай ғана... Тоқсан күн... Әншейінде белгісіз өте шығатын тоқсан күндік жұмыс. Көзді бір ашып жұмғанша өте шығатын тоқсан күн... Аяғы желді, қанаты бар тоқсан күн...».

Осы ой тітіретіп кетті оны.

Осы ой ғана басында қазір.

Тағы санай бастады:

— Март, апрель... содан соң... май...

Әдейі осы бір санды мың айналдырып санатып қойған, тіпті жалақы төлетіп санатып қойған адам сияқты.

— Март...

Кенет оның есіне өзінің дүниеден кететініне әлі де толық үш ай бар екені жай отындай сап ете түсті, тіпті бұған ол, манадан қайталай санап отырса да, үлкен бір жаңалық ашқандай қуанып кетті.

Жүгіріп терезе алдына келді. Әйнектен қараса, күн түстен ауып қалыпты. Бұл марттың ортасы еді, қарлардың біразы кетіп үлгірген. Далада ұзыннан ұзақ шұбалған жүздеген көлшіктер пайда болыпты, олар сай бойын тегіс алып жатқан жалтырауық қаңылтырлар сияқты.

Олардың ара-арасында былтырдан қалған әлі бұталар серейеді. Құмдағы кішкене төбешіктер де оңтүстік жағындағы қар көрпесін көтере тастап, төсектен бір саны шығып жатқан аурулардай жайбарақат қалғиды. Үйлердің төбелерінен ери аққан су жерге жете алмай, найза мұздарға айналып, мындаған үштерін жерге қадап қалыпты. Әр жерде маңқиып жүрген иттер, су алып бара жатқан әйелдер көрінеді. Жап-жақын жерден торғайлардың шықылықтағаны естіледі. Бірақ өздері көрінбейді.

Ауа да біртүрлі жаңғырғандай, тазаланғандай.

Жан жазу столын терезеге жақындата түсті. «Мен бүгіннен бастап осы терезеден бүкіл дүниеге шабуыл бастайын деп отырмын», — деді ол өзімен өзі қалжыңдасып. Жанның мұнысын сыртынан байқап тұрған біреулер болса, ол бір құрметті қонақты қарсы алайын деп жүр ме екен деп ойлап қалар еді. Ақырында қалам-сия, қағаздар да дайын болды.

Сөйтіп, Жан өз өмірінің ішіндегі ең бір таңғажайып және ең соңғы іске кірісті: бірнеше жылдар бойы арман етіп, сол үшін күш жұмсап келген ол өмірінің ақырғы үш айында жазушылық жұмысқа берілді.

«Өлетін адамның мақтануға қақы бар, — деп ойлады ол, — өлетін адам сыпайыгершілікті үш айға дейін қоя тұрса да болады, сондықтан мен осы қалған уақыт ішінде кітап жазып шығуға тиіспін. Мейлі мен әлі ешбір журналға, ешбір газетке өз саусағымнан туған бір әріп те бастырып көрмейін, мейлі мен әлі бір тірі жазушыны көзбе-көз көрмей-ақ қояйын, мені ешбір жазушы танымай-ақ қойсын, бірақ кітап жазып шығаруға тиіспін. Мейлі бұл жазып жүргендердің күлкісін де келтірер, бірақ ойға алғанымды орындап шығуға тиіспін. Сөйтіп, өзімнің өткінші өмірімнің бір-бір көлеңкесін қалдыруға тиіспін. Менің басымдағы ой-пікір жақсы болсын, жаман болсын, халыққа жету керек. Ой-пікір өлмеу керек, себебі, олардың төні жоқ. Төні жоқ заттар өлмейді. Ең болмаса, сол ой-пікірлер қағаз бетінде қамалып қалсын. Қайтадан ұшып кете алмайтындай болып, беттерге желімделіп қалсын. Кейінгілер дұрыс болса, ойланып қарап, шаңын қағып алар, ал бұрыс болса, архив жәшігі өрқашанда табылады ғой, — оны өздері білсін».

Осылай ойлаған ол қаламсабын қарақөк сияға малды да, ақ қағаз бетіне алғашқы таңба түсірді:

«Қансыраған дастан»

Одан сәл төменірек кішкентай, бірақ айқын әріптермен «Бірінші бөлім» деп жаза берді де, кенет ішін ұстай алып, бір жерінен оқ тигендей орындықтан күлап бара жатты.

Бұл алда талай қайталанатын кезекті соққылардың алғашқысы еді. Жан бүк түсіп жатып қалды.

* * *

Күндер өте берді. «Март, апрель, содан соң... май...» — Тек осы ой ғана Жанның басында. Қазір ауруы да меңдеп бара жатыр. Тамақты да аз ішеді, ішкен тамағы кейде шүберектей тұрып қалады, кейде қайта құсады. Ішкі жаман ауырады, бірақ соның бөріне қарамастан, төсектен ілмийп ерте тұрады. Жазу столына жетіп, қаламсапқа жармасады. Оңтүстікке қараған терезеден, осы бір төрт қабырғалы бір метрге жақын кішкене тесіктен кең далаға, дүниеге көз жібереді. Шеті жоқ, шегі жоқ сахарадая ақ қағаздың бетінде артынан ұсақ із қалдырып, арабтың дәрушіндей жалғыз қалам жорғалайды. Кейкейде ол бір жерлерге жетіп тоқтайды. Демалып, тыныстағандай болады. Кейде ізімен қайта жүріп, жаңағы басып кеткен іздерін өшіре бастайды: сол ізіне серік қып, қасына қайтадан іздер салып, тағы да алға тартады. Ол күннің батуын, түннің келуін сезбейді. Тек алға жылжуды біледі. Бейне бір жерұйықты іздеп бара жатқан адамдай. Осылай ұзақ жүреді, талмай жүреді, шаршамайды, сусамайды, жүріп келеді. Бірақ әлі бітер құм, әлі бітер сахара жоқ. Бір тебенің астында екінші төбе, бір жотаның астында екінші жота, шеті, шегі жоқ қиырсыз, шексіз сахара.

Жан осы жұмысқа барлық жан-тәнімен берілген, бөтен ештемемен де ісі жоқ. Қазір өлімнен қорқуды да қойған. Тек бір тілегі, ақырғы мақсаты — осыны бітіріп барып өлу. Бітіру, сосын барып басты жастыққа біржолата тастау. Қаракөк сия, үшкір қалам өлер жанның ойларын ақ қағазға байыппен шегелейді. Енді қайта ұша алмастай, сол ақ қағаздың бетінен көтеріле алмастай қылып шегелейді. Жазып отырып, Жан бейне шарап ішкендей бусанып, терлеп отырады. Басындағы ойлары бірінен соң бірі кезекпен келіп, мергеннің оғына кезіккен киіктердей қаламның үшіне ілігеді.

Жан денесінің, тәнінің ауырғанына қарамайды, қолынан қаламсапты шығармауға берік бел байлаған адам сияқты.

Ауру жас жанды жазықсыз сырқыратады, басты айналдырады, терді еріксіз шығарады. Күркіл жетел жұмысты аяусыз тоқтатады — бір минутке жалғыз дәруіш аялдап, бір жотаның бауырында еріксіз демалады. Табақ-табақ қағаздар бірінен соң бірі нөмерленіп, таңбаланып, оң жаққа шыға береді. Терін сүртіп, демалып алған дәруіш қайта бүлкілдейді.

Көрші үйдегі қыз бала қазір шешесінің айтуымен Жанға тамақ пісіріп беріп тұрады. Тамақ дегенде, Жанның оны ішіп жатқаны да шамалы. Кейде екі-үш күн бойы аузына нәр ал-

май. қиналып қалады. Осы кездерде әлгі жас бала сабағына да бармай, Жанның қасында отырып алады, шешесін шақырып келеді. Осы бір азап сағаттары әбден сарқылып, Жан жүзіне рең қайта жүгіргенде ғана ол жей алатын тамақтардан тәттілеп ас пісіріп беріп, сосын кетеді үйіне.

«Неткен тамаша жан, — деп ойлайтын Жан, — я бір ауыз сөз қатып, я тіл шығарып бірдеме десе екен-ау. Тек іштей тынып қайғыңа қайғырып, қуанышыңа қуанып, бір тілекте тұрған бір жан. Қалай жақсы көрмессің?!».

Кейде оның мөлдіреген көзіне, қап-қара бұрымдарына қарап тұрып:

«Жас қызғалдақ. Дүние сен үшін жаралған ғой, ал мына біз болсақ, бар жүгімізді буып-түйіп қойдық. Ертең кетеміз, билет алулы», — деп ойлайды. Оған сүйсіне қарап, мандайынан сипағысы келеді. Бірақ өз ойынан өзі тез шошып, қолын жинап алады.

«Жас өмірді өліктің сипап тұрғаны жан түршігерлік қой», — дейді. Қазір оған барлық дүние өзгеріп кеткен сияқты. Оның өмірінің үкімін жирен сақал айтқан күні-ақ барлық жапырақ бояуынан, күн қызуынан, өмір қызығынан айрылған сияқты еді. Қазір керісінше, барлығы да тамашаланып кеткен. Барлық дүние мен тіршілікті біреу көктемге қарсы мың түрлі ашық бояулармен бояп, жаңартып кеткен сияқты. Бәрі де, ең аяғы мына сріп бара жатқан қар да, аппақ меруерттей, мұз да бұрынғыдан да тәрі мөп-мөлдір, ауа да зәмзәм суындай тап-таза, төп-төтті. Күн де тап қас қылғандай сұлулана, бипаздана қалыпты. Мыңдаған, миллиондаған кірпіктерін тігіп, қадала қарап, тамсанып қалған аурулардай. Адамдардың бәрінде де көктемге қарсы бір көңілділік, бақыттылық, шат сезім пайда болған. «Әх! Өмір сүріп жүрген адамдардың бақытсызбен дейтіндері өз бақытын түсіне білмейтіндері екен ғой. Бақыттылықты түсіне білмеушіліктің өзі бақытсыздық екен ғой. Ауаның қымбаттығын, судың шырынының, күннің жылуының бағасын білмеушіліктің өзі сорлылық екен ғой. Неткен қымбат едіндер. Баяғыдан бері ақысыз-пұлсыз босқа пайдаланып, қадырынды біле алмай жүр екенбіз ғой.

Шіркін, өмір. Талайлар осылай мен құсап зарлап өтті ме екен? Өмірге өліп бара жатқан адамдай ғашық ешкім жоқ екен ғой. Бар білінбейді, жоқ жылатады деген сол екен ғой».

Жанның уақыт өткен сайын жүзі күрөңгітіп, оңі қаша берді. Қатпа терілері сүйекке желімденіп қалғандай, қан тамырлары да күдірейе түскен. Көзі тереңге сүңгіп, жүрек соғысы да жиілеген. Анда-санда оған: «Осы қаба сақал өтірік айтпады ма екен, — деген ой келеді. — Бірақ өтірік айтатындай мен оның несін алып едім. Рас екені рас қой. Мінеки, қу сүйек-

тер де, тамақтан өтпей жатқан ас та соның белгісі емес пе. Бірақ, шіркін, қаба сақалдың айтқанының бәрі, бәрі өтірік болып шықса. Бұл бір өте жаман, қорқынышты түс болып, мен қазір бір-екі секундтан кейін шошып оянамын». Ол осы ойына сенгені соншалық, әр жерін бір шымшылап қарайды, көзін сүртеді.

«Жок. Қайдан түс болсын! Ақымақсың сен, Жан. Дурак».

– Жан!

Қатты дауыс оның ойын бөліп жіберді.

– Мен, мінекей, рак туралы кітаптардың бәрін ақтарып шықтым, достым. Бірақ бар ғой, теория айта берсін, мен бүгіннен бастап сені емдеуге кірісемін.

– Ха-ха-ха-ха!

Жан сықылықтап күлді. Тоқтаусыз, шалқалап ұзақ күлді.

– Сен жындысың, досым. Қалың кітаптың құлы мені еш уақытта жаза алмайды. Сен мені жаза алмайсың, әлсіз, нәзік, кішкентай докторым.

– Жок, жаза аламын. Бірақ қазір дәлелдеу қиын. Жазуға тырысамын.

– Мүмкін, бұл үйден ойлап келген бір рецептін болар? Мүмкін, мен өлгенше көңілімді көтере тұру үшін ойлап тапқан бір әдісің болар? Иә, оның дұрыс. Қатты ауру адамдарды, жазылмайтын адамдарды жылы сөзбен жұбату керек.

– Жок, Жан, сен түсінсейші! Сен, сірә, рак ауруынан жазатын бір шипаның бар екеніне сенесің бе?

– Сеніп қана қоймаймын, достым, білемін. Рак ауруын жазатын мыңдаған шипалы заттар, мыңдаған қоспалар, миллиондаған дәрі-дәрмектер бар. Олар ана есіктің қайырылысында, жусанның түбінде, жотаның бауырында, тастардың қатпарында мыңдап жатыр. Бірақ соған адамның ақылы жете алған жок. Дүниеде не алапат болса да, соған қарсы дауа бар. Тышқанды бүркіт жейді, жыланды кірпікшешен жояды, торғайды қырғи қағады. Туберкулезді стептомицин қайырады, ракты... тағы бірдеме жазады. Иә, мұның барлығына мен бес саусағымның барлығындай сенемін. Күннің шығуы мен батуындай сенемін. Олар килограмдап, центнерлеп, тонналап жатыр жер қойнауында. Олар грамдап, килограмдап, центнерлеп жайқалып өсіп тұр өсімдіктің бастарында. Бірақ оларға адамның миы әлі жеткен жок. Медицина ғылыми дамыды дейді. Қазір медицина есейді деседі. Бірақ қайда оған әлі. Ол әлі күні кеше туған жөргектегі бала сияқты. Ол әлі әрбір аурудың түріне екі-үш дәріден ғана тапты. Ал әрбір аурудың өзіне миллиондаған дәрі табуға болады. Адамның қарны ашқанда оны неше түрлі тамақ тойдырады – мейлі алма болсын, нан, тұз, қант, ет, сүт, май, ірімшік. Міне, әрбір ауру-

дың да осы сияқты жүздеген емі болуы керек. Сонда ғана медицина өсіп жетілді. Сонда ғана медицина адамның бетіне ұялмай қарай алады. Сонда ғана медицина ғылымына орден беруге болады. Адамдар тек өзінің организмінің қартаюынан ғана жасы жетіп өлетін болсын. Міне, медицина!

Көрім тынып қалыпты. Екі көзі шырадай жайнап, толық-си, ызалана сөйлеп жатқан Жанға қарап аузын ашып қалыпты. Бейне алдында рақпен ауырып өлейін деп жатқан адам емес, медицина ғылымының профессоры кафедрадан лекция оқып тұрғандай.

— Жан! Сенің ойың таза, еркін, алымыңның кең екеніне қайран қаламын. Егер сен медицинадан хабарың болса, рақты жазатын бір нәрсе ойлап таба алар ма едің деп ойлап қалдым.

— Әх, достым! Бәріміз де әлі шикі баламыз ғой. Баяғыда бір қыз айтып еді маған тап осылай деп. Иә, сол бір сөз, әлі шикі баласың деген сөз есіме түсіп жатыр. Біз шикі баламыз. Біз әлі өмірді өте аз білеміз. Бір адам білуге тиісті нәрсенің бәрін біле бермейміз.

Көрім де тұрып кетуге ыңғайланды.

— Жан, бірақ мен, қарапайым бір шикі бала, рақ ауруына қарсы ем іздеймін!

Жан ішінен күліп, мысқылдап қалды шығып кеткен Көрімді. «Қожаның көңілі құртқа шабады, көжесінің қатығы жоқ» деген бір мақал орала кетті ойына. «Шіркін, сірө, мені емдеп жазам деп шынымен ойлады ма екен? Не затқа кіріскенін де білмейтін мәжнүн болмаса, жарар еді. Ра к. Иә, рақ. Саған бұл оңай жау емес, достым. Әлі бекіп болмаған қабырғаларыңды күл-талқан қылып жүрмесін».

* * *

Апрель басталды. Бауырайдағы қарлардың қазан ернеуіндегі ұнтақ қанттардың ерігеніндей төмен сусып, жылжып түскендері көрініп тұрды Жанға. Құстар қайта бастады. Әсіресе түн баласында тырналардың, қаздардың, қарашаның дауыстары естіліп, Жанды қызықтырып, соған қарай талпынтып жататын. Өзеннің сеңі жүрген күн де есте қалды. Сеңдердің бір-біріне тиіп ұсатылған дауысы алыстағы бір зеңбіректердің гүрсіліндей зорға жетіп жататын. Омырылған, қырқылған, шайналған дыбыстар. Судың сарылы, бейне бауыздалған ірі малдың тамағынан атқып жатқан қанның қорқырындай белгісіз дыбыс. Сай асты қазір батпаққа айналған. Көктер қылтанақтана шығып, көтеріле бастаған. Өзеннің тасқынды ылайы кемерлерінен атқып шығып, құмдақ төбелердің көбін орап алған. Бейне төгілген қаймақтай сай астын түгел алып кеткен. Күннің де қызуы молайып, сиди-

ған ағаштарға бүршіктер пайда бола бастаған. Қыраттың күнгей жағы көгере түсіп, алғашқы қызғалдақтар, сарғалдақтар шыға бастаған. Ауа тазарып, жер үстіне бір көңілділік пайда болған. Құстардың да қанат қағысы жылдамдап, сулардың да сылдыры жіңішкеріп, нәзіктене түскен. Алда бір үлкен қуаныш, үміт, мақсат бар сияқты.

Ал Жанға ше? Оған ештеңе де жоқ. Соған қарамастан, ол мына тіршілік дүниесіне құмарлана қарайды. Көзінен бір де бір бөлшегін қағас жібермеуге, одан айрылып қалмауға тырысады. «Өмір» деген қызықты фильмнің ақырғы бөлімдерін көріп жатыр. Қашап «Соңы» деген үрейлі жазу пайда болғанша, одан көзін алмайды. Кейде күн күштірек жылынып, мол жарық берген кездерде, таза ауа жер бетін тегіс жайлап кеткен, шипалы нәр беретіндей кездерде Жан сүйретіліп далаға шығады. «Мынау баяғы рингте жолбарысша атқып жүретін боксер дегенге кім нанар?!» — деп ойлайды өзінің осы түрін көріп; отырғышын қойып, күнге қыздырынып, қолынан тастамай ала шыққан ақ қағазға осы әсем күннің суретін сөзбен салады. Қайта сызады, қайта жазады. Беттерді кейде түгел жыртып, қайта жазады. Қынжыла жыртып, қуана жазады. Басын көтеріп, маңайға қарайды. Күннің алтын сәулесіне мас болып шаттанады, жаралы қырандай қомданып, алысқа, бұлттарға ұшуды аңсайды. Бірақ орынан көтерілер хал де шамалы. Іштей санаиды:

«Апрель... май...».

Адамға, табиғатқа деген сүйіспеншілік осы бір Жанның кеудесінен берік орып алған еді, сөйтіп, оның өлер шағында қолына қалам алдырған еді. Енді сол қаламды кітап біткенше қолынан шығармауға, мейлі дүние өртеніп кетсін, бірақ кітап біткенше шығармауға тиісті еді.

Бірақ уақыт өткен сайын қолының да еті қашып, қалам ұстаған саусақтардың күші де азайып бара жатыр еді. Тек шаршаған, қайтпаған, мұқалмаған ой ғана оның басын бұрынғыдан да артық күшпен шырмайтын. Қанатты сөздерді, мөлдір пікірлерді тудыратын.

...Енді Жан бөлмеден, үй жанынан қашықтай алмайтын халге жеткен. Март айының ішінде село орталығына барып, көшемен қыдырыстап, жолдастарына жолығып қайтатыны бар еді. Қазір онысын да қойған. Мендеткен ауру бұлшық еттерінің күшін сорып алып, барған сайын әлсіретіп барады. Бұрын таулардың асуынан міз қақпай өтіп жүрген, барлық раундта да автоматша жұмыс істеп, еш сыр білдірмеген өкпе, енді сәл-аяқ басса, демігіп қалатынды шығарды. Бұрын баржоғы білінбейтін жүрек енді қатты-қатты соғып, өлім сағатының жақындап қалғанын ескертетін болды.

Сөйтіп, барған сайын оның жүріс шеңбері азайып, ақырында апрельдің екінші жартысынан бастап ол үйден де жиі шығудан қалды. Бөлмедегі серіктері — қара мысық пен стол үстіндегі кішкене сағат қана. Адам жоқта бұлар да күшті сүйеу болады екен. Қара мысық даладан ба өлде ас үйден бе, тышқандар ұстап алып келіп, оны өлтірер алдында ойнатып жүргенін көретін Жан. Бірақ өлім аузындағы адамның ойлайтыны да сол өлім емес пе, өзін ана мысықтың тырнағындағы тышқандай сезінетін. «Тағдыр мені де ана тышқандай мазақ етіп жатқан шығар-ау», — деп ойлайтын.

Қазір Шәрбат бұрынғыға қарағанда өлдеқайда көп келіп тұратын болды. Жан осы бөлмеге шегеленгеннен бері ол көп қайғыны көріп, біраз есейіп қалған сияқты. Салмақты адам болып, көз жанарындағы балалық пен албырттықтың да үшқыны ығысып, оның орнына терең ой ұялаған сияқты. Бөлмеде ауырып, дөңбекшіп, тамағына ас батпай, жүдеп, сарғайып бара жатқан, бірақ сонда да қолынан қаламын тастамай, қиналып жатқан адамды көргенде, оның да сәби жаны толқып, көзіне жас алатын. Онысын Жан да сезетін.

«Осы сәбиді балалық қалыптан шығарған мен ғой. Өзім өліп бара жатсам да, біреудің жас жанын ылайлап кеттім бе, не қылдым?» — дейтін. Сөйтіп, көбінесе қызға назар салмауға, онымен балаша сөйлесуге тырысатын. Бірақ қалай етсе де, Шәрбат Жанның ойлаған жерінен шықпайтын. Тіпті, осы өріс алып бара жатқан бетінен қайтаратын күш жоқ сияқты еді оны.

Кейде Жанның ойына неше түрлі нәрселер келетін. «Осы Шәрбатты қыз қылған мен ғой. Оны қыз қылған, нәзіктікке үйреткен менің қайғым ғой. Мұны оның бойын түзеп, көз қарасының өзгеруінен-ақ байқауға болады. Егер жазылып кетсем, осы Шәрбаттай адам табылмас еді маған. Бұның үнсіз көз қарасы баяғы университеттегі «романтик арудан», өмірді «түсіне білетін» әдемі қыздан қаншама биікте жатыр. Неткен терең сезім! Неткен биязы жан!».

Бірақ бұл ойын қызға білдірмейтін. Қайта ол туралы ойлағанда сыр бермеске, қатпа бетке онсыз да азайып жатқан қанын жүгіртпеске тырысатын. Кейде келіп басын сүйегенде, қолынан тартып тұрғызғанда, жас денеден электрдің тоғындай жалын ұрып өтетін Жан жүрегін. Бірақ бұл сезімнің не екенін де түсіне алмай дал болатын. «Өліп бара жатқан адам да сезімге бас иеді екен-ау», — деп таңырқап қоятын. Бірақ, әрине, мұның бәрін де жеңіп кететін сезімдердің сезімі, жатса-тұрса ойынан шықпайтыны оның өлімі мен кітабы болатын. Оның «Қансыраған дастаны» алғашқы перзенті,

сүйіктісі болатын. Сол тездетіп бітіп, соны артқа мұра қылып қалдырып кетсем деп ойлайтын.

Рас, Жанның жолдастары келген күн оған үлкен тойдай болып сезілетін. Бірге қызмет істескен жолдастардың бөлмеде қаптап жүруі, әйелдердің ас пісіріп, қазандық жақта күйбеңдеуі, мына жағының домбыра шертіп, неше түрлі әңгімелер айтып отырысы, буын бүрқырата шай ішу – бәрі де Жанға соншама жылы, соншама қадірлі сезілетін. Бірақ, әрине, олар да қаншама күліп, ойнап, жаркылдасқанмен, өлетін адамның алдында шектен шығып кетпейтін, олардың қимылынан біртүрлі жасандылықтың иісі шығып тұратын. Сондықтан да бұл сауықтары шынайылықтан гөрі артистердің ойынына көбірек ұқсап тұратын. Бірақ, әрине, онысына да үлкен рахмет қой. Жанға ең қатты бататын кез – осы жолдастардың кетер кезі. Олар бөлмеден қалай шығып кетті – бағанадан бері шат жатқан Жанның көңілі бұзылып қоя береді. Көпшікке сылқ түсіп, ұзақ жатып қалатын Бармағын шайнап, тістеніп жатып, екі көзге жас еріксіз келетін. Адам көңілі қатты бұзылғанда, көз жасынын тегеуріні дарияның тасқынынан да күшті болады екен. Ондай көз жасы барлық денені, сай-сүйекті сырқырата, әріден келіп, қайғының ащы тұзын аяусыз жуады екен. Біраздан кейін барып қана Жан көз жасын сүртіп, демалатын. Сөйтіп, өлі кеуіп болмаған, қызарып кеткен көздерін ақ қағаздың бетіне аударатын.

Табиғат кейбір адамға болаттай ерік беретін. Ол адам мейлі өлім аузында болсын, мейлі қандай да қиыншылықта болсын, сол табиғат берген жігерін, еркін жоғалтпайтын. Мінекей, Жан да сондай адам еді. Оның жігерінің шегі жоқ еді. Ол бір нәрсені айтып, соны орындауды мақсат етсе, өліп кетсе де орындайтын. Мінекей, сол құдіретті ерік еді қазір оның қолына қалам алдырып, ажалмен арпалыстырып қойған.

Қазір шығарма жартыланып қалған. Буда-буда қағаздар, беттер, ол беттердің әрқайсысында басындағы рим сандары жұмыстың біраз жерге барғанын көрсетіп тұр еді. Соны көріп Жан шаттана түсетін. Тап бейне ғашық жарын көргендей не осы ажал тырнағынан сытылып бара жатқандай қуанатын. Өзінің ойларының енді өлмейтініне берік сенгендей қуанатын. Бірақ барған сайын күші де таусылып, әлсіреп бара жатқанын сезгенде, төсектен атып тұрып, қолына қаламды қайта алатын. Кейде жазып болған бөлімдерді түгелдей өртеп, өзіне өзі қарғыс айтып, боқтап жүре қайта жазатын. Енді оны тамақ ішуден біржолата қалды деуге де болатын еді. Апрельдің аяғында тамағынан тек шайға салып еріткен

бір қасық қана май жүрегін. Шаштары селеудей қуарып, оңі қашып, бет сүйектері сидиып шыға бастап еді бұл кезде.

Өлім сағаты тоқтаусыз жақындай берді. Қаба сақал дұрыс айтты. Қаба сақал біліп айтты.

«Молодец, қаба сақал, — деп ойлады ол, — егер сен қазір тап осы арада болсаң, қолыңды қысып қоюға да болатын болды. Рас, сен жақсы дәрігерсің. Аурудың диагнозын жақсы қоясың. Қандай ауруды болсын сенің көзің анық көреді, сенің тамаша миың адам ауруының қандай екенін бұлжытпай таба алады. Бұл жөнінен сен адамсың...».

* * *

Май келді. Жер беті көк иісіне, жұпарға толды. Бөйшепек гүлдеп, қырлардың қойнауы өртеніп жатқандай қып-қызыл, сап-сары ала болып кетті. Дүние қыс құшағынан босап, рақатқа малынды. Өзендердің лайы тұнып, мөлдір сұларда күміс шабақтар ойнап ақты. Зәулім қырлар мен биік құздар аспан тіреп, бірден өсіп кеткендей кеуделерін көтеріп қалыпты. Маңай күс үніне толы. Нөрестенің көз жасындай таза да өткірші көктемгі тамшылар жер бетін сүйіп өтті. Күн күркіреп, жерді тағы бір сілкіп-қағып, шаң тозаңынан тазартып, алғашқы бақаларды шығарып, көк жуаларды пісіріп кетті. Аспанды нәсер соңынан миллион түсті бояумен кемпіркосақ белдеудеп алды. Алыстағы белдерде алғашқы сағымдар билей бастады.

Мұның бәрін көз алдынан өткізіп жатқан Жанниң жүрегін қуаныш пен қайғы қатар билейді. Бәрі де сұлуланып, тамашаланып бара жатыр. Әдейі оның өлер уақытына дәл келген сияқты.

Жан қазір төсекте жатып жазуда. Кітап бітуге де айналды. Ақырғы екі-үш бөлімі қалды. «Өлген адамның шығармасын ешкім оқып көрген жоқ қой, сондықтан мұнда тірі адамдар үшін талай жаңалықтар болуы мүмкін ғой», — деп ойлайды ол.

Басы жаман ауыратынды шығарды, кейде жазып отырып, ұзақ сырылдан кейін жүрегі тұрып қалғандай сезілетін, төсекке қалай құлағанын да сезбей, сол жатқаннан екі-үш сағат бойы тырп етпестен жататын. «Шамасы, осы өліп бара жатқаным шығар-ау», — деп те ойлап қалатын. Осы ойынан шошынғандығы соншалық, ауырғанына қарамастан, басын көтеріп алып, тағы жаза бастайтын. Бірақ тез арада-ақ қайта құлайтын.

Енді ол далаға шықпақ түгіл, терезе алдына жорғалап келе майтын да халге жеткен. Әйнектің азғантай бөлігінен оған өшкен бұлттар мен жақын ұшып жүрген құстардан бөтен птеце көрінбейтін.

Сонда есіне:

«Аспанда азат құстар ойнап ұшса...». —

деген жол еріксіз оралатын. Сол терезеден көрінген жалтыр көк аспан сияқты мұның да жан дүниесі қаңырап қалғандай сезілетін.

Шәрбат мезгілінде тамағын пісіретін, бірақ әйтеуір көңілі үшін ғой, оның істеген тамағын ішіп жатқан Жан жоқ. Тек осы бір әдемі жүзге тесіле қарап, іші өртенеді. Өзінің өтіп бара жатқан өксік өміріне күйішеді. Қыз да мұның жанын түсінетін сияқты. Неткен сезімтал, нәзік, алғыр ойлы жан еді. Бәрін үнсіз ұғып, үнсіз түсінеді. Осы бір әдемі жігіттің мезгілсіз гүлдей солып бара жатқанына үрейлене қарайды. Сондай кездерде Жан қыз кірпіктерінің дымқылданғанын, суланғанын да сезгендей болады. Сонда жүрегі дір ете қалып өзінің қасіретіне ортақтасып отырған осы бір жас қызды құшырлана қысып, сүйіп алғысы келетін.

Майдың ортасында сандырақтауды шығарды. Түн баласында денесі қызып, жай таптырмай, қоз ілмей шығатын кездері болды. Аузына не келсе, соны айтып, бейне ішіне от түсіп кеткендей тынымсыз дөңбекшітін болды. Мінеки, осы бір ауыр кезеңдердің бірінде Жан құтырып жатып, қыздың көзінен телегей-теңіз болып ағып отырған жасты көрді. Ар жағын өзі де онша білмейді, есінен жаңылды ма әлде ұйықтап кетті ме, әйтеуір, сол бір сәттің я түс, я шынық екенін білмейді. Бірақ таңға жақын қызу түсіп, ауруы сейілгендей болатын. Қаламды қайта қолға алатын. Я болмаса обден шарнап, я ауруға жеңдіріп жатқан кездерде өзі айтып Шәрбатқа жаздыратын.

Бірде осылай қиналып жатқан үстіне Кәрім келді. Қолында егетін құралдары, тағы бірнеше дәрі-дәрмектері бар. Мәлдір ақ сұйықты шпричке күйіп, Жанның қасына жақындай беріп еді, тапыршып жатқан Жан:

— Кәрім! Кімді алдағың келеді? Керегі жоқ. Сенің рақ ауруынан жазатын дәрі тапқаныңа рахмет. Ал мыңа морфийінді әрі алып кет! Онсыз да мен дөңбекшіп жатып-ақ көңілді бола аламын. Маған морфийдің, жараны жеңілдетпей, адамды мас қылатын, бірер сағат көңілдендіретін алдамшы морфийіннің бір тиынға да керегі жоқ.

— Жан, мен сен қиналып жатқан соң әдейі... ең болмаса, бірер уақытқа жан жарасын жеңілдетейін деп едім. Кешір, — деп, жолдасы алдында ант-су ішті. — Жан! Сен түсінесің бе? Сенің әлі де жарты айдай, ең кемінде жарты айдай өмір сүруің маған өте қажет: сол уақытқа дейін мен сені сақтауым керек. Сол уақытта менің екі айлық еңбегімнің жемісін көресің.

— Саңдырақ! Жоғал, көзіме көрінбей. Алдамшы. Қайдағы жоқты айтып тұрсың. Меңің өлетіндігімді өзіңнің бес саусағыңдай біліп тұрып екіжүзденесің, қара бет. Янустың* құлы. Кет, сені көргім де келмейді.

Көрімді қуып шыққаннан кейін Жан қатты қиналып қалды.

— Мінекей, Шәрбат, адамдар қандай болады. Беті күліп, менің табытымның басына келіп, өлерде кеудеме үміт шамын жақпақ болады. Мен жан дос деп жүрсем...

— Қойыңызшы, ағатай! Мүмкін, ол шын айтып жүрген шығар. Қойыңызшы, сұраймын...

Шәрбаттың сөздері! Қандай жылы, жүрекке жылы тиетін, жұпар жапырақты, нәзік сабақты сөздер! Әлгі дәрігер-сымақтың қиыршақ сөзінен гөрі мына шипалы сөздер қайғы жүгін өлшеусіз жеңілдетпей ме?!

Осы бір сөздер оның жаралы жүрегін жамап, бойына күш күйғандай. Бірақ өмірінің соңғы кездерінде өте ашуланшақ болып бара жатқан да сияқты. Бұрын ешкімге қатты сөз айтпайтын ол жирен сақалды күнде сыбауға айналды. Көрімге де қол жұсап, қатты сөздер айтқаны есінде. Мұнысынан өншейінде өзі де ұялғандай. Бірақ амал қанша, сол бір сәттерде ышқынып кетіп, тасып төгілетінін қалай тыйсын. Тіпті кейбір сөздерін өзі де аңғармай қалып, артынан опынатын болып жүр. Сірә, бұл жақсылық емес қой деп ойлайтын. Мұның бәрі кітаптың бітпеуінен және өлім сағатының жақындай түсуінен еді...

Ол түндерде жатып алып, қалған күндерін ойдан өткізетін. «Он тоғызы... Жиырмасы... Жиырма бесі... тоғызы, отызы... Бұл уақытқа дейін жете алар ма екенмін? Майдың қай күні екен? Өттең, біліп алсам... Бірақ асығатын не бар, бітіп қалды ғой...».

Азап, азап, азап — қаламсап ұстаған діріл саусақтар, үміті өшкен Жан, жазушы, адам үшін, солар үшін өмірінің ақырына дейін күреске түсіп жатқан жан.

Майдың жиырмасы. Бітуге жақын шығарма. Қаламсап жай жүреді. Бірнеше сағаттай есінен танып қалды. Күндер, сағаттар санала бастады. Баяғы университетте оқитын қыз елестейді көзіне. «Қазір ол неше баланың анасы екен?».

Соның «шикі баласың» деген сөзіне әлі түсіне алмайды. Адамның кейде осындай кішкентай заттарды да түсіне алмай өліп кететін кездері болады екен-ау. Қайта жолықса ғой, аңықтап сұрар еді.

*Янус — екіжүзді адам деген мағынада. Ертедегі гректердің мифологиясы бойынша, уақыт құдайы. Екі жаққа қараған екі бетті адам ретінде бейнеленген.

Дегенмен, бұл сол қыздан бөтен ешкімге ғашық та болған жоқ қой. Анығында, үлгіре алған жоқ. Артында ұрпақ та қалмады. Тек шығармасы болмаса...

Өмірінде бір де бір жас арудың тән отына күймей өлу деген не сұмдық еді.

Шығарманың ақырғы тарауының бірнеше беттері қалды. Нағыз ашылатын, шешілетін жері. Соны адамдарға шешіп беру керек. Енді түнде де жазуға кірісті. Аурудың да ұйықтатып жатқаны шамалы. Бес минут жазып, елу минут әлсіреп жататынды шығарды. Соңғы үш күнде нәр татуды да қойды. Тек жазу, жазу; естен танып жату. Тіпті денесінде торғайға тамақ болар да еті қалмады деуге болады. Бұрынғы сымбатты жігіттің беті шұқыр-шұқыр, әжім, сүйек. Оттай жанған, тереңде кеткен қап-қара көздер, әрең ілініп жидіп тұрған шаптар, қу бұтақша сидиып қалған жіп-жіңішке қолдар – міне, Жаннан қалғаны осылар еді. Қазір оған қаламсап пен қағаз денесінің бір мүшесіндей. Есінен танып жатса да айрылмайды. Басын көтеріп алып жазады, есінен танады, Шәрбат тамақ өкеледі, оны қабылдамай, жазуға қайта беріледі. Стол үстіндегі сағат жұмыссыздықтан секундтарды санайды. Жанға аянышты көзбен қарап, таңдайын үздіксіз қағады, басын шайқайды.

Майдың отызы. Жан сұлық түсіп жатыр. Қазір Шәрбат пен оның шешесі қасынан кетпейді, түндерде от сонбейді. Қолдары кепкен ағаштай сидиып тұр. Көзіндегі шырақ оты да сөніп бара жатқандай. Шаңылып жатқан қағаздарды ретпен жинайды күтушілер.

Июнь. Июньнің бірі.

Сұлық түсіп жатқан Жанның бетінен әлсіз қуанып толқыны жүгіреді. «Әх, қаба сақал, өтірікші».

Екісі, үшті... Бесі...

Жан әлі беріспей жатыр. Қолын созады. Қаламсапты іздегендей болады. Ақырғы жазылып бітпеген бетке үңілгісі келеді. Бірақ ауру төсектен көтертпейді. Шәрбатқа аянышты көзбен қарап, ақырғы бетті жазып таста дегендей ишарат білдіреді. Қаламсап сұрайды. Қозғалып жатқан тек көзі ғана. Тіпті қолын да көтере алмайды. Оны тек өмірмен байланыстырып тұрған осы бір бітпей қалған шығарманың бір беті сияқты еді. Сол үшін де тырмысып, өлімге берілмей жатқан қалпы бар. Егер сол бетті қазір бітірсе, жайбарақат көзін жұмып, кете беретіндей сезілді Шәрбатқа. Сол минутты жақындатпауға тырысады ол. Тіпті қолына қаламсап алмақ түрсын, қағазға да қарағысы келмейді. Жанның бұл жағдайында оны қанжармен түйреп өлтіргенмен бірдей еді ол. Ол естен бір танып, бір танбай жатқанда, «шығармамды бітіріп тастадым» деген сезіммен көзін жұмып кетуі де ықтимал еді.

Шәрбат қазір соны ойлап отыр. Адам кейде өлімге болмай, ұзақ тартысалды, есінен танбауға, азапқа шыдауға көнеді. Сөйтіп, сағаттар бойы қиналып жатып алады. Ондай уақытта өлім күте тұрады. Адамның еркінен аса алмайды. Онда өлім табалдырықтан аттағанмен, төрге ене алмайды.

Міне, Жан осындай арпалыста еді.

Июньнің алтысы. Күн қып-қызыл болып шығып, соның артында-ақ аспанды қара бұлт қаптап алды. Жауын болары сезіліп, жердегі шаң топырақты қатты жел ысырып айдай басталды. Өзеннің толқындары ақ көпіршіктеніп, жарға ызалана соғып жатты. Зоулім теректердің басы гуілдеп, бұтақтарындағы бозторғайларды сілкіп-сілкіп тастап, құтырына ыжылдады. Қара қарғалар желге қарсы тұра алмай, ыға бастады. Аспандағы бұлттар күркіреп, әзір жаумаса да, жерге барған сайын жақындап, қаһарлана, сұрлана түсті. Жауын иісі сезілді. Қарлығаштар алдақашан жоқ болған. Алыстағы қарасұр бұлттар інінен әр жерден-ақ ұсақ, жіңішке көгілдір сәулелер жарқ ете қалып, жақындай берді. Үйлердің төбе патырлары зарлап, терезелер сартылдап қоя берді. Иттер ызы-қиқы болды.

Жан сұлық түсіп жатыр. Бірақ табиғаттың осы дүлей күшін инстинкт бойынша сезіп, соған есі ауып жатқандай.

Шәрбат оның бетіне қарап еді. Қан-сөл жоқ қатып қалыпты. Басын сұмдық ой жайлап кетті:

«Өлім деген осы емес пе?».

Құлағын Жанның көкірегіне салып еді, жүрегі өлі де өлсіз, бірақ соғып жатыр екен — қуанып кетті.

Көзі білеудей болып осы бір қыздың қайғысы қаншама ауыр десеңізші. Қасында отырған шешесі де бозарып, үнсіз қалған. Екеуі де бейне табыттың қасында отырған адамдар сияқты.

Дауыл күшейе түсті. Төбе қаңылтырына тырс-тырс етіп бұршақтар да сабалап қоя берді. Төбеде мындаған барабанның соғыс маршын ойнап тұрғандай. Шәрбаттың жүрегі көтеріліп, денесінде біртүрлі діріл пайда болып, толқып кетті. Көз жасы одан сайын ағытылып, өлсіз адамның кеудесіне тиді. Жан ерші әзер қыбырлап:

— Шәрбат... — дегендей болды. Шәрбат жалт қаралы. Өңі ме, түсі ме? Қайтадан өлсіз ғана, бірақ айқын дауыспен:

— Шәрбат... — делі Жан.

Шәрбаттың жүрегі атша тулап қоя берді. Шашын жайып салып, қасында отырған шешесінен де ұялмай, Жанға жақындап, үстіне төне берді. Жан да жарыққа ұмтылғандай есмерін көрсетеді, өзіне жақындап келе жатқан Шәрбат жүзінен көзін алмайды. Ақырында Шәрбат өбден төніп келіп, ыстық жасқа малынып, дымқылданған ернімен Жанды сүйіп

алды. Жанның көзінен жас ытқып кетті. Бишара Жан! Өмірінің ең ақырғы сағаттарында ғана үлбір ерінді, шынайы махаббаты тапты-ау. Шешесі сырт айналды. Шәрбат көзінен жасы теңіз болып, ештеңені де аңғармай, Жанға қарап егіліп отыр. Жас үлбір бетті жуады, иектен тамшылайды. Оны сұртетін Шәрбат жоқ.

Осы кезде есік сарт ете қалды. Үсті-басы су-су болған, әбден малшынған Кәрім кіріп келді. Келе сала қол сумкасынан бірденені суырып алды да, Жанға ұмтылды.

— Жанушка! Жанушка! Жан достым менің! Мынаны ішуге халің келе ме? Әлде мені естімейсің бе?.. Аузын жақындат, Шәрбат. Тез! Басын көтер.

Қимылдар адам айтқысыз жылдамдықпен, математикалық дәлдікпен істеліп жатты. Кәрімнің суға малынған киімдерінен су сорғалайды. Арпалыс пен үрей қатар ойнайды онын жүзінде. Жанның аузын ашып, қарақошқыл бір нәрсенің алғашқы қасығын аузына апарды. Бірақ оның жартысы еріннен қайта төгілді де, жартысы ғана әрі қарай өткендей болды. Кәрім тағы қайталады. Сосын ғана терін сүртіп:

— Егер енді бір жеті шыдаса, Жан аман қалады, — деп айқайлап жіберді де, әбден шаршаған ол аузын бұған қапшықша бұрышқа сылқ ете түсті.

* * *

Ажал есік алдына келді. Табалдырықтан аттады. Арқасындағы қапшығын сілкіп тастап, төрт айлық азаптан құтылғанына қуанғандай босағаға отыра кетті. Уһ деп демін алды. Аяқ-қолын созды. Керілді. Ажалға енді жайлануға болады. Енді азап пен қасіреттен құтылатын күн туды. Олармен есеп айырысуға болады. Ажал енді саспайды. Енді бұл бөлмедегі адам мұның болат саусағынан жырылып кете алмайды.

Ажалдың жағы қуарған. Ұрты солып қалыпты. Көздерінің орны індерше үңірейеді. Тістері ақсиып-ақсиып, әр жаққа қарап тұр. Мола басына қойылған құлпытастар сияқты. Терісі қап-қара. Қолдарының үстіне өскен жүндерінің әр талы шегедей, тырнақтары кішігірім күрекше тәріздес.

Ажал ойланып отыр:

«Неткен берік адам. Осы уақытқа дейін берілмей, арпалысып келді-ау бұл. Сірә, оттан жаралған пәле шығар. Адамдардың ішіндегі бір қырсығы екен. Мен осындайлардан қорқамын. Бұларды келіп алған құрлы зықынды шығарады. Тәлкек етеді. Мені де солай қылған жоқ па...»

Бірақ енді бітіп қалды ғой. Қанша тырбынғанмен, біздің ауылға аттанар кезі алыс емес. Мен, міне, демігімді басып алғанша ғана босағада отыра тұрамын. Енді ешқайда

кетпейсің. Құрық тасталды. Қыл шылбыр мойныға оратылды, «Жан» деп аталатын дене, төрт ай бойы есіңнен ене алмай, түндерді торып жүр едім; енді, міне, төріңе жақындап келе жатырмын. Қазір жүрегіңді суырып аламын».

Көрім селк ете қалды. Тап осы ойды оқып, осы суретті көзімен көріп отырғандай селк ете қалды. Мына кәрі албасты, мына босағада отырған ұсқынсыз, түрсіз мақұлық – сол Ажал деп қалды. Түрін де, түсін де айқын көргендей болды. Етсіз, солған жақтарын, сойдақ тістерін, үңірейген көзінің орнын көріп қалғандай болды.

Көзін сүртіп, босағаға қайта қарады.

– Уһ!

Ештеңе жоқ екен, әйтеуір. Жаңағы ойы ма әлде түсі ме? Белгісіз. Сәл қалғып кеткен сияқты.

Осы күні осындай ойлар мен түстер ме, әйтеуір, белгісіз бір сезімдер Көрімнің басын мың шандып алып, кармағынан босатар емес. Есінен де жаңылыстыратын болып жүр. Кейде мына көз алдында жанып тұрған шам аспандағы күнге айналып кетіп, содан соң гүмп етіп мұхитқа құлайтын сияқтанады. Бетіне шашыраған толқынның ұсақ тамшылары тиген сияқтанады. Көрім қайтадан қарағанда, шам сәл дірілмен баяғыдай жанып тұрушы еді. Кейде бүкіл үй орнынан қозғалып, судың бетімен жүзіп бара жатырған сияқтанатын. Далаға жүгіріп шығам дей бергенде ғана есі қайта оралатын.

«Шынымен институтта бастаған зерттеулеріміздің теріс жолмен кеткені ме? Профессор К. қайда екен? Студент жолдастар, қазір олар да дәрігер ғой, солар қайда екен? Осы жолмен бара жатыр ма екен? Бір қорытындыға келе алғаны бар ма екен... Қайран профессор? Сіз ондаған кафедралардан босай алмай, жүздеген кабинеттерде тұтқындалып жүрсіз-ау. Әйтпесе, бағыт дұрыс болғанда, бір нәтиже шығу керек еді ғой.

Мінскей, мен де бір нәтижеге жеткен сияқты едім, бірақ ол да алдамшы болып қалып отыр ғой... Бірақ неге бөтен аурулар жазылады? Емдеген үш адамым қалай аяғынан тік тұрып, сауығып кетті? Неге?

Қайран Жан! Егер сені құтқарып алып қала алмасам, мына босағадағы... ана сұмдық Ажал сені құшақтап алып кете бере ме? Осы жаңалықты ашуға итермелеген де, барлық уақиғаны тездеткен де сен өзің емес пе едің? Егер сен болмағанда, мен әлдеқашан үмітсіз тастаған бұл ісіме қайта айналып соғар ма едім, соқпас па едім?

Мен сол топас күйімнен арылар ма едім, жоқ па? Мен мына үш адамға өмір алып бере алар ма едім, жоқ па...

Москва... Москва да тынышымды алып барады. «Жібер де жібер!». Мен мұны қалай жібермекпін? Ракты жаза ала-

ды деген дәрім жаза алмаса, бұдан артық қандай соққы керек?! Сандырақ болып шықпай ма сонда мұным? Жоқ, шыдау керек.

Шыда, Кәрім. Әлде де шыдау керек.

Шыда, Жан. Шыдап бақшы, Жанушка. Жігерің қайда сенің? Болағтай жігерің. Тасқын селдей жігерің. Шыда. Шынымен-ақ көз жұмып кете бермекшісің бе? Жоқ, шыдау керек. Шыда, Жан.

Жан! Жан...».

Жан қозғалмай жатыр. Ерні бордай боп-боз. Көзі жұмулы. Қолдарын айқастырып, өліктерше кеудесіне салып қойыпты. Шәрбат қалғып отыр. Күндізгі арпалыстар оны да әлсіреткен сияқты. Жүзі әбден сынған. Жайқалған гүлдің солуы қандай көріксіз — бұл да сондай қатып-семіп қалыпты. Қалғып отырып бір селк етеді де, қайта оянады. Жанға қарайды. Қайта қалғиды. Зымиян ұйқы көзді буып, бойын ұйытады. Кәрім де қалғиды. Басы төмен иіле бастайды...

Шам жанып тұр. Жанның ерні бордай боп-боз. Қолдары айқастырылулы. Босағада...

...Бірақ күндер өте берді. Желімдей созылған сылбыр күндер. Өтіп болмайтын, әрең жылжитын ауыр-ауыр күндер. Бірақ, әйтеуір өте берді. Июнь күндерін жей берді. Июнь тауға өрлеп бара жатқан ауыр поездардай әрең жылжи берді. Күндерін бірінен соң бірін сөгіп, артына қалдыра берді. Қалған күндер төмен ағытылған вагондардай зырқырай ұшып жоғала берді.

Июнь жылжи берді. Жан көзін ашатын болды. Жан қозғалатын болды. Жан кірпігімен қаламды ымдап, қағазды көрсете алатын болды. Жан орнынан әлсіз қозғалатын болды. Июнь желімделіп қалған күндерін әрең ажыратып, таудың басынан лықсыта босата берді.

Жан нәр тататын болды. Шәрбат қайта толқыды. Кәрімнің шашы бұрынғыдан да гөрі кобырап, жүрегі каттырақ соға бастады.

Қуаныш! Қуаныш! Жан езу тартты! Кәрім есінен адаса бастады. Шәрбат қайтадан албырт, қайтадан жарқын бола бастады. Жан қаламсап сұрады. Шәрбаттың шешесінің тынымы кетті. Кастрюльдердің қақпағының салдыры күшейді. Бөлмеде төтті бу бұрқырай бастады. Жан нәр тататын болды.

Қуаныш! Қуаныш!

Жан нәр жұта бастады. Жанның көзіндегі сөніп қалған от қайта жан етіп, қайта жалындады. Шәрбат қайтадан алып ұшып, бетіне қызыл үйірді. Кәрім сезіміне шек болмады. Тілі шешіліп, сөзуарлығы қайта басталды... Шешендігі нағыз пегіне жетті. Бөлмені қуаныш жайлады.

Москваға телеграммалар ұшты. Эфирге тыным болмады. Москва аэродромында профессорлар тиелген самолетті от алдыра бастады. Пропеллер зырылдай бастады.

Қуаныш! Қуаныш!

Газеттер ауыз жаппады. Газет беттерінде «Рак жеңілді! Рак бітті! Рактар династиясы тағынан түсті!» деген хабарлар сыймай, сығылысып тұрды. Ракпен ауырып, кереуетке шегеленгендер орындарынан ұшып түрегелісіп жатты. Олардың жүзінде қуаныш жалыны лаулады.

Қуаныш! Қуаныш... Қуаныш... Қуаныш...

* * *

Түн. Шам жанып тұр. Бөлмеде Кәрім, Шәрбат және оның шешесі. Кәрім сөйлеп отыр. Даусы да қоңыр, бірқалыпты, саспай, бейне бір ертедегі жыраулардай сөзін салмақтай сөйлейді. Бөлме ішін тек осы бір қою, қоңыр үн толтырып тұр. Құлаққа жағымды, өзеннің баяу ағысындай, бірақ ешкім тоқтата алмастай жойқын күшпен төгіледі. Бәрі де ұйып тыңдап қалған. Жан да шалқасынан жатып құлақ тігеді.

— Мен де бір сен сияқты, жан досым, өмірдегі күпия сырларға құмар адам едім. Соларды білгім келетін еді. Дүниенің жұмбағын ұққым келетін еді. Бірақ осы кезге дейін ештеңе істей алмай жүр едім. Менің кеудемде дауыл туғызған сенің ауруың болды. Адамда неше түрлі күштер, қабілеттер іштен тынып, бұйығып, ұйықтап жүре береді екен ғой. Оларды түртіп оятып, дұрыс жолға бағыттап жіберетін бір күш болса, тамаша нәтижелер беруі мүмкін екен. Менің ұйықтап жатқан мүмкіншілігімді қамшымен тартып жіберген сенің ауруың болды. Рас, бұл жұмысқа мен тап осы биыл ғана, соңғы екі айда кіріскен жоқпын, институттың ақырғы курсыңда жүргенде профессор К-нің басшылығымен біраз студенттер болып рак ауруының табиғатын зерттегенбіз. Сол тәжірибелер мен сонда мұғалімнің айтқандары бұл табыстың елу проценті екендігінде дау жоқ. Мінекей, сөйтіп, мен қар кетісімен далаға кеттім. Апрельдің аяғы мен майдың іші жер бетіндегі көктің бәрінің қаулап өсіп, дүниені ароматқа толтырып тұратын уақыт қой. Сенің айтуыңша, мінекей, осы кездерде шөп басында грамдап, килограмдап, центнерлеп шипалы дәрілер ілініп тұрады. Мен соларды іздеуге кірістім. Талмай іздедім. Өлім аузындағы адамды қалай алып қалу керек — мінекей, осы ой болды менің басымда сонда. Әр түрлі шөптерді жинастырдым. Халық емдерімен таныстым. Ең ащы шөптер мен ең сәтті шөптерді жинастырдым. «Удың басын у қайырап» де-

ген мақалды еске ұстадым. Сөйтіп жүріп бір қорытындыға келген де сияқты болдым.

Бұл дәрінің айрықша қасиеті сол...

Жан тәтті үнге балбырап ұйықтап бара жатыр. Көрімнің де даусы өшіп бара жатқандай, бірте-бірте алыстай берді.

Шәрбат пен шешесі көздерінен мейірім оты жаркылдап, Көрімнің әңгімесін ұйып тыңдайды. Жанға әңгіме еміс-еміс, анда-санда үзіліп жетеді.

— ...Метастаза бергенмен... блокада жасау әдісіменен... — Стол үстіндегі сағат тынымсыз шықылдайды. Плита үстінде буы бұрқырап ыдыстар селкілдеп тұр. Шәрбат кейде солар жаққа жүгіріп барып келеді де, Көрімнің әңгімесін қайта тыңдайды.

— ...дейтін асыл шөп бар...

Көрімнің даусы тағы да сөніп, бір естіліп, бір естілме жатыр. Жан бейне теңіз бетінде шайқалып келе жатқандай. Немесе біреу мұны өлділегендей рақат, мас ұйқының құшағына еніп бара жатыр. Ұйықтап бара жатып Көрімнің көмескі үні мен Шәрбаттың жарқын жүзін тағы да еміс-еміс шалып қалды.

* * *

— Міне, Жан, көркем дүние! Міне, нулар шалқып жатқан! Міне, гүлдер шешек атқан! Өттең, ақын емеспін. Осы сияқты дүние қазір сенің құшағыңда. Не істесең де өз еркің — мейлі жырла, мейлі жыла. Аспаның да көгілдір, ауаң да мөлдір.

Жан аппақ тістерін ақсита күлді. Қуаныштан, шаттықтан күледі. Мас адамдай. Кеуде кере дем алады. Айқайлайды. Шидей аяқтарымен өрең тұр. Теңселіп барып, құлай жаздайды. Бұл оның далаға бірінші шығуы еді. Оның ар жағында Шәрбат тұр. Биязы, нәзік жан. Қандай тамаша елі жүзі қазір оның. Барлық қызыл бетке теуіп шығып, май айындағы гүлдерге құлпырып кеткен.

Көрім Жанға жақындап келе жатыр.

— Жан! Менің сенде қандай есемнің кеткенін білесің бе? — дейді айқайлап. Жан түсінбейді.

Кенет Көрім алға екі аттап басты да, көкке қарап мойнын созып тұрған Жанның төменгі иегінен оң жұдырықпен салып өтті. Жанның аппақ тістері бір жарқ ете қалды да, екі аяғы көтеріліп барып, арқасымен жерге былш ете қалды.

— Ха-ха-ха-ха. Білесің бе, мен алғаш саған келгенде қандай базарлықпен сыйлағаныңды. Мінеки, қазір сол процентімен қайтты.

Үстін қағып, сақылдап күле түрегеліп жатқан Жан:

— Ах, Морфий, мен саған көрсетермін. Әлсіз адамға бокстың техникасын таныстыруға шебер екенсің.

Кәрім Шәрбатты айналып қашады. Шәрбат өзінің биязы даусымен:

— Болды, Жан! Қумаңызшы, — деп өтінеді. Жанарында күлкі ойнайды.

Жан да қуып жүргенмен, әлі дұрыстап аяғын алып жүре алмайды. Шынынан ойыны көп. Бірақ бәрі де шат, бәрі де осы бір тамаша жаздың күніндей жарқын, бақытты, еркін кұстар еді бұлар.

* * *

Жан ақырғы бетті жазып отыр. Қаламсабын қойып, ұзақ ойланады, басын шайқайды. Сызып, қайта жазады.

Ақырында орнынан тұрды. Алақанын укалап, керілді. Қағаздарды ақтарып жүріп, ең бірінші, баяғы ауру қолдармен жазылған алғашқы бетті тапты да, оның оң жақ шетіне қызыл сиямын:

«Ажал аузынан алып қалған жан достарым Кәрім мен Шәрбатқа арнаймын» деп жазды...

...Төменде гүлдер өсіп, қоға бас салды. Өлең желдің сәл лебімен-ақ шайқалып, теңіз бетіндегі толқиды. Әріректе бақ-бақтар гүлдеп, ұсақ-ұсақ ақ түйіршіктер кешкі ауада өрмекшінің ауымен бірге қалықтап жүріп алды. Су шетінде балықшы, жылқышылар қараяды. Әсем көбелектер күм ішінде сүттіген айнала ұшады. Жар беткейлерінде құстардың шүрқ тесік ұялары көрінеді. Көкектің нақыштап қана, бейне бір бейтаныс қызбен танысқандай, өзінің атын шегелеп айтып жатқаны естіледі. Алыста өзен жайбарақат бұралады. Өзінің арнасында тербеле, рақаттана ағады. Ар жағында қырлы дала басталады. Кең жазықта жусан мен киікөты иісі мұрын жарады. Август бастала сайран кетуге дайын тұрған балқаңбақтар шоқтанады. Бұл мезгілде киіктер ауыл маңына келмейді, дала түкпірлеріне кетеді. Торғайлар шықылық атып, өзінің кішкене денелерін кең аспанға лақтырып-лақтырып жіберіп, қайта қағады. Күн иек астындағы төбелерге жетіп, соған иегін сүйеп демалады, осы алқапқа жіңішке, ұзын, қызғылт сәуле жібереді. Жәндіктер жер бетінде еркін сайран етеді.

Мыңдаған, миллиондаған дыбыстар — гүлдердің шайқалуы, құстардың шықылықы, жәндіктердің қыбыры, желдің ызыңы — жаз мелодиясын шертеді. Аспан да, жер де, ауа да осы бір дыбыстарға — табиғаттың шипалы музыкасына елтіп, салтанатты да белгісіз дірілмен балбырайды...

...Бұл июнь еді. Бұл июньнің аяғы еді.

ҚАРА ЖАҢБЫР

Аспаннан найзағай шарт етіп құлап түскендей болды: кемпір итсигек шауып жатқан шотын әнтек қоя беріп, селк етіп еріксіз жоғары қарады.

— Астапыралла!

Көк жүзінде қауырсындай бір бұлт болсайшы. Бұл не шартыл? Әлде солай естілді ме? Немесе мына жүзі көгере жалтыраған темір шоттан туған дыбыс па? Я итсигектің түбірі күрт етті ме? Бірақ олай дейін десе, қатты шартыл ғой. Кемпір құлағына сүк саусағын жүгіртті. Бітіп қалған жоқ па екен? Қақырынып көріп еді, өз үні кәдімгідей сайрап тұр.

«Апырай, ә!».

Таңырқаған, қайран қалған кемпірдің жүрегіне қорқыныш кіре қойған жоқ та, бірақ өзі түсінбейтін, бұрын білінбеген белгісіз бір сезімге енді. Енді белін жазып, басын көтере, көз алдын қауымдай, кеңірек шолды.

Қыр басында екі үй. Бірі — шымнан қаланған жымырық, түлкінің ініндей тар, екі терезелі, аласа, ескі моржасының үстіне күпі сияқты етіп түбі жоқ ескі шелек төңкерілген, әрі десе, жанындағы кішкентай сайға қазірме-қазір құлап кетейін деп тұрғандай қисық үй. Бірақ жанында ашық аула, жабық қора, қыстан қалған самтық шөптерден жасай берген қоршаулары мол қорам. Екіншісі — өлгі кішкентай сайдың бер жағында тұрған бес қанатты қоңырқай киіз үй. Бұл кемпірдікі. Екі үйден солтүстікке қарай қырлық таусылып, көктем мен жазда жұпар иісімен тойдырып, көздің жауын ала, кілемдей құлпырып тұратын, қазір күздің басы болса да, сәл қошқыл тартқанмен, өңін жоғалтпаған рақат көгал басталады. Ол әріректе ақ құмдыққа тіреліп, кей жерлерден кетік-кетік тарақтай жылғаланып барып, Жем өзеніне құлайды. Судың арғы бетінде біраз жер қайтадан ақ құм. Қыр басы бұл жерден бес-алты шақырым. Оның жиегіндегі жапырласа қалған үйлер сым басындағы торғайлар сияқты кішірейіп көрінеді. Ол — аудан орталығы.

Мүмкін, дыбыс сол жақтан шыққан шығар? Жоқ. Дәл осы жерден, осы аспаннан...

Кемпір күдіктене қайта бір қарап, жиналмаған итсигектерін жинамай-ақ, үйге қарай жүрді.

Киіз үй жаңа да, ескі де емес. Сыртқы киіздерінің түсі әлі оңа қоймаған. Түндікке таяу жерде бір жап-жасыл, әдемі кесіртке ішін солқылдатып, қызыл аузын көрсете ашып, басын әрлі-берлі жылт-жылт бұрып тұр. Қимыл бермегенде, кемпір оны байқамайтын да.

«Жері құрып...» — деді кемпір күбірлеп. Үй ішінде тыныштық. Қызыл оюмен өрнектелген, бірақ ескілеу ақ киіздің

үстіндегі көрпеді көпшік жастанып, он жасар бала сабаққа дайындалуда. Бұл – немересі. Дәптері жоқ, ескі бір кітаптың бетін шимайлап есеп шығарады. Ортадағы қоламтада қара шойын құман беліне дейін көміліп, шөккен түйедей маңқиюда. Есік жақта сары жез шылапшын күңгірт жылтырайды.

– Шылапшынды түсіріп алған жоқсың ба?

– Жоқ, әже.

– Тиген де жоқпысың?

– Жоқ, әже!

– Ау, айналайын!

– Есебімді шығара алмай отырмын. Шығарып берші.

Кемпір қою қабағын керіп, немересіне үнсіз қарады.

– Сен енді жақсылап тыңдашы деймін.

– Иә...

Кемпір құманның қақпағын ашып, ішіне су толтырды да, шырт еткізіп қайта жапты.

– Тыңдашы деймін, әже!

– Құлыным, тыңдап отырмын.

Бала әуелі бір рет «мінеші» деп алды да, тақпақтағандай қылып алдындағы кітабын оқи жөнелді.

Бұл екі қаладан бір-біріне қарама-қарсы шыққан поездар туралы есеп еді. Үлкен екі қаладан – Москва мен Ленинградтан.

Кемпір үй іші жарық, сәске кезі болса да, тарамыс-тарамыс әжім толы оң қолының алақанын кесе ұстап, көзінің алдына апара, алыстан мал қарағандай ойланып қалды. Ол жасы жетпіс екіге жетсе де, жүзден аса көп санап көрмеген адам болатын-ды. Мүмкін, санайын десе, мыңға дейін де, одан да әрі санай алар ма еді, бірақ олардың кемпірге қажеті шамалы болды. Өмірінде көп қолданыс таппаған сандар еді ар жағы. Мына есептің сондықтан оған қиын соққан түрі бар. Дегенмен, үндемей қала алмады:

– Бұлар әлгі дәу шаһарлар ма?

– Шаһар деген не, әже?

– Қала ше...

– Иә, иә.

– Ояқта соғыс болып жатқан жоқ па?

Бала шек-сілесі қатып біраз күлді.

– Бұл өншейін есеп қой, әже. Есе-е-еп!

– Ө-ә... – деді кемпір. Сосын тағы:

– Бойыз деген не? – деп сұрады.

Бала тағы күлді. Өзі өмірі көрмесе де:

– Отарба ше, – деді өте жақсы білетін адамша. – Соны да білмейсің бе? Өзің, сірә, киноға барып көрдің бе?

– Жоға, тәйірі. Онда маған не бар?

Бала киноны жақсы көретін. Жылдың қай мезгілі болса да, қолына тиын-тебен түссе, клубқа асығатын. Кейде тіпті ақшасыз да бара береді. Аққали дейтін қара, жалпақ бет киномеханик бар, күндіз кинофильм ленталарын орап дайындауға кімдер көмектессе, соларды тегін кіргізеді. Тіпті, есік алдындағы бақылаушы өйел қатайып, жібермей жатса, өзінің жұмыс орнындағы сығырайған тесіктердің біреуінің жанына қақайтып қояды. Бірақ балалардың көбі киноның аяғына жетпей-ақ ұйықтап қалатын. Себебі, киномеханик оларды әуелі почтаға жіберіп, кинофильмдер салынған ауыр темір жәпіктерді тасытқызады. Сосын бірнеше дана қылып жазылған хабарландыруларды аудан орталығының әр жеріне ілу үшін жүгіртеді. Ең аяғы бояу, желім ерітіп езу, фильмнің ленталарын өрлі-берлі орау, тіпті, құдайдың күтты күні от алмай, пырқылдап жатқан ескі двигателін алма-кезек бұрату жас балалардың діңкесін құрғатын. Сосын кино басталғанда олар өліп жығылатын...

— Оһо! Онда поезд, мылтықтар бар. Адамдар соғысып жатады.

Кемпір нанбаған кейіппен қарады.

— Шын айтам, әже, жүздеген, мыңдаған адамдар жүгірі жүреді ішінде. Атысады.

— Өлгі құлыптың ішінде ме?

— Иә,

— Астапыралла! Бір-біріне оқ тиіп кетпей ме?

— Нағыз соғыс қой ол.

— Сендерге ештеңе етпей ме, көкем-ау?

Бала тағы сылқылдап күлді:

— Ой, өзің түсінбейді екенсің ғой, бір күні ертіп апара йыншы. Біздің әскерлердің соғысқанын көрсеңіз.

— Оларды көдімгідей тірі қылып көрсете ме?

— Иә.

— Әкенді көрген жоқсың ба, құлыным?

Бала мұңайып қалды.

— Жоқ, әже. Ылғи қарап отырам. Кейбіреулері ұқсап кетеді. Бірақ аттарын айтпайды.

— Бәрібір танысың ғой.

— Әрине. Бақтыбек өзінің әкесін көрді. Клубта «папа!» деп айқайлап жіберді. Артынан жылады. Сосын Аққали киноны тоқтатып қойды. Көрдің бе, әне.

— Сен де әкенді қарап жүр, құлыным.

— Иә, — деді бала. — Жаңағы есебімді айтшы, әже.

— Ат арба дедің бе өлгі?

— Отарба деймін. О-от!

— Ие-е...

Кемпір ойланып қалады.

— Ой, өзің шеше алмайды екенсің ғой, — деп бала қолындағы қарындашын лақтырып тастап еді, онысы жерге түспеді. Себебі, ол түбінен сәл кетіліп, жіңішке жіппен байланып, койлектің жоғарғы ілгегіне бекітілген екен. Жарты қарындаш біраз теңселіп, салбаңдап тұрды.

Даладан тапыр-тұпыр басып шауып келе жатқан жалаң аяқ баланың дыбысы естілді. Сөттен кейін-ақ табалдырықтан үлкен көзді, үлкен мұрынды қара бала Сағын аттады. Ол шөлақ койлек, ұзын дамбал киген. Көрпін үйдесі Рысекеңнің екінші баласы. Бесінші класта оқиды. Өзінен үлкен апасы бар — аты Ақжібек. Ол жетінші класта. Алғыр-ақ. Мұның өзінен кіші қарындас-інілері де толып жатыр.

— Әй, — деді Сағын өзінің еңтіге айқайлай сөйлейтін әлетіне басып. — Біздің үйге көп ат келді. Әйда, мініп алып, шауып келейік. Жүр! Құлманның шоқысын бір айналамыз.

Соны айтты да, жерден алтын тауып алғандай қатты-қатты сықылықтап күлді. Көзі жайнаң-жайнаң етеді.

Сағынның үйіне аттылардың көп келетін себебі — әкесі Рысекең аудан орталығынан қашықтағы бес колхоздың осы жердегі пунктінде жұмыс істейді. Міндеті — колхоздардан келген адамдардың ат-көлігін жайлау, жаю, оздерін қондыру. Әйтеуір, адамдар ағылып жатады да, бұл үй өмірі көліксіз болмайды. Шоп, қора, аула, самтықтардың көп болуы да сондықтан. Кейде жұрт Рысекеңді атымен атамай, «пункт» дей салады.

Кемпірдің баласы Нияз қуанып кетті. Өзі атжанды-ақ. Қабырғасы ырсиған қандай арық ат болса да, ер-тоқымсыз түске дейін шабуға бар. Бірақ мына есеп...

— Келгендер кім? — деді кемпір.

Сағын қуана сартылдап, бар білгенін айтып берді:

— Бір дегенім — басқарма, екі дегенім — әскерден қайтып келе жатқан кісінің тумасы, үш дегенім — және бір жас тумасы. Төрт дегенім — тағы бір мен танымайтын кісі. Төрт аяқты бір арбасы тағы бар. Аттары өйдік-ау, өйдік! Әсіресе бір қызыл қасқасы. Қамшыдай. Нияз, мен соны мінем. Қазір иелері шәй ішіп жатыр. Әйда, кеттік!

Нияз тұрайын деп жатыр еді, кемпір:

— Сабағыңды болдың ба, қарағым, — деді.

Енді Нияз Сағынға жалынышпен қаралы:

— Есебімді шығара алмай отырмын.

— Біреу ме?

— Жалғыз түйір.

— Әкел. Шәйдың батасындай қағып тастайын.

Сағын отыра қалып есепке үңілді.

- Берірек отыр, қарындашың жетпейді.
- Жібін шешіп берейін бе?
- Ойбай, жоқ! Уақыт аласың. Әрі десе, жоғалып қалар. Екеуі бас түйістіре отырып, шығаруға кірісті.
- Түбірін қарашы, – деді Сағын біраздан кейін қарындаштың түбін мүжгілей отырып.
- Соқпайды.
- Бірақ есеп дұрыс шығарылды. Мүмкін, кітапта түбірі қате жазылған болар.
- Қойшы.
- Оллаһи, кейде ондай да бола береді. Қанша?
- Үшеуі жетпей тұр.
- Онда екі поезды бір-біріне қоссақ қайтеді... Сонда да біреу жетпей қалады... Ал екі қаланы поездарға қоссақ, біреу артық.
- Енді ол қарындаштың басын мүжи бастады. Нияздың оны іші жақсы көрмесе де, ештеңе айтуға батылы бармайды.
- Келгесін шығарсақ қайтеді? – деді кенет Сағын. – Дәл қазір бәрібір ештеңе шықпайды. Асықпай отырсақ, қағып тастаймыз ғой. Бәрі асығыстықтан.
- Сүйтсек, сүйтейік.
- Екеуі ұшып тұра келді.
- Әже, келгесін шығарамыз.
- Қайдам, айналайындар. Ұмытып кетіп жүрмесеңдер. Алыстап кетіп, мектептен қалып қоймаңдар. Осы бос шабыстың орнына қолдарыңа шелек алып, тышқан неге ауламайсыңдар, шай-шекер болатын.
- Балалар дәл қазір тыңдай қояйын деп тұрған жоқ, оны кемпір де біледі. Тек айта салды.
- Әже, ертең демалыс, күні бойы аулайық! Елу шақтысын қырмасақ, не деп айтты дейсің! – деді Сағын кемпірге жалынышпен қарап. – Ал мына аттар тұрғанда, сабақтан қалу түгіл, оған дейін жер жүзін бір айналып шығуға болады.
- Осыны айтты да, ол тағы сықылықтап күлді.
- Үйден шығысымен екі бала бір-бірімен жарыса, кішкене жолдың майда шаңдағын көтеріп, тыпырласып жүгіріп ала жөнелді.
- Аттардың тың екені беп-белгілі. Жолаушылар жай жүріп, жолдағы пункттерге қона, бап сақтап келген сияқты, әрі арба бар жерде қатты жүре қою қиын. Жақын пункт Түгескен осы жерден отыз шақырымдай ғана жерде.
- Сағын қызыл қасқаға лып етіп мініп алды.
- Басқарманың аты жаман болсын ба?! Жалын-ай, жалын. Біздің үйдегі домбыраның шашағындай. Сен мынаған мін. Бұл да дүлей-ау деймін. Тұрысын қарашы керіліп.
- Бұнысы жирен ат.

— Ешкім ұрыспай ма? — деп сұрады Нияз атқа жақындай бере. — Өзінің мінезі қандай екен? Дүрс еткізіп жүрмесін әлі.

— Қайдан! Жуас екені көзінен-ақ көрініп тұрған жоқ па? Қорықпа. Ешкім ұрыспайды. Және көрмей де қалады. Біз тез ораламыз ғой.

Нияз әуелі башайларымен аттың тірсегіне жабысты да, маймылша тырмысып, жалдан тартып, ерге өрмеледі. Әп-сәтте мініп те алды. Үй жанынан көп дыбыс шығармай қырлыққа шыққан олар, әудем жерге бармай-ақ, тасырлатып шаба жөнелді. Салғаннан алға суырылып Сағын шықты. Анда-санда «гит! гит!» деп айқайлап қояды. Аттардың да делебесі қозып кеткендей. Құлақтан жел зуылдайды.

Нияз атқа қанша құмар болғанмен, тап Сағындай шабандоз емес. Аса қатты шапқанда қомпылдаққырап кетеді. Қазір сондай шабыс басталып барады. Қалып қою және ұят. Ұшып кете жаздап келе жатса да, ат басын тартар емес. Құмарлық пен ұят екеуі қарбаласып, көңілді күдіктендіргенмен, алдында желедеп шауып бара жатқан ақ көйлек мақсат, нысанадай, соған қарай өршелене түседі.

Екі ат созылып, жусаңды далада ен жапанды дүбірлетіп шауып келеді.

Жарыстың қызған кезінде аспаннан ашы дауыс жетті. Шырыл. Екеуі де ат басын тартып, қарқын азайғасын аспанды, тінтті көздерімен. Бірақ әуелі ештеңені көре алмады. Тек бірер сәттен кейін Сағын қолын шошайтып, аспанның оң жақ бөктерін көрсетті. Сол жаққа қараған Нияз көк аспан жүзінде бір бүркіттің қолапайсыздау далбалаңдап жүргенін көрді. Кейде тіпті қиралаңдап, құлап кете жаздағандай. Ашы дауыс та содан шығады.

«Бұ не? Бүркіт бұлай шапқылдамайтын еді ғой».

— Күзен! Күзеннің даусы! — деді бұрыла шауып келе жатқан Сағын. — Күзен алып ұшқан бүркіт қой!

Нияз жаңа түсінді. Иә, ана бұрулі сары дене, ашы шырыл — күзендікі. Бірақ шақар неме берілетін емес. Бүркіт оны бүрсе, бұл оған айбат шегіп, шыңырау аспанда айқас салуда.

— Соңынан қалмай шаба берейік, — деді Сағын. — Әйда, былай қарай шап! Мынау барып тұрған соғыс қой.

Енді бұлар жай шабуда. Аспанның аңысын аңдап келеді. Бүркіт ұзап ұша алатын емес. Күзеннің шырылы құлақты жарып барады.

— Дүниеде ең биікке көтерілген күзен осы шығар. Ой, сасық неме, — деп Сағын тарқ-тарқ күледі.

Кенет бүркіт күзенді тастап жіберді.

— Ойбай, Нияз, төбеңнен түспесін, тырнағы тиген жерінен өлсе де айрылмайды.

Енді екеуі далбалақтап екі жаққа шапты. Бүркіт төмен қарай құлап бара жатқан күзенді тағы бір байқап көройін дегендей, суылдай, ысқыра құлап, сары денсге жақындай бере теуіп жіберіп еді, екпінінің күшімен лақтырған тастай бағытын өзгерте ұшты. Бірақ сонда да бір рет айбат шегіп, ащы шаңқ ете қалуға үлгірді. Әрі қарай бүркіт батпады. Күзен суылдап келіп жерге құлағанда, Сағын енді солай қарай шапты.

— Әне! Әне! Көз жазып қалма. Қу соңыпан.

Нияз да атын қос өкпеден жалаң аяғының өкшесін батыра аямай тепкілеп келеді. Күзен ештеңе болмағандай бір аунап түсіп, шапши жүгіріп, қашып барады. Енді екі атты қатар, қабаттаса шауып, оған жетіп-ақ қалғанда, ол бір інге кірді де кетті.

— Қап, өттеген-ай, — деді Сағын. — Осы пәлелер інді тапқыш-ақ.

Аттар ауыздығын қарш-қарш шайнап, өрең тоқтады. Ін жаңа екен. Тышқандікі. Кірген-шыққан із жатыр.

— Енді не істейміз? — деді Сағын ойланып. Сосын керемет бір ой тауып кеткендей: — Мен үйден күрек әкелейін, сен осы жерде қал. Қашып кетпесін. Соғып аламыз.

Нияз қалғысы келмей:

— Бұл іннен шығып, қашып кетсе, қайтемін? — деп еді, оған Сағын:

— Қашса, соңынан қуа бер. Тек кірген ілін көрсет. Саспа, баланың аяғын баспа, — деді.

— Күрсын, оны не істеймін, тістеп алып жүрер.

— Ойбай-ау, терісін тапсырсақ, ойдай шекерге қарық боламыз. Бұл саған саршұнақтың терісі емес. Күзен өте қымбат болады. Ауызға келіп түсіп тұрған зат қой. Тіпті саспа деймін мен бар жерде.

Сағын «еһ» деп тағы бір күлді де, жауап күтпей, шауып ала жөнелді. Нияз үңірейген, ар жағы қараңғы ін аузына қарап тұр. Бірдеме жылтырай ма деп күтеді. Бір рет тіпті аңның көзі сияқты бірдеме елестеп кеткендей де болды. Бірақ ешбір қимыл жоқ. Бүркіт аспанды жай шарлаула. Анадайдан Құлман шоқысы қарауытады. Ат жерді бір тарпығасын, ауыздығын тартты. Орнында тұрғысы келмей, бір сзулей береді. «Сорлылардың аузына осыншама темірді тығып... және оны қашырлатып шайнайды, тістері, сірә, ауырмай ма екен?» — деп ойлады Нияз. Аяушылық сезімі оның көзін әлгі тышқан ініне қайта аударды.

«Інінде тышқан болса, ол сорлыны өлдеқашан жайратты-ау!». Оның көз-алдына екі жәндіктің қараңғы, тар індегі айқасы елестеп, кішкентай жүрегі дірілдеп кетті. Көп уақыт өтпей-ақ, алдына күрегің өңгере шауып Сағын да жетті. Және бір ұзын темірі бар.

— Мә, екі атты тұса! Мен қаза тұрайын. Мына темір, шапшыса, керек болады. Қақ маңдайдан переміз.

Нияз аттарды тез тұсай салды да, жарты метрдей, сабак сиқты темірді ұстап, ін жанына келіп тұрды. Жүрегінде қорқышып бар. Күзен — қауіпті аң, жаны сіріден берік деп естіген сөздері үркітеді. Қақпанға түскендерінің көбі өлмейді екен, үлкен кісілер үстіне шығып, етігімен езіп тұрғанда да болмайды десетін. Бірақ, амал жоқ, қорыққаныңды Сағынға білдірмеу керек. Ол үлкен мұрнының үші терлеп, ыңқ-ыңқ қазып жатыр.

— Алыста емес, — деп қояды.

Шынында да, біраздан кейін күзеннің қызыл сары, тарақ құйрығы көрінді.

— Ә, бәлем, ін тар екен. Кейін шыға алатын емес. Күрекпен-ақ соғып алатын болдық, алақай-ай.

Сағын күрегімен тағы бір көсіп жіберді де, аңның ортан белі осы-ау дегендей, темірдің бір басымен құлаштай шірене ұрды. Күзеннің арқы екі аяғы дірілдеп барып, біраздан кейін қимылсыз қалды.

— Мә, саған, Гитлер! Сасық күзен! — деді Сағын масаттанып кетіп. Сосын: — Саған әлі көрімді көрсетермін, — деп тағы бір ұрды. Ақырында топырақ аршылып, күзен түгел көрінді. Еш жерінен қан шықпапты. Күректің үшімен әрлі-берлі аударып көріп еді, былқ-сылқ етіп, тіршілік белгісін білдірмеді.

— Өтірік өліп жатпасын, сен бастан бір ұршы, — деді Сағын. — Бұл ит өтірік өлгенсі қалады. Жылап сияқты тіріліп кетеді. Сосын тамағыңа қалалса, бі-ітті-і дей бер.

Нияз бастан бір салып өтті. Бірақ аң бәрібір қозғалмады.

— Киноның соңы, — деді Сағын, енді қорықпай-ақ, күзеннің құйрығынан тартып алып жатып. Оның жансыз денесі шынында да салбырап қалыпты.

— Әйда, тұсауды әкел.

Сағын күзенді тұсаумен тамақ тұстап және бір қылғындырып байлады да:

— Кеттік ауылға. Аңшылар деген осындай болады, — деді шаттанып. — Үйдің іші күзен туралы дәнеңе білмейді. Далада тұрған күректі алдым да зыттым. Таңқалудың әкесін қазір көресің.

Шынында да, Сағында аңнан олжалы қайтқан аңшының көтеріңкі көңілі бар. «Ол ештеңеден қорықпайды, неткен батыл, бесінші класқа барғанда мен де сондай болар ма екенмін», — деп ойлады Нияз іштей қызығып.

Бұлар әп-сәтте-ақ үйте жетті. Рысекеңнің үйіндегі шайды да ішіп болған қонақтар, кішкене балалар, Сағынның шешесі

Тойған да – бәрі далаға, есік алдына шығып тұр екен, солардың ортасына шауып кірген Сағын Ырғия күле күзенді ортаға сылқ еткізіп, «көріңдер» дегендей, лақтырып тастады.

Шынында да, жұрт таңғалысып қалды.

– Қалай ұстадың, жаным-ау, құр қолмен күзенді, – деді қонақтардың ішіндегі бір қара мұрттысы.

Рысекең баласына сүйсіне, масаттана қарап, қонақтар алдында көтеріліп қалғандай.

Тек кішкентай балалар ғана қорқа соқтап, шешесінің көйлегінің етегінен айрылатын емес.

Сағын аттан секіріп түсіп:

– Мен қорықпастан... – деп жатыр.

Нияздың атының жүгенінен жас, ақшыл жігіт ұстады да, аттың мойнын сипалап, «терлемеген екен» деп күбірлеп қойды.

Нияз, не себепті екенін, біртүрлі басыңқы оймен үйге қайтты. Келсе, кітаптары сол күйінде жатыр екен, жинап, сөмкесіне салды. Есебін өурелеп көргісі де келген жоқ.

Жарты сағаттан кейін өзінің торы атына мініп мұның үйіне Рысекең келді. Кемпір бұл кезде түйе сауып жатқан болатын, сондықтан ол төрге шығып, үнсіз отырды. Бұл сирек сақалды, мұртты, ақшыл адам еді. Бірақ аузы қисық-ты. Сол себепті бір көзі қызарып, жасаурап тұрады. Соғысқа жаракты болмай қалғаны да осыдан. Балалар «бұл кісі жас кезінде шайтан көрген, сонымен алысқан, жеңіп шыққан, бірақ аузы содан қисайып кеткен» десетін, бірақ оны еш бала батылы барып өзінен сұрап көрген жоқ. Рысекең бұл үйге тума, аралары үш-төрт ата. Аузының әлгі қисықтығынан сөйлеген сөздері бұзылып шығады.

Түйе сауып болып, кемпір ішке кіргенде, ол:

– Хал жақсы ма, шешей, – деді.

– Шүкір.

– Шұбат ішейін деп келіп едім. Біздің Сағынжан күзен соғып әкеліпті, – деп мақтанып та қойды.

– Естідім, жақсы болған екен, біздің үйдің де шәйі таусылып тұр еді, жыртық үйдің де құдайы бар деген емес пе. Мың болғыр-ай.

– Амандық болса, біраз шәй болар.

– Тілеуің бергір, біздің түйені қырға апарып тасташы.

– Өзім де мал қайыруға шықтым. Апарам ғой.

– Үйіңе келген кімдер?

– Ойбай, сұрама. «Шошқалытау» колхозынан бір жас жігіт самаурын боп қалыпты. Соны ауданнан алып кетуге келе жатқан тумалары.

– Астапырағда! Екі аяқ, екі қолы да жоқ дей ме?

– Солай дейді.

– Сақтай ғөр, жасаған! Қаріп болу қас пен көздің арасында деген осы-ау! Күні кеше сау жүрген адам...

– Амал қанша. Ана арбалары соған әкеле жатқан көлігі...

«Біреу қолынан айрылыпты, біреу бір аяғынан кестіріп келіпті» дейтін сөздер осы күні жиі естілетін. «Самаурын» деген сөз де кейде естіліп қалады. Бірақ бұл ауданнан жоқ еді. Енді міне... Хабардың өлімнен кейінгі жаманы – осы «самаурын».

Рысекең сусын ішіп болды да, мұртын әдемілеп сүртіп, атына қонып, түйені жетелеп қыр асып кетті. Біраздан кейін тағы бір атпен Сағын келді.

– Әне, Сағын келді, мектепке кетесіңдер, тамақ іш, – деді кемпір баласына.

– Ішкім келмейді, әже.

– Неге, қарғам?

– Тек...

– Қой, қарның ашып қалады. Ең болмаса, екеуің сүтке құмаршық былғап жемдер. Сағын, сен де жеші, айналайын!

Ол «иә» деп басын изеді. Екеуі темір келіге түйілген талқан құмаршықты сүтке былғап, сырлы аяқтап жеп отыр.

Құмаршық – құмда, өзен жағасында өсетін тікенекті шөп. Дәні төтті де нәрлі. Аз жесең де тойып қаласың. Тек қағуы қиын. Тікен шөптерді жинап, алашаның үстіне салып, бақан сияқты үлкен ағашпен ұру керек. Сонда ғана кішкентай дәндері сауылдап төгіліп түседі.

– Біздің үйде бір қапшық құмаршық тұр, – деп қойды Сағын. – Бүгінгілер жарты қап бидай әкелді. Әкемің еңбеккүніне.

– А-а... – деді кемпір. Сосын күбірлеп: – Жаңа Рысекең оны неге айтпай кетті екен, апырмау, – деді өзіне өзі.

Бұл екі үйдің бір-бірінен жасыратын ештеңесі жоқ болатын. Кемпір соған таңғалып қалған.

– Көкем ұмытып кеткен шығар, – деді Сағын.

Аш болмаса да, бұл екі үйге тамақ біткеннің бәрі таңсық. Ең аяғы қармаққа түскен бір балықты да бөліп жей қояды.

– Бүгін айран ұйымай қалыпты. Аудандағы үйге ештеңе беріп жібере алмайтын болдым. Қазір тағы ұйытып қоймасам.

Бұлар аудан орталығын орталық деп жатпайды, «аудан» дей салады. Онда кемпірдің келіні Нұрбике, оның ішкентай үш қыз баласы тұрады. Кемпір жастай Ниязды бауырына басқан-ды. Одан кейінгісі Әдемі бірінші класс оқиды, қалғандары жас.

– Енді аздап сусын ішіндер.

– Ішейік, – деді Сағын өуелі Ниязға, сосын кемпірге жымыя қарап. Ойы – Ниязға тамақты көбірек ішкізу, бір жағынан, кемпірге жағу.

– Екеуің де таусып ішіндер.

Тостағандар бір жоба бар екен.

– Соны да тауса алмайсың ба? – деп Сағын қыздырып қойды. Сәлден кейін екеуі де сусындарын тауысып, далаға шықты. Сағын ерге, Нияз оның артына көрпе салып жайласып отырысты. Кемпір оларға бір-біріне байланған сөмкелерін ұсынды.

– Шу, – деді Сағын.

Бұлар аудан орталығына жөнеле берді. Шоқтытып келеді. Аттың жүрісінен кейде Нияздың басы Сағынның арқасына тиіп кетеді. Құлап қалмайын деп, белінен қыса ұстап алған. Екеуінің де іштері бүлк-бүлк етіп, ішкен сусындары шылпылдай шайқалады.

– Күршек сияқты, – деді Сағын күліп. – Піскілеп жатыр.

– Мес десейші, – деп Нияз да көңілдене үн қатты.

– Ойпырмай, Қиланбайдың ішін-ай, мес десең, нағыз мес-ес.

– Үш шелек су сиятын шығар.

Өзенге жеткесін ат ағыс бойлап су ішті.

– Ауыздығын алмайсың ба, Сағын?

– Ат басына күн туса, ауыздықпен су ішер, – деп Сағын сылқ-сылқ күлді. Нияз да қоштай күлді. Екеуі қызғылықты бір үлкеп істің үстінен шыққандай.

Ат сораптап тартып тұр. Анда-санда бір-екі аттап ыққа қарай ойысады. Кенет анадай жерден өзеннің құм кемері жалп етіп суға құлап түсті.

– Оho! – деді Сағын. – Бұл қайта ештеңе емес. Құлады деп үлкен кемерлерді айт. Мылтық атылғандай. Толқындары қандай.

– Зеңбірек сияқты десейші.

Нияздың мұнысы – кинодан көргендегісі.

– Судан шауып өтейік пе, әлде, – деді де, Сағын әй-шайға қарамай, атты қос өкпелен теуіп қалды.

Тап осы түс тайыз екен, салдырлатып шауып өтті. Ірі-ірі тамшылар бұршақтай жауып, үсті-бастары малмандай болды да қалды.

Жүрдек ат біраздан кейін құмнан өтіп, қатаңдыққа түсті. Жалғыз аяқ жол кішкене бір жасыл өлкенің бойымен келеді. Кенет олардың алдынан үй орнындай кішкентай көлшік кездесе кетті. Оның бір жағасы қоға да, бір жағы ашықтық.

– Сен білесің бе, осында үлкен тостағанбақа бар-ау, – деді Нияз тоқтайық дегендей.

– Қойшы.

– Қыршың жаным қиылсын. Нанбасаң, көрсетейін.

Екеуі аттан түсе қалды. Көлшік таяз екен, түбіне дейін көрініп жатыр. Онда ұзын жорғалауыш құрттар, бетінде ты-

ным таппай зырлаған маса, кішкентай бүрге сияқты жәндіктер. Көлшіктің тек қоға жақ түбі ғана көмескілеу.

— Әне, тостағанбақа! — деп айқайлап жіберді Сағын алдымен көріп.

Тостағанбақа қоғаның түбінде дөңгелене қарайып жатыр екен.

— Айттым ғой, — деді масаттанып Нияз. — Мен мектепке жаяу барғанда ылғи осының қасымен жүрем. Өзімің тапқан көлім. Кейде жағасында қашан тостағанбақа көрінгенше отырам. Бір күні сабақтан да қалып қойдым.

Екеуі рақаттана құмардан шыға күлесті.

— Әйда, осы көлге ат қояйық, — деді Нияз сосын. — Әйтеуір, өзіміздің тапқанымыз өтірік емес қой.

Сағын да қуанып кетті.

— Сосын балаларға жаямыз. Бәрі келіп көреді.

— Бірақ атын не қоямыз? — деді Нияз.

— Шынында да, ә?.. Байқал, Балқаш...

— Қой, олар үлкен көлдер ғой.

— Бола берсін. Немесе...

— Бақакөл болсын.

— Тіпті, Тостағанбақакөл неге болмайды?

— Ұзын емес пе?

— Не ұзын?

— Айтұға ауыр ғой.

— Неғылар дейсің. Күніне бір қапшық сөз сөйлемейміз бе?

— Онда болсын.

— Тіпті, жағасына жазып кетейік.

— Әйда!

Сағын сол жерден бір бұта тауып алды да, көлшік жағасындағы дымқыл құмға тасқа басқандай қылып «Тостағанбақакөл» деп жазды да, артына, не себептен екені белгісіз, теп белгісін қойды.

— Қатып кетті.

— Алақай, енді балаларға айтып, көздерін қызықтыратын болдық.

— Айтпа деймін, тірі маскара болды.

Екеуі үлкен жұмыс тындырған адамдай, керемет жаңалық тапқандай орындарынан шаттана тұрды. Бірін бірі сүйемелдеп атқа мінді. Содан кейін де оңгімелері таусылмай, қызу әйелесе отырып баурайға ілінді. Қырдың астында жалғыз аяқ жол болатын, булар сонымен жүрді. Қырдың басына шықпалды, балаларға осы салқын, бір жағы көкорай, жұпар иісті жермен жүру бір рақат-ты. Осы қырдың астынан талай бұлақ көзін алып, былдырлап төмен жүгіріп жататын. Әр бұлақтың өзінің аты бар. Ол ат көбінесе сол жердегі қыр басында тұрған құрметті адамдардың атымен аталады.

— Міне, Жанин бұлағы, — деді Сағын.

Жанин — аудан орталығындағы белгілі, білімді, сыйлы адамдардың бірі, әрі бір мекеменің бастығы болып істейтін. Бұлақтан Жаниннің әйелі су алып жатыр екен, балалар ат үстінен онымен амаңдасып, әрі қарай жөнелді. Сонадай жерден Ақжібек корінді. Ол көбірек күтіп қалған сияқты. Дегбірсізденуде. Сағынды көре тарпа бассалды:

— Қайда жүрсің омалып? Қара жерге батып кеттің бе? Күтіп тұрмын, күтіп тұрмын. Жүріп болмайтының не? Бір түсіг аттан, бір мініп, не, алтын таптыңдар ма?

Сағын жым болды. Лыпылдап аттан тез түсе бастады. Сосын:

— Мен күзен ұстадым! — деді ақталғандай.

— Қасқыр неге ұстамайсың! — деп ұрысты оған Ақжібек. — Маған десең, қасқыр ұста! Бір сағат болған шығар күткеніме. Сал ана көрпені ердің үстіне. Сағын барынша тез қимылдап, емпендеп жүріп көрпені ер үстіне салып, тартпаны қайта тартып байлады.

— Ал, апа, байладым. Әп-сәтте жетесің үйге. Жақсы ат.

Кенеттен Нияз араласа кетті:

— Апа, менің есебім шықпай қалды, шығарып берші.

Үзеңгіге аяғын сала берген Ақжібек кішкене ойланып қалды да:

— Канскей, — деді. Сосын Сағынға қарай:

— Сен қайыршы, неге шығарып бермедің? — деді.

— Шықпайды... — деп міңгірледі Сағын.

Ақжібек қолына бір қалта шөп алды да, есепті оқи отырып, қара жерге жаза бастады. Сандар шөпсіз дымқыл жерге жақсы түседі екен.

— Дәптеріңе көшіре бер.

— Қазір, апа, мен әуелі ескі кітапқа жазып алам ғой. Класқа барғасын тазалап көшіремін. Шығара беріңіз.

Есеп шығарған жердің аумағы үлкейіп барады.

— Түбірі қанша? — деді Ақжібек шығарып болып.

— Дұрыс шықты, апа. Алақай! — деп Нияз қуанып кетті.

Ақжібек Нияздың қолындағы кітапты алып, оның шимайланған бетінен Сағынның да қолын таныды.

— Мынау ма сенің шығарғаның?

Сағын көзінің қиығымен өзінің шатпағына бір көз тастады да, төмен қарап, басын түсіріп алды. Сосын:

— Біз қазір бөлшектерді өтіп жатырмыз ғой, — деп мұңайды.

— Үшінші класты көз жұмып өттің бе, немене?

— Өткеннің бәрін біле берсең, басын қара қазандай болып ісіп кетер, — деп Сағын апасына жалтақтай күлді.

Ақжібек оған жаман көзімен қарағанмен, бұл жолы ештеңе деген жоқ. Енді Сағын мойнына су құйылғандай үнсіз, жалаң аяғының башайларымен сайдың ылғал топырағын қазбалап тұр. Ақжібектің әр сөзі, тіпті көз қарасы оған бұйрықтұғын.

Қыз атқа мініп алды да, құйғытып шаба жөнелді. Асылы, ол атқа бір еркектен кем отырмайтын. Тіп-тік кетіп барады.

— Сағын, есепті баспашы, — деді Нияз.

* * *

Кемпір сабы жарылған ескі шотпен итсигектерді шауып жатыр. Күзге қарай қай шөптің де сүйегі қатаймай ма, итсигектің сүйегі қазір тым берік. Түбірі қандай дессенші. Бірақ тап осы кезде ғана ол толысып, ашуын көбейтпек. Сондықтан шабатын мезгілі осы. Реті келсе, бірнеше шөмеле өртеп, оны жағып, қайнатып, қысқа жететін біраз сабын жинап алмақ ойы бар кемпірдің. Бұған дейін екі шөмеле итсигекті өртеп, сабын қайнатып, үрген доптай домалақ қылып сүзекілеп, екі үлкен бузаулық дайындап қойған. Енді осындайдың үш-төртеуі болса, келесі жылдың итсигегіне мол жетеді.

Кәрі де болса, күшті кемпір еді бұл. Жұмысқа шаршайтын я шаршағанын білдірмейтін. Қазір де маңдайынан сорғалап аққан терін сүртпестен, ыңқ-ыңқ етіп, бір түбірден соң бір түбірді аударып жатыр. Аяқ астынан бір кесіртке шолтаң етті.

«Түрі құрғырының жаманын-ай. Кәрі жылан сияқты...».

Кесірткенің құйрығының ұшы үзіліп түсіпті. Ол жері шоқтай қызарып, қанмен дөңгелсене боялған.

— Алда, бишара-ай, — деді кемпір кесірткемен сөйлескендей. — Құйрығы құрғырдың өзі де осал зат қой. Қит етсе, үзіліп түседі. Қайбір ауырмайды дейсің. Тек айтатын тілін жоқ. Төзімінде де түп жоқ жөндіксің-ау өзің.

Сосын ақтала кейіп:

— Қайтейін, сорлысың ғой өзің де, аяқтың астына оратылып, — деді. Бұл кезде кесіртке жүгіре берсе, талай жерге барып қалатын уақыты болып еді. Кемпір көбіне-көп өзіне айтып тұр.

Жер шандақтау. Шоттың астынан бүрк-бүрк шаң ұшады. Жел көтерілейін деген бе? Аспанға көз салып еді, сұрғылт бұлттар бірінің үстіне бірі мінгесе шөгіп қалыпты. Әуелі солтүстіктен жайлап тұрған жел жусан мен итсигек бастарын жеңіл желкілдетіп өтті.

«Жел болғаны тіпті жақсы, итсигек тез, жеңіл жанады. Әрі өзі оңнан туып тұр. Үйге қарай емес. Түтінің аулаққа алып кетер».

Мына бір итсигек зор біткен екен. Жер бетіне шыға өскен, тарбиған түбірлерін кең сала, бұтақтарын уықтардай қадап тастапты.

«Нар итсигек, — деді кемпір күбірлеп. — Қанша жыл өсіп тұр екен?» — Осыны ойлағанда, оның өзінің 72 жасы есіне түсті.

— Ие... — деді ол таңқалғандай.

Кемпірдің қасынан бір ебелек секіре дөңгеленіп ұшып өтті. Бұл — желдің сәл күшейгендігінің белгісі. Жел болса, алдымен ебелектер ұшады.

— Қайда барасың, кішкентай қаңбағым-ау, — деп қалды бір сәт кәрі көздерін оған аударған кемпір. Асылы, ол дала шөптері мен жан-жануар, мақұлықтарына өзінше ат бере беретін және оған үйреніп кеткен-ді. Жанынан өтіп бара жатқан ебелекті әлгі сөздерімен сәби сияқты мандайынан бір сипап қалды.

Шоттың сабы құрғап кеткесін, ол әжімді, күстенген қара алақандарына түкіріп-түкіріп алды да, және бір итсигекке жақындады. Бұл жолы оны шот бірден қырықты. Итсигек дауылдан төңкерілген киіз үйдей теңкиді де қалды.

Кемпір «уһ» деп белін жазып, артына қарап еді, біраз шабылып қалыпты. «Бүгінге осы жетер, жинау керек», — деп түйді. Сосын шотын үй жанына апарып, басын томен қаратып жерге шаныша шапты да, сабын қоя берді. Мұнысы жүзін мал баспасын дегендегісі. Енді ол итсигектерді жинауға кірісті. Ыңылдап өлең айтып жүрген сияқты. Даусы тым жай шығады. Дегенмен, жанында адам жүрсе, «әлди, әлди, әлди-ай» деген сөздердің баяу созылғанын естір еді.

Кемпір он шақты бала көтерген жан еді. Соның сегізі жер астында, қалғаны бір ұл, бір қыз. Ұлы соғыста, қызы күйеуде. Екеуінің үйі де қатар. Аудан орталығында. Есігі бөлек демесең, бір үйде тұрады. Күйеу баласы Айтекен мекеме бастығы болғандықтан, броньмен соғысқа бармай қалған. Олардың да біраз бала-шағалары бар.

«Әлди, әлди, әлди-ай!»

Келіні Нұрбикенің де төрт баласы бар. Үлкені Нияз еді, оны кемпір бауырына салған, қалғандары қыздар. Ең кішісі бесікте.

«Әлди, әлди, әлди-ай...»

Кемпірдің өз балалары да көп еді, өте көп еді. Міне, тіпті, қазір әрқайсысы көз алдынан тізбектеліп өтіп те жатыр. Көбі жастай кетті-ау. Қасмағамбеті діңгектей азамат болып тұрған жерінде ішке барам деп жоғалды. Жоғалған жоқ-ау, өлерінен екі күн бұрын келді. Өз топырағына келіп жетті. Әйтеуір, жанып тұрған жігіт еді. Соңынан бір топ әскер қуып келіп, өлтіріп кетті. Ақтарға деген өшпенділік бұл кемпірде осыдан қалған.

Екінші ұлы Таған да күні кеше колхоздастыру дәуірінде қайтыс болды. Бұл да адам қолынан жан берді. Бандыларға деген өшпенділік кемпір жүрегіне осы кезде ұялап еді.

Енді, міне, және соғыс... Шиейтей балаларын тастап, соңғы ұлы Мырзаш та сонда аттанды.

«Әлди, әлди, әлди-ай...»

Бөпешім менің қайда екен?

Қыздарменен тойда екен...»

Кемпір итсигекті бір жерге үйіре жинап, дауысын қайта естірте бастады:

«Қыздар неғып жүр екен?

Бұзау бағып жүр екен.

Бөпешім неғып жүр екен?

Қыздарды бағып жүр екен.

Балапан неғып жүр екен?

Қанатын қағып жүр екен.

Қошақан неғып жүр екен?

Ақ борық қазып жүр екен.

Құлыншақ неғып жүр екен?

Қоңырауын тағып жүр екен...».

Ол «уһ» деп тағы бір рет белін жазып, маңдайындағы терін сүртті. Бұл беті әжімге толы, имек мұрындылау, бұрыл шашты адам еді. Селдіреген жіңішке бұрымы бар.

«Ботақан неғып жүр екен?

Боз інгенді таба алмай,

Боз көдені жүла алмай,

Бозғылт аспан астында

Мұңын шағып жүр екен.

Әлди, әлди, әлди-ай,

Кімге шағып жүр екен?!

Әлди, әлди, әлди-ай,

Тұрымтай қайда жүр екен?

Басын бағып жүр екен...

Әлди, әлди, әлди-ай...».

Итсигек жиналып болғасын, кемпір ыңылын қойып, үйден бір газеттің жыртығын, жарты құшақ кепкен, ащы иісі аңқыған жусан әкелді. Жаулығының үшіне түйіп жүретін сіріңке талшықтарын, сүйкерін алып, от тұтатпақшы болып еді, сүйкер ескілеу болғандықтан ба, көпке дейін тұтанар болмады. Сіріңке басындағы күкірт те жарылып, ұша берді. Ақыр от алып, қағаз тұтанды-ау. Қарасұр от газеттің ірі жазуларын бірінен соң бірін жалмап жатыр...

Кемпір бұдан он бес шақты жыл бұрын жұрттың бәрінің сауатын ашу науқанында біраз уақыт хат танытатын оқуға барып жүрген-ді, кейін, миына ештеңе қонбайтын жаман

кемпірді не істейсіндер деп қыңқылдап қоймағасын, шығып қалған. Сондықтан үйренгенінен қазір есте қалғаны бір-екі әріп. Олардың ішінен ең жақсы білетіндері – «і» және «І» саны. Себебі, екеуі де таяққа ұқсас. Тек «і»-нің басында әлгі сіріңкелердің ұшындағы күкірттей мысқалдай ғана ноқат бар. Қазір кемпір жанып бара жатқан қағаз бетінен сол таныс белгілерін іздейді.

Биыл қырық екінші жыл екенін, балалардың сабаққа баратын айының сентябрь екенін, одан бері де бір ай өтіп кеткенін кемпір біледі, бірақ ескі әдеті бойынша, биыл жылқы, былтыр соғыс басталатын жыл – жылан дей беретін.

От жусанды шарпыды. Қызыл тілдерімен бір жалап алып, қаракүйелендірді де, құшақтай орап, қызыл жалынымен балқытып жіберді.

«Майдай еріді-ау, жарықтық».

Бірақ итсегек тез жана қоймады, әуелі көк түтіндетіп тұрып алды. Оның алғашқы жануы қиын. Ал бірақ бір жанып кетсе, күрілдеп бой бермейді, түтінін керуенше шұбалтып, маңайының бәрін қыздырып, қызыл шоқтарын гүлдей жайнатып жатқаны... Міне, итсегектер де от тарта бастады. Әуелі ұзын түтін шұбалды. Ол белден асып, бірте-бірте кеңейе жайылып, ертегінің алып жайыңындай жалпайып кетіп жатыр.

Жел күшейе бастады. Түтіндер керуені жылдамырақ қозғалғандай. «Маң-маң басқан оркестрі түйелердей емес, желген аттардай сияқты ма», – деп ойлаған кемпір солтүстік жаққа барлай қарады. Иә, бұлт көбейіпті. Жаңа бір әзірде қарасұр еді, қазір көгеріп бара жатыр. Төменгі етегін жерге түсіріп жіберіпті. Дәу шымылдықтай, екі жақ шеті кеңейе, көкжиекті оранқырай, садақтай иіліп барады. Жаңбыр иісін сезгендей болды кемпір. Иә, ол иілу – жаңбыр. «Құрғақ бұлттар бұлай ибалы иіле алмайды», – деп күбірледі кемпір. Сосын тағы: «Болса, болсын. Қайта шоғын тез сөндіреді. Алашамен қымтап жауып, бастырып тастаймын. Тек желі қатты болмасын», – деп ойлады.

Сай жақтан қара қарғалар қарқылдасып, шуласып кетті. Әншейінде дара-дара жүрсе де, жаңбыр алдында бірін бірі қайдан табатыны белгісіз, топтаса қалады. Басқа құстар да төмен ұшуда.

«Бекерге-ақ жаға қойған екенмін, – деп ойлады енді кемпір, біраздан кейін түнеріп келе жатқан бұлттың түрін көріп. – Желі қайталамаса болар еді. Жаңбыр бұлай тез келеді деп кім ойлаған. Жүрдек жел-ау, шамасы».

Кемпір күшіп байқайын деп, көрі бетін желге тосып еді, оның біраз екпіні бар екен, қаттырақ тигендей болды. Тіпті түрпілеу ме, қалай? Майда жібек емес. Енді ол оттың табы-

нан сәл кейін шегініп, жаңағы желді ойлап отыр. Бетіндегі әжімдердің бір де бірінің сызығы я иіліп, я қозғалмайды. Көңілі алысыраққа кеткен сияқты. Жылдар керуенін сүзекілеп отыр ма?

«Жел...».

Кемпір өзінің ұзақ өмірінде талай желдерді, жаңбырларды, аяздарды, борандарды, аптаптарды, жұт пен аштықты, молшылық пен тоқтықты, жастық пен мастықты, көшкен керуендер мен қонған көштерді, шапқыншылық пен аққан қандарды, аңдар мен құстарды, шөккен құмдар мен шалқыған суларды көп көріп еді. Қазір солардың ішінен біреуін ғана — желді ойлап отыр. Өз өмірінде көрген, өзі білетін желдерін ғана жылдар елегінен сатылап шығарып, соны ойлауда. Оның әр түрін тіпті қоз алдына елестеткендей, сирақтап, жіліктеп бөледі. Өйткені кемпір қандай құбылыс болсын, оған өзінше баға беретін адам еді. Қашан оның түбіне жеткенше қазбалап, бойына біткен ақыл мен түйсігін, шама-сы келгенше, соған жұмсап бағатын...

Иә, жел...

«Оның да түрі көп қой. Төтті жел — бұл рақат самал жел, жаңа ашпаған қымыздай жұта бергің келеді. Кеудені жұпарға толтырып алатын жел осы... Қатты жел... Оның да түр-түрі, үрім-бұтағы көп. Ең үлкен ақсақалы — шоқпар жел. Қалғандары итерме, елірме, діңкілдек жел болып кете береді... Ине жел... Бұл денене үшкір тұмсығын сұғып алады... Тұншықпа жел, күйдірме жел... Айта берсең, сан жетпес, сірә. Ойнақы жел — ол өзіңді жақсы көретін күшіктей жүгіріп келіп, бетіңді бір жалап алады да, айналып шауып, тағы оралады... Желдердің түстері де болады. Қызыл жел, көгілдір жел. Сұрғылт жел. Ақ жел. Мөлдір... Әсіресе көгілдір жел жақсы-ау. Мынау келе жатқан сұрғылт жел. Бұдан еш жақсылық күтпей-ақ қой. Жаңбыр жауса, әуелі қаракөктеніп, артынан тіпті қарайып кетуі де мүмкін. Ол жаңбырдың түріне де байланысты...».

Сайдың арғы бетіндегі Рысекеңнің үйінен салт аттылар мен бір арба аудан орталығына аттанып барады. Асығұлы. Жаңбыр басталып кетпей жетіп алғылары келеді-ау, шамасы.

«Жаңбыр...».

Кемпірдің әжімді жүзі ой орманы сияқты шытырман.

«Иә, оның да, жаңбырдың да, түр-түрі болады. Бірақ жел оған өмірші».

Қатты жаууы, жай жаууы, сылбыр жаууы — бәрі желден... Ақ жаңбыр... Сары жаңбыр... Бұл күн шығып тұрғанда жауады. Жылама жаңбыр. Бұл — ақ жаңбырдың ең ынжығы. Ақ жаңбырдың өзі алпыс түрлі. Үрдіс жаңбыр. Көзді ашып-жұмғанша төгіп салып, артынан жерді жайнатып, көкті

көңілдендіріп, зыңылдатып кете береді. Жаңбырдың да мінезі адамның мінезі сықылды, ей, астапыралда-ай! Сондай адамдар болады... үрдіс адамдар... Ынжық адамдар... Ауыздағысын ақтарып салып, артынан күліп отыратындар... Жазғы жаңбыр... күзгі жаңбыр... көктемдегі жаңбырлар... әрқайсысының жүз түрі бар. Күзгі жаңбыр қиындау. Оның ішіндегі ең жаманы – қара жаңбыр. Қара жаңбыр – күндізгі түн, көзді көр қылады... Бірақ бәрі өтеді ғой. Артынан күн шықпай қоймайды. Арқандап қойсаң да шығады. Сірә, оны ұстап тұра алатын күш бар ма екен?».

Кемпір келе жатқан жаңбырды мұқаттым ба дегендей жеңіл жымиып алды. Көзінде кішкентай ғана шырақ – от ойнағандай. Қалың қара орманның арасынан жылт ете қалған әлсіз сәулелей.

...Кемпірдің Мырзашы армияға кеткенде қар жауып тұр еді. Жапалақ қар...

«Неге хат жоқ, ә?».

От қатты гүрілдеп кетті. Қараса, жаңбыр жақындап қалыпты. Әуе де түнерген. Жел қатаюда. Енді жаңбыр иісі аңқып қоя берді. Ебелектер көптеп жүгіруде. Қанбақтар да көтеріліпті. Әр жерден ауыр секіреді. Ебелектерді тез басып озуда.

Кемпір емпелендеп үйге қарай жүгірді. Келіп, төрден төмен жатқан алашаны алды да, сырттағы кішкентай үйме тезекті жауып, жел жағын қол диірменнің ескі тасымен бастырды. Содан кейін далалағы келі-келсапты, төгілмей тұрған бір қап тезекті ішке кіргізді. Беттері жалбырап ашылып бір кітап жатыр екен, оны да әуелі бір қағып, уықтың артына қыстырды. Жақын жердегі сай інінен, шымнан қазылған тайыз құдықтан екі шелек су өкелді. Бұл құдықтың суы тұщы және тәтті болатын. Маңайы ұйысқан қалың балғын шөп. Ішінде бір бақа аяқтарын тарбита, басын шалқайта қалқып тұр. Жауын күтіп тұр-ау. Кемпір үйге келгесін тағы бір ақ шелекті есік алдына, шағын қазанды далалағы ошақ үстіне апарып қойды. Ылғи осылай ететін. Жаңбыр суын қатты қадірлейтін.

«Басымды жуармын».

Итсигек өртеніп жатқан жаққа қарап еді, түтіні азайып, қызыл жалын көбеіп, алабұрқан бола, кейбір шоқ-жалындары үзіле қашып жануда екен.

Жел мен жаңбыр кемпірдің ойлағанынан, дитегенінен ертерек жетті. Әуелі қатты жел толқыны соғып өтіп, шала жанған итсигектерді одан сайын шашыратып, шоқтарын ұшырды да, киіз үйдің сүйектерін де сықыр-сықыр еткізді. Шайкалып кетті қара үй. Дір ете қалғаны беп-белгілі.

«Піссімдә, піссімдә», – деп, кемпір жаулығы желбірей, үйден балта, балға, қыл арқан алып шықты да, киіз үйдің жел

жағынан шықылдатып қазық қаға бастады. Түндікті жапты. Содан кейін арқанды қазыққа байлап, үйді бекітіп бола бергенде, алғашқы жаңбыр тамшылары да жерге тарс-түрс соғып, әуелі жердің шаңдағын боратып жіберді. Киіз үй енді желге тотеп берер деп ойлағанмен, ол ішке кіріп, қап алды да, оны ортан беліне дейін даладағы дымқыл құмға толтырып, онысын екі желбауға байлап, бекітті. Және бір жіпті бақанның саусақтары арқылы шаңырақтың күлдіреуішінен өткізіп, құм толтыра шелек ілейін деп еді, түндік жабылғасын ба, өйте қоймады.

Далаға шықса, жаңбыр тамшылары қазан мен шелекке сарт-сұрт соғып, шоршып түскен шабақтардай біресе ішіне, біресе сыртына шашырап жатыр екен. Аудан орталығын жаңбыр пердесі жауып жіберген. Рыскеңнің үйі маңынан да адам көрінбейді. Тек әлгі итсигек өрт қана, «осы дүлейге берілсем, неғыл дейсің» дегендей, өлі де жарқырап, айбат шеге жанып жатыр. От пен судың айқасы. Бірте-бірте шөгіп бара жатқан шомеле кішкентай жұлдызшаларын шашырата қаһарланды.

«Бота, бұзау».

Кемпірдің есіне осылар түсуі мүң екен, сайға қарай жөнелді. Жаңбыр бет қаратпайды, тамшылары ап-ауыр. Салмақты тиеді. Әрі сүмбіленікі болғандықтан ба, ызғарлы. Сайға түсе берген кемпір бота мен бұзаудың өздерінің де шиден шығып, екеуінің қатар жарысып келе жатқанын қорді.

«Айналайындар-ай».

Кемпір төлдерлі баладай жақсы көріп, олардан «айналайынын» аямайтын. Сол «айналайынды» қай жастан, қай уақыттан айта бастағаны есінде жоқ. Шамасы, үлкейе келе шығар. Немесе орта жасқа жеткесін. Жас келіп күнінде қайпағаларынын жүзіне қарауға да ұялатын ұяң-ды. Адам баласы үлкейе келе жақсы, жылы сөздерді көп айтады. Олардың үлкейгесін көбейетіні несі екен? Жас кезде әлде ол сөздердің қадірі білінбей ме екен?

Бота мен бұзау ойнақтап кемпірдің жанына келді де, бірақ көп кідірмей, үйге қарай жөнкіле жөнелді. Көрі адам жас жануарларға жете алсын ба, үйдің ығына алдымен бота, сосын бұзау, ақырында кемпір келіп жетті. Ызылдаған жел мен жаңбырдың астында жүріп, оларды ішке өрең кіргізгенде, кемпірдің үсті малмандай болып қалды. Жаулықтан жаңа ғана киіп алған жеңіл шекпеніне жіңішке жіптей тамшылар булағы ағуда. Ол бота мен бұзауды есік жақтағы керегеге байлап жатып, тағы да:

— Айналайындар! — деді. Сосын жаулығын бір сілкіп, шашын сүртіп, есікті итере ашып, сығалап қарады.

Күні ертең сабын болатын күлдердің қалай ұшып жатқанына ол мұңды көзбен біраз қарап тұрды. Аनाдай жерде шөт

– Менде ме... менде... менің айтқаным болса, жердегі қардың бәрін шекерге айналдырып жіберер едім.

– О-о! – деді екеуі де сілекейлері аға, іштей «болсынға» келісіп.

– Бірақ ол жазда еріп кетеді ғой, – деді Нияз.

– Ерімейді, – деді қатаң дауыспен Амандос. – Қуырып, қатырып аламыз.

Әне бір жерде Теміріс келе жатыр. Ол – ақсақ. Елден салық жинайтын агент. Үй-үйді аралап жүргені. Салық қағаздарын үлестіріп кетеді. Мойынында дәл Амандостың сөмкесіндей қара сөмке. Балалар оны, бір жағынан, ақша жинайтын болғасын, «Бір сом қырық тиын» деп атап кеткен. Алғашқы, сау аяғын басқанда, балалар «Бір сом» десе, екінші аяқ шолтаң ете қалғанда, тездетіп «Қырық тиын» десе қояды. Ауылда біраз ақсақ бар. Әрқайсысына да ат тағылған. Әрі онысы әркімнің жүрісіне қарай беріледі. Мысалы, Инасиық. Ол тіпті қатты ақсаңдап, суға сүңгіп батып, қайта шығып жүретін болғасын, атын «Сүңгуір» қойған. «Қап, кап» деп жүретіндер де бар. Олар – қолы жерге тиер-тимес болып, сәл жетпей жүргендер тобы. Сырылдақ ақсақтың аты – «Бері кел, бері кел». Ол келе жатқанда бір қолымен алыстан-ақ шақырып келе жатқандай ербеңдейді. Сырылдақ дейтін себебі, даусы біртүрлі сырылдап шығады. Шын аты – Артаған. Бірақ балалардың мазақтап ат қоюға бармайтын бір топ ақсақтары бар. Олар – майданнан қайтқандар, аяқтарынан айрылып келгендер тобы. Оларды «Батырлар» дейді бұлар.

– Ойбай, «Бір сом қырық тиын» келе жатыр, – деді Жақсыбек Темірісті алдымен көріп. Бұлар сырттай мазақтауын мазақтаса да, одан сескенетін. Айтып жүргендерінің бәрін Теміріс баяғыда біліп қойғандай қуыстанады. Көшенің екінші бетіне лықси бұрыла берген балаларды Темірістің өзі шақырды. Даусы әмірлі:

– Токтаңдар, ей! Нияз, бері кел!

Қолын келте сермеп, тура тартып келеді. Нияз, амал жоқ, қорықса да тұрды. Ана екеуі де тәйт десе, қашуға дайын. Тек өздерінің аттары аталмағасын, шүкіршілік етуде.

Теміріс бұлардың қасына жетіп, қара сөмкесін ақсақ аяғының үстіне салды да, аузындағы темірін сырт еткізіп ашып жіберіп, бірер ала қағаз алып, Ниязға ұстата берді:

– Иә, мынаны кемпірге бер, малының еті мен май салығын ертеңнен қалдырмай төлесін деп айт. Жоғалтып алма!

Сосын ол сөмкесін сырт еткізіп қайта жапты да, кенет «үйт!» деп үшеуіне бірдей ақырып қалды. Балалар зыта жөнелді. Нияз да қолына қағаздың тиюі мүд екен, зытып

берді. Анадай жерге шыққасын ғана үшеуі де ішек-сілелері қата сықылықтасып күле бастады. Теміріс те көңілденіп, іштей жымылып бара жатыр. Ол балаларды қорқытып ойнағанды жақсы көретін.

— Несіне қорықтық, бәрібір жете алмайды ғой, — деді Жақсыбек.

— Алдымен қашқан кім?

— Мен емес.

— Мен де емес.

— Өзі ғой «ө-өй» деген.

— Ойбай, өне, Апанаси келе жатыр!

Балалар енді оған қарай зымырап жүгірісе жөнелді. Бұлардың «Апанаси» дегені — аудандағы жалғыз орыс, дәрігер қартаң кісі Афанасьев. Оның келгеніне бір-екі жыл болғандықтан, қазақшаны толық білмейді, бұза сөйлейді. Дегенмен, осы уақыттың ішінде аудан орталығының барлық балаларының сүйіктісі болып алды. Балалардың орысшасының ең зоры — «здрәсти». Бірақ балажан дәрігер оларды көрген жерде үлкен сөмкесіндегі бар тәттісін аямайды. Онысы баласы жоқтықтан ба, кім білсін. Әйтеуір, жас балаларды, сәбилерді көрсе, жүрегі жылып қоя береді.

Үш бала келіп, оның етегіне жармасты:

— Здрәсти!

— Аман! — Қол алысып жатыр. Афанасьевтің абажадай алақанына мына балалардікіндей он алақан сыйып кетерлік. Солай болғасын ба, әйтеуір, дәрігер үшеуінің шұпырлаған алақандарын бір-ақ қысты. Үлкен сары сөмке ашылып, ішінен үш түйір тәтті де табылды. Төртеуінің қуанышында шек жоқ.

— Алақай, менің тәттім — қызыл!

— Менікі — көк.

— Ал менде — сары.

— Школа қандай? — деді Афанасьев.

— Жақсы, жақсы, — десіп жамырасты балалар.

— Ауру жоқ? — деді тағы дәрігер.

— Жоқ, жоқ!

Афанасьев пен балалар әрең ажырасты. Ол сары көмкермелі көзілдірігін дұрыстап, жымылып, бір үйге қарай бұрыла берді. Тап осы кезде жел бір рет ыз ете қалып, желпіп өтті де, жаңбыр тамшылары саулап қоя берді. Бұлар өңгіменің, Темірістің, Апанасидің қызығымен жүріп, желді де, бұлтты да, жаңбырдың жақындағанын да аңғармапты.

— Ойбай, енді аспаннан бақа жауады, — деп, Жақсыбек санын шапаттап жүгіріп ала жөнелді. Айтса-айтпаса да, бұл жерде жаңбырдан кейін, қайдан шыққаны белгісіз, ұсақ бақалар қаптап кетеді.

Қалың жаңбырдың астымен үшеуі де жақын қалған үйлеріне қарай лап қойды. Бірдеңе десіп айқайласып, шуласып барады.

— Здрэсти, жаңбыр! — деп айқайлады Жақсыбек санын шапаттап жүгіріп бара жатып, неге екені белгісіз. Аmandос бір қолын қылыш ұстаған сияқты етіп, аспанға көтере:

— Потом! — деп айқайлайды. Өзі бұл сөздің мәнін түсінбейтін.

— Домой! — деп қосылды Нияз.

Жаңбыр ұлғайып, кішкентай балаларды дүрілдетіп қуып жөнелді.

* * *

— Шам жақшы-ай, Назира, — деді үсті-басы малмандай су-су, жаңа ғана үйге кірген Айтекен әйеліне. Назира керосинді аяғандықтан, шамды әбден қараңғы түсе, кештетіп барып жағатын. Енді ғана жақты. Жарықта үй ішіндегі балалар да айқынырақ көрінді. Бұл үйдің балаларының үлкені — Аманбол. Ол жетінші класта. Сосын Аmandос. Нұрғаным әзір мектепке барған жоқ. Қазір бәрі де қараңғыда жаңбыр үніне күдақ тігіп, үндемей отыр еді, жарық жағылғасын көңілденіп, қыбырласып кетті.

— Сау жерің қалмапты ғой, бепім-ау, — деді Назира күйсеуінің түрін көріп. — Жаңбыр бірден лақылдатып кетті ғой.

— Кім білген... Зонтик ала жүру екен. Тамақ дайын ба, қазір жұмысқа қайта кетем.

— Дайын.

Пештің артында ызылдап тұрған самауыр келіп, ортаға дастарқан жайылды.

— Нұрбикені шақырсайшы балаларымен, — деді Айтекен. Назира Аманболға айтып еді, ол Аmandосты жұмсады. Ол Нұрғанымға бір қарады да, аяған түр білдіріп, ештеңе деген жоқ. Сосын үйдің бір қабырғасын тарсылдатып ұра бастады. Ара-арасында:

— Шай ішіндер! — деп айқайлап қояды.

Осы үйде екі семья тұрады. Есіктері ғана бөлек. Бұл ертеректе «живсырьенің» қабылдау пункті болған үй еді. Соның іздерін үй маңынан әлі көруге болады: шашылып жатқан, бірақ қурап, ағарып кеткен аң сүйектері, әсіресе тышқан, күзен сияқты кішкентай аңдардың бас сүйектері, қабыртқалары көп. Қайдан екені белгісіз, топайлар да мол кездеседі. Онымен балалар жазда асық ойнайды. «Үлкен асық» деп атайды бұл ойынды. Үйдің үрліктері ескірген. Бөлмеде екі жерден таяу бар. Бірақ белдік жоқ. Оны мына шым қабырғалау қалай ұстап тұр екен деп қайран қаласың. Екі семьяны бөлетік

ескі қабырғадан көрші Нұрбикенің үйінің балаларының дауыстары естіліп тұрады. Балалар кейде қабырғаның бір жерінен Айтекеннің күс мылтығының темір шомполымен тесік жасап та қояды. Бұл екі үйдің балаларының «телефон» ермегі. Бірақ тесікті үлкендер көрсе, ұрсып-ұрсып, сылап тастайды. Келесі тескенге шейін.

Қазір де бір тесік бар. Ол бұрыштағы ілулі тұрған бешпеттің астында. Кеше ғана жасалған. Бірақ сыр бермес үшін, Амандос тура қабырғаға қарап айқайлап тұр.

Айтеке – аудандық финанс бөлімінің бастығы. Соғыстан броньмен қалған. Шақырып отырғаны – өзінің туған қарындасы. Мырзаштың әйелі.

Нұрбике келгенде, Айтекен шамды өзіне тарта жақындатып, су өткен «Правда» газетін еппен алып оқып отыр. Оқығанда көзілдірік қиетін әдеті. Осы аудандағы орысшаны жақсы білетін санаулы адамдардың бірі. Әкесі революциядан бұрын мектеп ұстаған адам-ды. Қазір Айтекен қырықтың үстінде.

Нұрбике ұбырып-шұбырып төрт баласын ерте келіп, дастарқан басына жайласқанда, үйдің іші толып, жалғыз шамның жарығы жетпей, үй қабырғаларын отырғандардың зор-зор көлеңкелері жауып кетті. Тек дастарқан басы ғана жарық. Нұрбикенің үш қызы – Әдемі, Сұлушаш, Тілегүл бар. Ұлы – Нияз.

Ортаға екі кішкентай тарелкаға салынған сары май, кесілген таба нан, аздаған бауырсақ, қуырылған бидай төгілді. Ауыр уақыт болса да, бұлар өзгелерден гөрі ауқаттырақ тұратын.

Айтекен көпшікке жантайып, газет оқи отырып ішті шайын. Аманбол да одан көргенін істеп, бір көпшікті сүйреп келе жатыр еді, оған әкесі жекіп тастады. Сосын ол малдас құрып отырып ішуге көшті. Балалар тауықтың балапандарынша шөпірлесіп бидай теріп жеп отыр.

– Қазит не деп жатыр? – деді Нұрбике шайды ұрттап қойып.

– Айтарлықтай ештеңе жоқ...

– Мырзаштарды жазбап па? Көптен хат жоқ...

– Хат келмей, қайда кетер дейсің. Соғыста пошта шабан жүреді. Бәрін жинап бір-ақ аларсың.

– Біздер жеңеміз бе, осы? Кім жеңеді?

Айтекен қарындасына жаман көзімен қарады:

– Құдайдың жоғын соғатының не? Біз жеңбегенде, енді кім жеңеді?!

– Абырой болар еді, – деді көңілі жайланғандай Нұрбике.

Оқушы балалар Нұрбикенің аңқау сұрағына күліп жатыр. Ол сақтық кассасында сыпырушы болып істейтін. Сауатсыз

өйел еді. Рас, күйеуі кезінде аудандық партия комитетінде істеген, парткабинетті басқарған.

— Біз жазға қарай жеңіп шығамыз, — деді Аманбол білгішсініп. Жетінші класта оқығандықтан, ол өзіне бәрі де айқын деп ойлайды. Айткен үндеген жоқ, тек бір жөтеліп, көзілдірігін жөндеп қойды да, шайын іше берді. Назира оны:

— Аузына май, — деп қолдап еді, бала масаттанып, отырған орнынан бір қозғалып қалды. Жаңбыр терезені сабаалап, үйді дірілдетіп тұр. Дыбысы қатты гүрілдеп жанған оттай. Немесе үйдің бір шеті жанып жатқандай.

Әңгімені тағы Аманбол бастады:

— Айтпақшы, ұмытып кетіпшің, түнде түс көріп...

— Кешкүрым түс жорытпайды ғой, — деді ырымға сенгіш Нұрбике.

— Жоқ. Жаман түс емес. Ештеңесі жоқ, — деп болмады бала. — Содан бір үлкен теңіздің жағасына келген екенмін деймін. Маңайым қаптап тұрған темір ескерткіштер. Ескерткіш болғанда да, бәрі таныс адамдар. Тек көбі сауыт киіп алған, кейбіреулері суда тізесіне дейін су кешіп тұр. Кейбіреулері жағада. Көлімгі адамдар. Тек болаттан жасалған. Ішінде бүкіл дүние жүзінің ғалымдары, ақын-жазушылары бар. Ломоносов пен Пушкин, Фарaday мен Ньютон, Менделеев пен Абай, тағы басқа адамдар. Кейбір ескерткіштер көлімгі тірі адамдарша жағадағы тайыз суды кешіп-кешіп барады да, елеіз, жансыз маңайды жаңғырта «А-һа-һа-һа» деп айқайлайды. Теңіз жақтан жел есіп тұр. Күн бұлт. Толқындар бар. Әлгі дауыстар алысқа, өлде-қайда кетіп жатыр. Көлімгі жартастың жанында тұрып айқайлайсың ғой, дәл сондай, күшті, жаңғырықты дауыстар. Әуелі біреуі, сосын біреуі... Өлген ғалымдардың, ақын-жазушылардың, өйтеуір, барлық атақты адамдардың жиналған жері...

— Өлгендер дейсің бе? — деді Нұрбике.

— Иә, ылғи өзіміз өткен сабақтардан білетін адамдарымыз. Суреттерінен танимын ғой.

— Онда, ылғи қайтыс болған адамдардың арасында жүрсен, өмір-жасың ұзақ болады екен, — деді Нұрбике.

— Кім білген, ғалым, ғұлама боларсың, — деп қосты Назира.

Айткен оларға көзілдірігінің үстінен бір қарады да, ештеңе деген жоқ. Бұл оның қайсыбір әңгімені жаратпағанда істейтін әдетті. Осы жайын білетін Назира әңгімені өзге арнаға ауыстырды:

— Ертең жаңбыр басылса, аэродромға барып, үлетшіктерден шай сатып алмасам. бітіп қалды, — деді ол.

Шай жиналды. Жаңбырдың үдей түскені белгілі.

— Аманбол-ай, ет асып жатыр елім, қазанның қақпағын жауып келші. Тамшы тамып кетер.

Аманбол әдетінше Амандосқа қаралы да, ойына бірдеңе түсіп кеткендей, жұмсай қойған жоқ. Өзі барып жауып келді.

— От мықтап жанып жатыр. Жел әлемет екен!

— Онда ана пештің моржасын өлде де жабыңқырап қойшы.

Аманбол оны да істеді. Осы үйдің үлкен баласы болғасын, оның мойнында біраз жұмыс бар. Қыста ырғақпен шағыр суырып, инағашпен сайдағы бұлақтан су тасып, киізкілем қағысып, біраз шаруа жасайды. Қар күреп, аққала тұрғызуға да епті.

Қораның есігі бір ашылып, бір жабылып, сартылдағаны естіледі.

— Ең болмаса есікті де дұрыс жауып жүрмейсіңдер, — деді Айтекен отырғандарды көзімен бір шолып, ең соңынан кірген Нияз еді. Ол жерге қарады.

Айтекен қайта киіне бастады.

— Сиыр қайла? — деді сосын ол кенет.

Балалардың, әсіресе, оның ішінде Аманболдың манадан қорқып отырған сұрағы осы еді. Сиыр бүгін келмеді. Көбіне оған да жүгіретін Аманбол.

— Келген жоқ, — деді Назира бөліне ашуланған түр беріп, кесімді дауыспен. Үнінде «осы түнде, жаңбырда сиыр іздетіп, балаларымды өлтіретін жайым жоқ» дегендей ыңғай бар.

— Неге? — деді Айтекен.

— Неге болсын. Келген жоқ.

— Жібер мына үшеуін қазір.

Олар — Аманбол, Амандос, Нияз. Үшеуі де іштей шошып кетті. Айтекен пышдап айтса, қайтпайтынын жақсы біледі.

— Құдайдың жоғын соқпашы, — деді енді Назира. — Қасқыр жеп қойса да, қаңғытатын жайым жоқ қара түнде.

Балалар іштей қылпылдап, Назираның айтқаны болса екен деп, шын нисттерімен тілек тілеп отыр. Бұлардың сиыры Қадіркүл бұлағы деп аталатын шалғынды жердің маңында түнеп қала береді. Ол осы жерден бес шақырым. Қырдың астындағы сай-сала, құм бұйрат, өзен бұлтарыстарының арасынан түнде табу қиын. Кейде Айтекен балаларды айсыз түндерде де жібере береді. Қорықпауға үйренсін дей ме, өлде... Кейде сиырларды жақын орналасқан «Қоңыртөбе» колхозының қорықшысы қамап қойса, ертеңіне мал аш қалып, сүт бермейді. Қашан иесі келгенше қамаулы тұра беретін жайт та бар. Бірақ не дегенмен, бүгінгі жаңбырда сиыр іздеу тым қиын. «Бар» десе, балалар, амал жоқ, үйден шығып кетер-ау, бірақ алысқа ұзай алмас. Өзара келісіп, ық іздеп, біраз бүрсеңдегеннен кейін, «таба алмалық» деп қайтып келер. Бірнеше рет өздерінің солай істегендері де бар. Әншейінде балалықтың алауыздығы көп болғанымен,

мұндай кезде бұлар бірінің айтқанын бірі өмірі әшкере етпейді. Тату-ақ боп кетеді.

– Осыдан қасқыр жеп кетсін, сонда көрерміз, – деді Айтекен кенет жібіп. Үш баланың иығынан үш жартас аударылып түскендей болды. Сосын Айтекен сулығын киіп, зонтигін алып, шығып кетті. Енді ерік өзіме тиді-ау дегендей, Аманбол көңілденіп:

– Осыдан біздің сиырды қасқыр жесе, мен мұрнымды кесіп берейін. Келіндер, одан да мектеп ойнайық, – деді кіші балаларға.

Онысы – балалардың бәрін қатарластырып отырғызу да, өзі оқытушы болып, сабақ сұрап, баға қойып ойнау. «Оқушылар» да қуана-қуана отырыса кетті. Нұрбике кішкене қызын қымтап орап, қалған балаларына тез келіндер деп, үйіне жөнелді. Аманбол:

– Ал кәне, Балмағанбетов, түрегел! – деді.

Амандос ұшып тұрды.

– Сен мынаны айт... Ә-ә-ң... Қасқырдың түсі қандай болады?

Амандос кішкене ойланып тұрды да:

– Қара, – деді.

– Көрдің бе өзің?

Қасқырды осы уақытқа дейін Аманболдың өзі де көрмеген-ді. Тек қатты борандарда ғана олар үй жанына келіп иттерді торитын. Өткен қыста бір рет итті қуып жүріп, тіпті дүрсілдетіп үйдің төбесіне шығып кеткені де бар. Сол жолы Аққаншық дейтін жақсы ит бар еді, алып кетті қасқырлар. Бірақ балалар әлі тірі қасқырды көрген емес.

– Көрдім, – деп салды Амандос. «Оқытушы» таңғалғанын жасыра алмады:

– Қашан, әй?

– Күнде-күнде.

– Өтірік айтасың, екі қоям.

– Шын айтам. Кітаптан суретін көрдім.

– Е-е, – деді Аманбол. – Отыр, бес.

– Ал кәне, Есжанов, сен тұр.

Амандос қатырдым ба дегендей, сылқылдап күліп, маңайына ыржалақтай қарап отырып жатыр. Нияз көтерілді орнынан

– Үшті нольге көбейткенде не болады?

– Ноль.

– Дұ-рыс. Ал біз Гитлерді қашан жеңеміз?

Нияз сәл ойланып қалды. Сосын жаңа шай үстінде Аманболдың өзінің айтқаны есіне түсті.

– Ендігі жылы жазда.

– Өте жақсы. Бес. Отыр.

«Оқытушы» өз ойынан дәл түскен «шәкіртіне» көңілі шын толып қалды.

— Есжанова Әдемі.

Нұрбикенің үлкен қызы түрегелді.

— Жаңбыр қашан басылады? — деді оған Аманбол.

— Бүгін түнде.

— Отыр, бес.

— Балмағанбетова Нұрғаным!

Бес-алты жасар шамасында ол. Қара томпақтау. Оған мынадай сұрақ қойылды:

— Нешеге дейін санай білесің?

— Отыз бірге...

— Қане, санапшы.

— Айттым ғой жаңа...

— Санасайшы енді.

— Аға, маған да бес қойшы.

— Оқушы бағаны сұрап алмайды.

— Айттым ғой, — деп қиналды бала.

— Ендеше, санаған жеріңе дейін сана да, отыра ғой.

Нұрғаным сандардың кейбіреуін тастап, кейбіреуін алдынан айтып, өрең деп он төртке жетті де, төбеге ұрғандай тоқтап қалды. Әуелі ренжіп тұрған оның көзінен енді моншақтап жас тамшылай бастады, артынан өкіріп қоя берді.

— Бес саған, — деді Аманбол тездетіп, бір жағынан, шешесіне қарап. — Несіне жылайсың, жақсы айттың ғой.

Бестік баға алғасын да қыз бала біраз өксіп отырып, артынан барып басылды. Осы кезде Назира:

— Ал сабақтарыңды қойыңдар. Үй сыпырамын. Нияз, Әдемі, Сұлушаш, үйлеріңе барыңдар, — сонсын өз балаларына қарап, — сендер мына бұрышқа шығыңдар, — деп сібірткісін сілтелеп жүріп, «мектепті» таратты да жіберді. Аманболдың:

— Қоңырау! Келесі сабақ ертең болады, — деуге шамасы өрең келіп, ұшып тұрып еді, Назира:

— Келесі сабақтың қашан болатынын бір құдайдың өзі біледі, — деп кесіп тастады. Оның бір әдеті — таңертең, түсте және жатар алдында үйдің еденін бір сыпырып, су төгіп алмаса, көңілі көншімейтін. Киіз-кілем қаққанда да сәл кір немесе шаңға үлкен мән беріп, балалардың діңкесін құртатын. Басының сақинасы ұстай қалған күндері де ыңқылдап жүріп, қолынан шағырдан түйген сібірткісін тастамайды. Тағы бір әдеті — ерніне насыбай салады. Айткен де солай. Көбінесе балалар сол үшін әдейі жасаған кішкентай ағаш келіге ма-хорка мен күл салып, араластырып езіп, дайындап қояды. Былғарыдан жасаған екеуінің екі насыбай қалталары да бір-бірінен аумайды.

Нүрбикенің балалары дүркірей жүгіріп, үйдің бұрышын айнала шауып барады. Далада айқай жел. Жаңбыр.

— Әй, Аманбол-ай, төбеге күл төкпейсің бе? Тамшы ағып кетсе, масқара болар.

Аманбол далаға шықпауға тырысып, өртүрлі сылтаулар айта бастады.

— Иә, қоя қой, ендеше, — деп Назира райынан тез қайтты. Аяған болу керек.

Алғашқы найзағай шарт ете қалғанда, жаман үй қақ жарылып кете жаздағандай болды. Үш бала үрпиісіп қалды. Ең аяғы, «оқытушының» көзі де алақандай боп кетті.

* * *

Жел күшейіп, кемпірдің киіз үйі солқылдап, ортадағы құм салынған қап жай теңселіп тұр. Уықтар, керегелер сықырлап, сәл тесіктің өзі де индей желдің әсерімен сырнайдай үілдеп барады. Дыбыстар өртүрлі. Бәрі жабылып, қосылып, зор бір қара күшке айналып, үйді көтеріп тастағысы келген дүлейдей. Есік жақта беттері ашылып, бозарып және бір кітап жатыр. «Бота-бұзау басып кетер» деп, кемпір кітапты алды да, бетіне біраз қарап отырды. «Құрыш қалай шынықты» деген кітап екенін қайдан білсін. Ол тек бір жуан қоңыр кітапты ғана біледі, онысы — «Батырлар жыры». Баласы Нияз судыратып оқып беретін кітап. Екеуі де талай естіген жырларын қайта-қайта тыңдап, кемпір көзіне жас ала елжіреп, бала рақаттанып қалады. Кейде қонақтар келгенде оқып береді. Мырзан кітапты көп жинап еді. Ол ешбір кітапты я оқылмаған газет-журналды жырттырмайтын. Кейде жазатайым Нүрбике әлі оқылмаған газетті қол сұртуге жырттып тастаса, жер-жебіріне жетіп ұрсатын. Оған Нүрбике «білмей қалдым» деп ақтала күле беруші еді. Сонда күйеуі алдында тұрған ақкөңіл жанды көріп, амалсыз дымы күришын. Соғысқа кетерде де: «Кітаптарымды ешкімге тигізбеңдер, қайтып келгенде өзіме керек болады», — деп буып-түйіп тастап аттанған-ды.

Кемпір мына кітапты да алғашқы кітаптың қасына, уықтың астына тықты. Туырлықты ұстап қарап еді, су өтпеген екен. Сосын, не себепті екені белгісіз:

— Әл, ендеше, — делі. Кейде сондай ештеңе түсіндірмейтін сөздер болады ғой. Ауыздан шыққан сөздің бәріне бірдей мағыналы бола беру қайда?

Кенет есік ашылып, үсті-басы ағараңдаған біреу кіріп келді.

— Сағынбйсың?

— Иііі, әже.

— Оқудан қашан келдің?

— Жаңа бір өзірде. Ой, күрсын, өрең жеттім. Жел қаңбақтай домалатып қуады-ау келіп. Бірақ қамшылап өзімді де өлтіре жаздады. Арқам қызарып кеткен шығар. Уақ тастармен сабағандай.

— Нияз қайда?

— Көрген жоқпын. Мен кеш шықтым. Ол Нұрбикенікінде қалған шығар. Жаңбыр біз сабақта отырғанда-ақ басталып кеткесін, мені мұғалім қоя берді. Үйіңе жетіп ал деп.

— Ие-е...

Баланың ақ көйлегі мен дамбалы денесіне құйып қойғандай жабысып қалыпты.

— Көкем су тамса, біздің үйге келсін деп жатыр. Соны айт деп еді.

— Ие-е, қарағым. Шұбат ішесің бе?

— Угу...

Рысекеңнің үйі түйе ұстамағасын, шұбатты осы үйден ішеді.

— Әлгі сормандай далада қалып қойып жүрмесе, жарар еді. Түйе мен сиыр да жоқ. Сендер малдарыңды іздемейсіңдер ме?

— Жоқ, — деді сусыннан басын көтерген Сағын. — Күн жаман болып кетті. Әлемет. Өздері келеді ғой. Қайда барар дейсің. Біздің малдар ақылды.

Сосын бала сықылықтап күлді.

— Үйлерінің төбесінен тамшы аға ма?

— Ешбір жаңбырда ағып көрген емес. Төбесі темірмен қаптағандай дейді көкем. Біз күл төккенбіз. Ал кеттім, өже.

— Бара ғой, қарағым.

Бала дүңкілдетіп жүгіріп ала жөнелді.

Кемпір біраздан кейін далаға шығып, жиған отынын қарап еді, алашаның ық жақ шеті жын тигендей аласұрып жатыр екен. Тезектің біраз жері су боп қалыпты. Оны тағы қолға түскен екі таспен бастырған болды. Қазан мен шелек суға толыпты. Оларды кемпір ішке кіргізді де, үйдегі үлкен қазанға құйып, орындарына қайта қойды. Далаға әрбір шығудың өзі күш. Өсіресе есікті ашып-жабу-ақ ақырет.

Қазір аспан көрінбейді. Жер беті боз тұман. Бір рет келіп арқан-қазықты байқап еді, со күйі тұр екен. Қайта су сіңіп қатайғандай. Арқан алып домбыраның қос ішегіндей дірілдейді.

Бұлтан ба, жаңбырдан ба әлде жылдам кеш түсіп келе ме, маңай ымырттанып барады. Үйге кірген ол бота мен бұзаудың жатып қалғандарын көрді.

«Ақылдарыңнан айналайын».

Біраз отырғаннан кейін, ол сиырға барып қайтсам ба екен деп ойлады. Әлде өзі келер ме екен? Түйе қырға, алысқа

кеткен, оны іздеуге шара жоқ. Әрі оның өзі келетіні де рас. Ботажап-ақ.

Осы сәт кемпірдің есіне осыдан екі шақырым жердегі өздері өмір кешкен тоғай түсті. Қыр басындағы қорымның бірінде кемпірдің шалы жатыр. Ол соғыс басталардан екі жыл бұрын қайтыс болды. Тоғайды одан ертерек тастап, аудан орталығына ауысқанмен, шал «өзімді сол жеріме, тоғайымның қасына, қырдың басына қой» дегесін, бұлар ақырғы тілегін орындаған-ды. Баласы Мырзаш қажырлы еді, қабірді әдемілеп салып, бейне өкесін бесікке күнсіз қалдырып жатқандай еңбек етті-ау. Шал нағыз уақытында өлді. Қайғы көрмей.

Су сүйектен өтіп барады. Енді ол қырга шығып, ескі қораға беттелі. Ол Рысекеңнің үйінің тап қасында. Анда-санда үйілеп қояды. Қырлық та еріп, былқылдай, сазданып бара жатыр екен. Тек жусан, көкпек сияқты түбірлерді басып жүрсең ғана жеңілдеу.

Кемпір ескі қораға келді. Мұның іші сәл тыныштау екен. Тек төбенің тесік жерлерінен жаңбыр тамшылайды. Қораның алыс шегінен кемпір малдарын көріп, қуанып кетті. Сиыр да, түйе де, Рысекеңнің үйінің малдары да — бәрі осы ұзын, үлкен қораға келіп паналапты.

«Ақылдарыңнан айналайын».

Алқынған жүрегін басып, кішкене отырып еді, оның қасына жай ыңыранып түйесі келді. Көптең ернімен кемпірдің қолын, бетін иіскеледі. Ботам деп тұр ма екен? Кемпір оның бұйдасын шешпей-ақ, «шөк-шөк, қарағым» деп, тулақ сияқты көн тізесінен қағып еді, шөге қалды. Ала сиыр анадай жерде мүйізін қайқайтып, көзін бадырайтып қарап тұр.

«Аяғыңнан байланып тұрсың ба, неге жақындамайсың, түйеге біткен ақыл саған бітпеді-ақ».

Кемпір біраз отырып қалды. Көң, қу қамыс, шіріген шөп, оларға қосылған жаңбыр иісі — бәрі аралас шығады. Қасында жатқан қу қамысты алды да, кеуішіне жүкқан сазды сүртті. Әр жерден де тамшылар сарылдап тұр. Мына бір төмен салбырай қалған сары қамыстан жаңбыр суы самаурын шүмегінен күйылғандай сүмектейді.

Ол жаулығын түзеп алды да, жолшыбай Рысекеңдікіне кіріп шығайын, малдарының табылғанын айтайын деп ойлады.

Келсе, үйдің іші түгелдей шайға отырған екен. Тойған кішкене баласын емізіп, кесесін көтереді.

— Ойбай, үстің малмандай болыпты ғой, — деді Рысекең көпшігінен көтеріле беріп.

— Ене, торге шық, шай іш, — деп жатыр ақкөңіл Тойған.

— Малдардың бәрі қораға келіп ықтапты, — деді кемпір тізе бүгіп отыра беріп.

Үйдегілер қуанып қалды. Әсіресе Сағын: «Мен айттым ғой, оллаһи, келеді», — деп бір көтеріліп қалды.

Бұрышта қолдан жасаған ағаш домбыра. Бұл үйдің іші шетінен домбыра тартады. Жаз күндері кешкүрым есік алдына алаша-киізді жайып жіберіп, Ақжібек «Ақбай» күйін бората бабына келтіріп, тынық ауада тартып отырганы. Сағын да құр алақан емес. Әсіресе қара өлеңге жақсы.

Дастарқан жүдеу. Соғыс кезі екенін осының өзі-ақ айтып тұрғандай. Екі-үш жерде шелпек нан. Балалар өздеріне тиген үлестерін бірден жеп қоймай, ұзағырақ сақтап, титімдеп отыр.

— Шөп шай ма? — деп сұрады кемпір.

— Жок, ене. Кеше қайның жарты қадақ шай тауып өкелді. Ертең, амандық болса, күзеннің терісін апарып тапсырамыз.

Қазір осыдан бір-екі жыл бұрын толып тұратын мата да, шай-шекер, әр түрлі тағам да дүкендерден жоғалып кетті. Карточкамен берілген аз ғана нәрсе бірде жетіп, бірде жетпейді. Аң терісін қабылдайтын мекемеде ғана бірдеңе бар. Бірақ бұл екі үй үлкен аңды аулауға жоқ. Тек балалар інге су құйып, қақпан құрып тышқан аулап, соның терісін шиге келтіріп апарып тапсырады да, аздаған шай-шекер алып тұрады. Ал жетпей қалғанда, сайда өсетін шөп шай дейтін өсімдікті қайнатып, қызартып ішеді.

Кемпір бір-екі кесе шай ішті. Терезеден жел ызылдап барады. Ол да ылғи құрама, сынық өйнектерден киюластырылған екен, одан аққан тамшы терезе алдын алып кетіп, төмен сорғалауда.

— Балам үшін қорқып, жүрегі құрғырдың ас батырмай отырғанын қарашы. Шайың жақсы екен, келін. Бірақ батпады, — деді кемпір кенет түрегеліп.

— Қой, қайдағы жоқты айтпашы. Жел сол жақтан. Шықса, келіп қалатын уақыты болды ғой, — деп жұбатты Рысекең. — Келмесе, сол жақтағы үйде қалған шығар. Әрине, солай.

— Ендеше, бір қайнатым шай берейін, үйіңе барғасын ішерсің, — деп Тойған кішкене қағазға шай орап, сыртынан шарық жіппен байлап берді.

Кемпір далаға шықты.

Жел мен жаңбыр жарысып тұр екен.

Жел манағыдан да күшейіп, өлеметтеніп, күн қараңғыланып кетіпті. Үйіне кірсе, бота да, бұзау да тұрып кеткен.

«Ей-й, жарықтықтар-ай, жамандықтың сендер де сөзесіңдер-ау».

Бота ыңыранды. Кемпір олардың алдына бір шелек су қойып еді, бірінің басын бір итергіштеп, шелекті құлата жаздап, тез тауысты.

«Құдайдың осындай күнінде де шөл болады екен-ау. Бірақ қайтсін, жарықтықтар. Төл ғой, бала ғой».

Екінші шелектегі суды өкелді кемпір. Өзі олардың қалай ішіп жатқанын бақылағандай үнсіз қатып қара шелектің қасында отырды. Бү жолы ыдыс түбінде аздаған су қалды.

«Бәсе».

Шам жаққысы келіп еді, ол ойынан тағы айныды. Үйде бала немесе бөтен ешкім жоқ болса, қараңғыда да отыра беретін. Онысы әдет-ті. Солай біраз отырды. Дыбыстар, дыбыстар... Жаңбыр асыға-үсіге бірдемелерді деміге сыбырлап жатқандай. Жел ыңырысып, жалынғандай. Кейде үіл жылауға айналып кете жаздайды.

Кенет кемпірдің ойына бірдеңе түсіп кетті. Орнынан ұшып түрегелді. Үстіне қалың мақпал бешпетін киді. Сыртынан шапан жамылып, белін орамалмен қатты тартып байлады. От жақтан бір қарын алып, оған ұйыған айранды шайқап жіберіп кұйды. Қараңғыда қалай құйылып жатқаны да белгісіз. Қарынның аузын жақсылап байлап, бір иығынан асыра салды да, екінші қолына таяқ алды. Сосын кішкене ойланып, тағы тұрып қалды.

— Қазір қайтып келем, қарақтарым, — деді бота мен бұзау жаққа қарап, олар тіл түсінетіндей-ақ. Бұрылып шыға беруге ыңғайланды да, тағы от жаққа барып, ұзын бешпетінің екі қалтасына күрт толтырып алды. Есікті азар ашып шықты да, сыртынан байлап бекітті. Дәл осы кезде жаңбыр мен жел екпіні оны әнтек ұшырып түсірді.

«Адыра қалғырдың желі».

Анадай жерге былқ етіп құлаған қарны мен таяғын тауып алды да, ызамен өршеленгендей желге қарсы адымдай жүрді. Кемпір енді аудан орталығына, баласына баруға бекініп еді. Бірақ жел болатын емес. Жаңбыр беттен сабалайды. Әсіресе, сайға түскенге дейін кеудеден итеріп, бір тоқтата, бір жыға жаздай, кемпірді тәлкек қылғандай болады. Кейде жаңбыр бет-аузына шелектеп құйып өткендей. Ондай кезде кемпір басын еріксіз кейін бұрады. Мына тұрған қыр басына жету ақырет болды. Әр жағында сай басталады ғой. Онда тыныштау болар. Жаңа ғана киген киімдерінен су өтіп барады. Міне, ақыры өрең деп қыр басына жетті-ау. Бірақ бұл жердің желі мен жаңбыры тіпті әлемет екен. Олар кемпірді дәл осы жерде тосып алып, жібермейін дегендей. Ысылдай, қара жыландай шағып, қара дүлейдей игеріп барады. Кемпір дәл мұндайды өз өмірінде әлі көрмеп еді. Әй, көрмеген шығар.

«Қара жаңбырға айналған екен».

Тайғанақ жолмен өрең деп сайға түсті. Аяғы алға, басы артқа тартады. Сай бойы көк тайғақтаныпты. Өзенге дейін

кемпір таяғын сүйене қиралаңдап өрең жетті. Өзен суы да желмен бірге арнасынан шығып, ыққа қарай лықсығандай. Толқындар әншейінде өмірі жете алмайтын құмдықтарға дейін шығып кетіпті. Тек төмпек құм басына өскен қияқтар ғана өрелі қараяды. Осы жерде бір дүзген бар еді, кемпір қараңғыда соның сарынын анық естіді. Оның үні бөтен шөптердің үнінен өзгеше. Кеуішін шешіп, балағын түрініп, кемпір қорғасындай ауыр, суық қараңғы суға түсті. Аспан астын түгелдей су алып кеткен бе, немене?

«Қарағым аман болса, болар еді. Жаман жаңбыр, жаман жел екен... Жаман екен».

Толқындар кейде белге келіп қалады. Кейде тізеден де төмен түседі. Бұл жер бұрын тап-тайыз-ды. Су ызғары шекеден шығады. Кемпір бұрқан-тарқан болып жатқан толқындармен алысып, арғы бетке шыққанда қараңғылық маңайын әбден жайлап алып еді. Тек қараңғыдағы дыбыстар. «Қараңғы дыбыстар?!» – деп ойлады кемпір.

«...Дыбыстың түсі қандай болады екен? Оның біздің көзге көрінбейтін түсі бар ма екен? Мыналар қараңғы дыбыстар ғой».

Қараңғылық... Кемпір қараңғылықтан қорықпайтын. Айтпақшы, бір рет зәресі ұша қорыққаны да бар екен-ау. Ол бұдан алпыс шақты жыл бұрын, мұның сәби қыз кезінде еді. Сол күні тапа-тал түсте тоқыма қаппен ауылдан жырақта тезек теріп жүрген. Бір мезгілде жер беті өуелі сарғыштанып сала берді де, сосын бірте-бірте қарая бастады. Ымырт сияқты бір пәле. Жүрегі дүрсілдеп қоя берген қыз күнге қарап еді, ол азайып, кеміп бара жатқан сияқты. Ақырында жер беті қап-қараңғы болып кетті де, аспандағы жұлдыздар жымыңдап, ойнап қоя берді.

«Ақырзаман».

Ауыл адамдары оны көп айтатын. Мынау сол шығар? Мұндайды бұрын-соңды кім көрген?! Қыз тезегін лақтырып тастап, ауылға қарай зытып келеді. Анда-санда аспанға қараса, таныс жұлдыздар жоқ. Мысалы, ожау сияқты Жетіқарақшы. Аспанның бетінің де өзгергені-ау. Бірақ ауыл алыс болғасын, әлгі қараңғылық бірте-бірте сейіліп, таныс емес жұлдыздар сөніп, жер беті қайта сарғыштанып, ақырында күн қайта жарқырады. Кейін, ауыл адамдары бұны күн тұтылу десіп, садақа жасасып, мал сойып жатты.

Қараңғылық... Мұнан кейін еш уақытта кемпір ешбір қараңғылықтан қорқып көрген жоқ. Бір рет мал іздеп жүріп, далада түнеп қалғаны бар-ды. Қыстың күні еді. Қоршаулы, төбесі жабық молаға паналады. Есім шалдың қабірі еді ол. Есімді кемпір тірі кезінде көрген. Мінезі жақсы, жайдары кісі еді. Қасындағы бөтен молаларға паналамай, соған кіргені де

сол себепті. Ондай жақсы адамдардың моласы да қауіпсіз деп түйді өзінше. Шынында да, ол әлгі молада қаперсіз ұйықтап шықты. Жалпы, ол ештеңеден де қорықпайтын. Шайтан бар деп жас күнінде қорқытқандарға сенбейтін де, қорықпайтын да. Тіпті шайтан бар болып, қасына келгенде де, кемпірді қорқыта алмас еді...

Ол еңбек сүйгіш еді. Еш уақытта қандай ауыр жұмыстан болсын қашып көрген жоқ. Күн демей, түн демей, еңбектенсе беретін. Онысын білетіндер: «Шіркіннің сүйегі неткен берік, қартайса да күші бір таймайды», — десетін. Күш демекші, еркектердің бәрі майданға кеткесін, қолына шалғы алып, аздап та болса шөп шапты. Ниязға да шөп шабуды, шалғыны қайрауды үйретті. Жусан, итсигек, көкпектерге де шот салды. Үй-ішіндегі кәкір-шүкір жұмыстың бәрі өз қолында ғой. Енді бір-екі ай өтіп, қара суық түскесін, киіз үйін жығып, аудан орталығындағы келініне барады. Екі әйел болып шапқан шөп, отындарын жинайды. Әйтеуір, осы жұмыстар ма әлде әуелден бойына сіңген еңбекқорлық қасиеті ме, қазір бұл сірі десең боларлық адам еді. Міне, осы сәтте де мылқау табиғатпен алысып, қара түннің ішінде баласының халін білуге келе жатыр.

Арғы бетке шыққасын кеуішін киген жоқ, қолына алып, су сіңіп жатқан қатты құммен жүріп кетті. Маңдайдан тас бұршақтай ауыр жаңбыр тамшылары ұрып, кейін итермелейді.

Оның есіне таңертеңнен бері тамақ ішпегені енді түсті.

Аяғынан ызғар өтіп бара жатқасын, ол кеуішін киді. Біраз жүріп тастаса да, құм бітер емес. Әлде әлгі ойларымен келе жатып адасты ма? Немесе желдің өзгеріп кеткені ме? Олай емес те сияқты. Кемпір желмен алыса, бір-екі рет бағытын өзгерте жүргеннен кейін ғана, аяғы қатты жерге ілінгендей болды. Осы кезде ол мың рет жүрген жерінен адасқанына назаланып, шыдай алмай кетті де:

— Қатты құдай-ай, мен саған не жазып едім, — деді.

Міне, шилер. Қазір қыр болмақ. Шынында да, ол көп кешікпей қырдың етегіне ілінді. Бұл жердің желі шамалы екен, бірақ өрге шығу қиын. Бір-екі рет демалып алды. Қырдың басындағы желдің күштілігі сондай, аунатып түсіре жаздады. Осы кезде әлемет бірдеңе жарқ ете қалды да, аспан жарылып түскендей қатты гүрсіл естілді. Бұл найзағай еді. Оның жарығымен ауыл шеті түгел көрінді. Ит екеш иттер де үрмейді. Жан-жануардың бәрі тығылып қалған. Ол үнілеп отырып шеттегі үйіне жетті. Шам жанып тұр. Үйге кірерде жүрегі дүрсілдеп, балам бар ма, жоқ па деген ой келіп, қолы сәл қалтырап кетті. Бірақ кемпір тәуекелшіл еді. Қайта қатайды.

Үйге кіріп келгенде, жетілік шамның айналасында үрпиісіп отырған бір ер, екі қыз баланы, келінін, анадай бесікте жатқан бөбекті — бәрінің аман-сау екенін көргенде, көзінен жасы еріксіз шығып кетті. Бірақ онысын кім сезсін, үстінен, бет-аузынан су сорғалап тұр.

— Айналайында, — деді кемпір жаймен ғана, тек өзіне естірітіп. Келінінің шошып кеткені белгілі.

— Енежан-ау, мына жеті қараңғы түнде, аласапыранда неғып жүрсің? Өліп қаласың ғой, бетім-ау.

— Ниязжанның қайда екенін білмей... — деді күбірлеп кемпір. Сосын тағы: — Неғылар дейсін... мені құдай не қылсын, — деді.

Балалар жапа-тармағай жүгірісіп келіп, оның үстінің суына да қарамай, әжесінің етегіне жармасып жатыр. Бәрін де күшпырлана бір-бір сүйіп босатқан кемпір пеш жанына келіп, сыртқы киімдерін шешіп, қолындағы қарнын келініне берді де, үгілеп барып төр алдына отырды. Келіні отты өртеп жағып жатыр екен. Дүзгеннің қызыл шоғы.

— Ниязжан, әжеңнің шапанын пешке іліп жіберші, — деді Нұрбике. Нияз келінінің құрсақтан көтерген жалғыз ер баласы болғандықтан ба, кемпір оны бауырына басқанмен, реті келгенде ұстап қала қоюға тырысады. Бүгінгі ауа райы осыған дәп келіп, ол да мауқы басылғанша оңашада сүйіп-сүйіп алған. Баласының:

— Ағам қашан келеді? — деген сұрағына өзі де іштей елжірей отырып:

— Керманды жеңеміз, жақында келеді ғой. Көп базарлық әкеледі, — деген.

Баланың аға дегені — әкесі. Кемпір сүртініп болғасын, балаларға құрт үлестіре бастады. Сиырдың құрты. Олар жапатармағай алып жатыр.

— Бешпетімді де жайып қойшы, келін.

Бұлар быламық дайындап жатыр екен, пісіп қалыпты. Бұл — бидайдың қол диірменге тартқан ұны мен сүт қосып, сұйықшалау дайындалатын тағам. Бетіне шығар онша ештеңе жоқ. Қататын май таба алмаған болу керек. Балалар жеп-жеп алды да, төсек салуға да шаманы келтірмей, жатқан-жатқан жерлерінде ұйқыға кетті.

Келіні екеуі бұдан кейін ұзақ әңгімелесе отырысып ыссы шай ішті. Аққұманның қызылы таусылағсын, Рысекеңнің үйінен алған шайды тағы салып, біраз ішті. Сыртта жел ұлып тұрғанмен, мұнда тыныш. Дүзгеннің шоғы қызулы-ақ. Төбе-ден тамшы да ағатын сияқты емес. Келесі бір найзағай сарт ете қалғанда, бесіктегі бала оянып, жылай бастады. Келіні бесікке сүйеніп отырып баласын емізді. Кемпір шай құйды.

Аққұман жарылғандықтан, жіңішке қалайы темірмен шандып қойыпты. Ақырында әңгіме күнделікті шаруаға ауысты.

– Шөп онша жиналмай жатыр, – деді кемпір.

– Мен де шағырды мандытып шаба алатын емеспін. Қыс болса келіп қалды. Бүгін бір түйедей дүзген шауып едім, соның бір арқасын алып келгенім жақсы болды. Әйтпесе, от та жаға алмайды екенбіз. Ертең Нияздан нарды беріп жібер, күн басылса. Екі қатынайын. Дүзгенді бір, сосын бір түйе шағыр шауып... тасыын.

– Менде де бір түйедей шөп жиналып қалды. Оны кешкісін жіберермін. Аула жаса, әйтпесе, мал жеп қояды ғой.

– Оры бар ғой, тек тереңдетіп, жан-жағын қоршамасам.

– Амандық болса, жиналар-ау, – деп, кемпір көп әжім тараған көзін сығырайта келініне қарап: – Хат келмеді-ау бұл, – деді.

– Сүйтіп тұр. Өзім де қорқып жүрмін.

– Қолдары тимей ме екен әлде соғыста пошта дұрыс жүрмей ме?

– Агекем сүйдейді ғой. Сірә, солай болар. Кейде іркіс-іркіс келе қалады. Келген хаттарының бәрін жинап қойдым, – деді мақтанған түрмен келіні. Сосын аз үндемей отырды да:

– Құлбараның баласынан қара қағаз келді, – деді.

– Алда, пақыр-ай. Шалға қиын болған екен.

Кемпір көзіне келген жасты сілкіп тастады. Оның баласы саржалақтау келген ақкөңіл, жап-жас жігіт еді. Өзінің кішісімен бірге бұзауға мініп, тартыспақ ойнап жүретін. Туған күнін де біледі. Жалғыз бала. Ат шаптырып той жасаған. Онда әлі толық отырықшылыққа көшіп болмаған-ды бұл ауыл. Совет өкіметі орнап болғанмен, көшпелі халық уақытында мал салығын төлейтін де, Қарақалпақстан мен Орынбордың арасында бөленінші ауыл я болыс делініп көшіп жүре беретін. Сонда әлгі баланың тойы Қарашоқы деген жерде болып еді. Оның азғантай өмірі кемпірдің көз алдында түгелдей тұр-ау... Енді, міне, сол жас өмір үзіліпті...

Кемпірге бұл сөздің ауыр әсер еткенін сезген келіні:

– Мұқанның баласы бір аяғынан айрылып келіп, той жасап жатыр, – деді.

– Алда, бишара-ай. Тілегін берген екен. Шалдың төбесі көкке жетіп жатыр екен ғой.

– Тойын жасауы жасау-ақ-ау, бірақ баласы келе сала жылап, кейбір жолдастарын көріп: «Енді мен қор болдым, сендермен бірге жүгіріп жүре алмайтын болдым», – деп, арақ ішіп, далада құлап, өл бермегесін, оны жолдастары түйеге теңдеп, бір жағына өздері отырып, үйіне әрең алып келіпті. Бірақ әйтеуір үйі-іші қуанышта.

— Бір аяғынан айрылып келсе де, шүкіршілік етер едік-ау, — деді кемпір кесесін ысырып қойып жатып. — Болдым. Үйге қайтайын. Ертең күн басылғасын Ниязжанды жіберерсің, түйені алып қайтсын. Құлбаранікіне де ертең кіріп шығармын.

— Немене, қазір қайтасың ба? — деді үрейленіп келіні.

— Мал бар ғой, қарамаса болмас, өрі ыққа қарай жүрем. Ертең келем ғой. Ана балаларыңды қымтап жатқызсайшы.

Енесінің еңбекқор мінезін білетін келіні тағы да:

— Ене-ау, далада өліп қаларсың, — дей беріп еді, осы кезде пештің артындағы есік сықырлай ашылып, ішке қорбиған біреу кіріп келді. Үсті-басынан су сүмелектеп тұр. Кемпір байқап қараса — Қарағұл.

— Сәлем бердік, әже. Сәлеметсіздер ме? — деді ол үй ішіне жіті көз жүгіртіп.

— Амансың ба?

Кемпір мұны жаратпай қалды. Асылы, ол жеті қараңғы түнде бейсауат жүрген адамды жаратпайтын еді. Оның үстіне, Қарағұлды. Бұл осы ауылда бақташы боп істейтін, денсаулығы кем адам болатын. Әкесі бай болып, ертеректе ұсталып кеткен Жұмажан деген кісі еді. Кемпір оны да білетін. Жұмажанда ұят шамалы еді. «Топырағы торқа болсын, бірақ өзінде ұят жоқ еді? — деді кемпір есіне түсіре күбірлеп, — баласы да соған тартқан пәле шығар». Қарағұл, өрі десе, осы үйдің итін атып өлтірген. «Соны қалай келінім ұмытады екен?» — деп ойлады бір ауық кемпір.

— Төрлет, — деді жай ғана Нұрбике.

— Жарайды, — деді Қарағұл есік жанындағы дүзгеннің үстіне отыра беріп, — сиырым жоқ болғасын, іздеп шығып едім, жолшыбай кіре кетейін деп...

— Біздің үйге сиырың келген жоқ, — деді кемпір. Қалай айтып қалғанын өзі де білмеді. Сосын тағы: «Не болса, о болсын, итті өлтіретін кісі ғой», — деп ойлады.

Қарағұл кипалақтап біраз отырды да: «Қой, кетейін», — деп, қымтырыла шығып кетті.

Кемпір осыдан кейін үнсіз біраз отырды. Тіс жарып ештеңе деген жоқ. Тек кетерде ғана келініне:

— Айткеннің үй-іші аман ба? — деді.

— Аман, жаңа барып шай ішіп келдім. Өзі жұмысқа кетіп еді, кеш келеді, өлі оралмаған шығар.

Кемпір келініне ештеңе демей, киінді де сыртқа шықты. Қазір жел күшейіп, тіпті жұлқынып кеткен екен. Бірақ бір абырой — енді жүріс ыққа қарай. Быламықтан ба, шайдан ба әлде отырып аздап демалып алғандықтан ба, кемпір қайраттанып кеткен сияқты, емпеңдеп келеді. Қырдан төмен түсе

бергенде тағы бір найзағай шарт етіп, бүкіл аспан шөлмектей қирап сынып түскендей болды. Жарықта байқағаны – қырдан төмен жөңкіле ондаған бұлақтар жыланша жылмаңдап жатыр екен.

Сай да көл-көсір. Аяқ бассаң, суға тиеді. Арқа жағы мұздап, жаңбыр өтіп барады. Кейбір жерлердің суы кебістен асады – шылпылдатып кешіп келеді.

Кемпір қандай жағдай болса да, ойлануды жарататын. Тіпті осылай дүние астан-кестен болып тұрғанда да, оны ойы әлдеқайда алысқа алып кетті.

Баяғыда осындай бір жаман жаңбырдың астына түскені бар. Суық жаңбыр еді. Қара суықта жауған жаңбыр. Ел оңтүстіктегі қалың құмға қарай жетуге асығып, босып келе жатқан-ды. Үш күн, үш түн жауып, жерді әуелі бөкпендей қылып тастады да, артынан аяз ұрып берді. Мал жейтін қылтаңақ шөп табылмады. Қай шөпке ауыз салса да, мұз сауытқа оранған. Сауыт киген жусандар, сауыт киген изендер, шөлмектей баялыштар мен қоянсүйектер. Сексеуілдер. Шөптер желмен тербеле қозғалғанда, бейне мыңдаған моншақтар бір-біріне тиіп, сынып жатқандай. Маңай сонда бір жүрекке қорқыныш кіргізетін үнге толып еді. Қу дала. Бірақ күбірлеп сөйлеп жатқандай. Жердің тайғақтығы қандай. Сонда қай ауылдан да көп мал өлген-ді. Екі кемпір, бір шалдың аяқтары сынған. Бұл колхоз құрылардан он бес жылдай бұрын...

«Мына жаңбырдың да түсі жаман екен, одан, сірә, кем болмас». – Кейін кемпір жаман жаңбырлардың бөрің сонымен салыстырғанды әдетке айналдырды.

«Әй, кем болмас. Мұзы жоқ болғанмен, сірә, кем болмас».

Құм басталды. Киімнің бөрі су. Найзағай тағы жарқ еткенде, жақын қияқтың түбінен бір қоян ата жөнелді. Найзағай жарығының сәл сәтінде оның, барлық қимылын адам ұстай ала ма, тек екі аяғын алға соза, артқы аяғы да жерге тимей, әдемі секірген күйдегі суреті кемпірдің көз алдында қалып қойды. Ол мана үйден шыққалы, кейін қайтқалы даладан көрген алғашқы тіршілік иесіне сүйсініп қалды іштей.

«Байғұс, найзағай әрбір шартылдаған сайын осылай қаша бере ме екен?!».

Қатты жарықтан кейін қараңғылық түседі. Оған көз үйренгенше бірер сәт өтпек. Кемпірдің көз алды әуелі қара дөңгелектерге толып кетті де, артынан сәл ғана сейілгендей болды. Бірақ сонда да маңайдан ештеңені айырып болар емес.

Зарлап тұрған дүние кемпірді өп-сәттің ішінде өзгенге алып келді. Шешінуге де мүмкіндік берген жоқ, сапырылып жат-

қан қара суға салды да жіберді. Кемпір кеуішін шешейін деп бір ойлады да, аяйтын еш жері қалмағасын, көнбістікпен өзенге түсіп кетті. Ағыс та қатайған, тегеурін алған сияқты. Едәуір толқындар ұрып жатыр.

«Сүмбіленің суын-ай! Қара темірдей қаруын!» – Кеуіштің іші шылпылдап суға толып кетті. Аяқ, тізе, сандарды қарып өтті қара су. Кемпір жағаға шыққанда, киімдердің бұрынғыдан да ауырлап кеткенін байқады. Бірақ қалған жол алыс емес еді. Осы медет болды көңіліне.

Кенет осы кезде кемпірді соңғы рет сынап қалайын дегендей, жел мен жаңбырға қосымша күш бітті. Жаңбыр шелектей жөнелді. Аспанның бір жерінде ілулі тұрған көл лақ етіп ақтарылып кеткендей. Кенеттен тап болған дүлейден бе, сасып қалған кемпір тайғақ жолда жалп етіп құлап қалып еді, қолындағы таяғы ұшып кетті. Құлағанда да, ыңғайсыз, тап қарақұсымен құлады. Көзінің алды жарқ ете қалғанына қарамастан, бірден-ақ тұруға талпынып көріп еді, есеңгіреп, орнынан көтеріле алмады. Қатты құлаған екен. Түрлі жаңбыр бетіне соққылап жатыр. Жел су киімдерді шылпылдатып жүлқиды. Тіпті дәрмен жоқ. «Адамнан әл тіпті кетіп қалатын, күштен ештеңе қалмайтын, сарқылатын кез болады екен-ау», – деп ойлады кемпір. Әлгі сәтте тағы бір жарқ ете қалған заттың найзағай ма әлде көзінің оты ма, оны да толық айыра алған жоқ. Себебі, енді ешбір дыбыс та естілмей қалыпты. Ыңырсып көріп еді, даусы естілмейді. Сабалап ұрып жатқан жаңбырлардың да, желдің де айқай-сартылдары кенет тынып қалған. Бірақ кемпірге еш жері ауырмайтын сияқты. Өйтеуір ойлау қабілетінен айрылмаған. Тап-таза мөлдір ой.

«Апырау, бұл менің не жатысым? Елсіз далала қара түнде жаңбырға бетімді тосып жатысым не? Тұрсам қайтеді? Әуп! Неге қозғалмаймын? Денемдегі әл қайда кеткен? Ең болмаса қолым қозғалар. Жоқ, ол да көтерілмейді. Жансыз ба? Астапыралла! Өстіп жатып өліп кетсем, ел-жұрттан ұят-ау! Әлде өлім дейтін осылай, жалғыздықты тауып келе ме екен? Адамдар өлерде қатты жалғызсырайды-ау, ө».

Біраздан соң кемпір ептеп әл жинай бастады. Сарқылған күші там-түмдап денесіне қайта құйылып жатқандай. Жаңа бір мезгілде әлсіреп сөніп қалған дыбыстар да айқындалып келеді. Бір шым шоқалақтың түбіне құлапты. Әуелі денесін сәл көтеріп, саздың үстіне отырды да, біраз демалды. Бас та дыңылдап, шулай ауырып кетті. Кішкенеден соң ептеп түрегелді.

«Таяғым қайда екен? Өлім туралы ойдың басыма орала кеткені несі? Қартайғасын ба? Қой, таяғым қайда? Ерігіп тұратын уақыт жоқ. Өлімнің өзі сұратпай-ақ келеді ғой. Жокты ойламай, үйіңе, малдарыңа жетіп ал».

Кемпір есеңгіреп жүріп өзін өзі жұбатты. Таяғы табылмағасын, жол жағасын тізерлеп іздей бастады. Биік шөптер суға бөгіп қалған екен. Сау-сау құйылады. Түбіндегі саз ій болып балқыған. Тізе, қолдар түгел балшық болды. Қас қылғанда, әлсін-әлсін шартылдап, жарқылдап тұратын найзағай тыйылып қалды. Тек жарығын әріректе жаққан болады. Дыбысы ауру адамның әлсіз күркілі сияқты.

«Қой, құрмағырды ертең тауып алармын. Жер жұтып кетер деймісің оған дейін».

Ол түрегеліп жүре берді. Тайғақ жолда тағы бір құлады. Бірақ бұл жолы жай құлады. Тіпті білінген де жоқ. Әдейі өзі қалың, жұмсақ шөптің үстіне отыра қалғандай.

«Қайта-қайта құлай берем бе енді?!».

Бұл жолы ол масаттанып қалды.

Кемпірдің жеңіл денесін жел қыр басына көтеріп шығарды. Көз алдында қарауытып көрінген үйін көргенде, ол қуанып қоя берді. Есік бауларын шешіп, ішке кірейін деп жатыр еді, исінген түйенің даусы естілгендей болып кетті. Иә, ықта келіп тұр екен. Кемпір оның жанына келіп, су сорғалаған мойнынан күшақтады да: «Айналайын-ай, шыдамың жетпеген екен ғой, мен өліп қала жаздадым-ау, оны білесің бе? Сонда сені кім қарар еді? Толған үрпіндегі ақ сүтінді боташыңа кім берер еді?» — деп босай бастады. «Бірақ осы мен не деп тұрмын?» — деп қайта күбірлеген ол, түйенің мойнын босатты да, ботаны алып шығу үшін ішке кірді. Бота түрегеліп, тынышсызданып, аяқтарымен жер тарпып тұр екен. Ноқтасын шешкен бойдақ, әл бергісі келмей, далаға ұмтылды.

— Жарығым, есікті ашайын, асықпашы. Енең де күтіп тұр екен.

Кемпір төлін сүйген жануарларды өте жақсы көріп, бар мейірімін төгетін. Бота қапыла еміп жатыр. Кемпір рахаттана, мейірлене қарауда. Нар да ыңырана түсіп, әуелі ботасын, сосын кемпірді иіскеп, талтайып тұрып алды.

Кемпір осы нарын өзге малдарынан бөлекше көреді. Талай мал бітіп, ұстаса да, осының орны бөлек. Өзінің маңдайына бота тұрмайтын. Қанша туса да, әртүрлі аурулармен боталары тез өледі де, тұлыппен саудыратын. Мына соңғы ботасы әзір тірі. Сондықтан ба, баласына мейірімі күшті сияқты көрінеді. Жалпы, мейірімі мол мал.

«Мені де жақсы көреді... ақылдым».

Еміп болғасын, кемпір ботасын ішке кіргізіп, қайта байлады да, түйенің бұйдасын шешіп, ескі қораға қарай жетектей жөнелді.

— Тоңып қаларсың, қарағым. Күн жаман болып кетті ғой. — Қораға әкеліп, тамшы-тамса да, ықтау деген бір жеріне

шөгергесін, тағы біраз демалып отырды. Сосын «әукім, әукім» деп сиырын шақырып еді, ол орнынан тұрмаса да, бұзауым қайда дегендей, жай бір мәңіреп қойды. «Өй, тас жүрек пәлесің-ау, жарығым», – деді кемпір, әуелі қатты айтса да, артынан шыдай алмай, «жарығымын» қосып. Найзағай қора үстінен тағы бір шарт ете қалды. Екі-үш ат, екі сиыр, бір түйе – бәрі жатыр... Ескі қора.

«Қора да тоза бастапты-ау. Күні кеше салынған сияқты еді. Колхоз құралғанда көптеп-көлемдеп балшық илеп, тойдуман қылып тұрғызылған еді. Қыста осында біраз мал қыстап, жазда босап қалатын. Қи иісі, қамыс иісі, коленке иісі шығып тұратын. Үлкен де ашық ауласы көктем мен күзде колхоздың қойларын қырқатын орынға айналатын. Қазір сол қораны қара жел суырып, ызғытып тұр. Бірер жылда бұл қора да құлап түсетін шығар-ау... Колхоздың пункті бұ жерден ауып кетті ғой... Күтім жоқ... Апырау, Мырзапым неге хат жазбайды? Аман болса, болар еді, соғыста оқ деген мына жаңбыр сияқты дейді ғой. Соншама қорғасынды қайдан алды екен? Тек аман бола көрсін. Қайтадан елге оралып келсе, соның алдында өлсем, еш арманым болмас еді. Осы бір ауыр заман тезірек өтсе екен!»

Кемпір ауыр оидан арылып, оршынан тұрды да, желмен алыса үйіне қарай аяңдады. Түннің біраз уағы болып қалса да, Рысекеңнің үйінің жанынан өтіп бара жатып кішкене екі терезесінен жылтыраған от көрді.

«Апырау, бұлар неғып жатпаған?»

Кемпір солай қарай бұрылды. Осы кезде найзағай жарқ ете қалып еді, әлгі екі от сөніп қалды. Тек ұлы жарық ғайып болғасын ғана әлсіз екі көз қайта сығырайды.

* * *

Рысекеңнің үйінің есігі тас бекітулі екен. Әртүрлі ағаштардың қиындысынан жасалған қырық құрау, бірақ берік есік. Кішкентай жұдырығымен ұрып көріп еді, оны ешкім естімеді. Сосын кеуішінің окшесімен дүрсілдетіп тебе бастады. Сонда да естілер болмады. Енді ол терезеге келіп, өйнекті қаттырақ ұрыңқырап жіберді де, есікке қарай қайта оралды. Жел ұлып, жаңбыр құйып тұр. Әзір басылатын түрі жоқ. Кемпір тоңып, дірілдеп барады. Ақырында арғы есік сықырлап ашылып:

– Бұл кім? – деп айқайлай сөйлеген Тойғанның даусы естілді.

– Мен ғой, келін.

– Ене, ойбай-ау, сен бе, неғып жүрсің жеті түнде? Аманшылық па? Қазір, қазір, – деп Тойған қапылып жатыр. Әрең легенде темір ырғашақ сарт етті. Сосын көлденең тыққан таяқ-

ты алып жатқаны белгілі болды. «Әй, ит жегір, әрең алынды ғой», — деп кейіді ол іштен.

Есікті ашқасын тағы да:

— Аманшылық па, ене? — деді.

— Аманшылық, аманшылық. Тек жарық тұрғасын...

— Ойбай, ене-ау, — деді Тойған кемпірді қораға кіргізгесін даусын төмендете, сыбырлай сөйлеп, — біздің үйге «Самаурын» келді?

— Қайдағы самаурын?

Алдында естісе де, кемпірдің даусы қаттырақ шығып кетті. Сосын барып есіне түсіп, тілін тістеді.

— Аяқ-қолдары жоқ әскер. Манағылар алып кете жатыр. Солармен тамақ жеп болып, шай ішіп отырмыз. Ертең жүр-мек. Күн ашылса.

Кемпір кірерін де, кірмесін де білмей, анырып тұрып қалды.

— Кірсейші, ене. Құдайдың күні өлтіріп барады ғой. Жүр, — деп су-су жеңінен тартты. Еріксіз ерді кемпір. «Бұл келген әскер бала менің балаларымнан бір хабар білмес пе екен» деген үміт отын жағып та келе жатыр. Бірақ «самаурын»... Кемпірдің өмірінде көрмегені еді бұл...

Үйдің іші күңгірт жарық. Кемпір әуелі төрде отырған адамдар шоғырын көрді. Бірақ бет-жүздерін айыру қиын. Әрқайсысы бір-бір қара көлеңке сияқты. Ар жағында ұйықтап жатқан балалар тобы. Ояуы Ақжібек. Ортада — кең дастарқан. Бұрын екі қабаттап жаятын еді, бүгін бөріп жазып жіберіпті. Есік жақта шылапшын жалтырайды. Үйдің төбесінен тамған тамшылар оған тиіп, сарт-сұрт етеді.

— Сәлеметсіңдер ме, қарақтарым. Жол болсын, — деді кемпірдің өзі алдымен амандасып. Отырғандар жапа-тармағай амандасып жатыр. Тойған шай құйып отырған орнына жайласты да:

— Ене, шайға шық, — деді.

Кемпір дастарқан шетінде жастыққа қисайып жатқан Рысекеңнің жанына келіп отырып еді, үсті-басынан аққан су киіздің шет жағын алып кетті. Сосын үстіндегі ауырлаған сырт киімдерін қабырғаға қағылған қазық темірге іліп, қайта орналасты. Енді отырғандардың да жүзі айқындалып қалды: өздері үшеу екен. Бірі — жас шамасы қырықтарға келіп қалған орта жастағы, екіншісі — бала жігіт. Үшіншісі ортада қомпиып отыр. Жан-жағын көрпе-көпшіктермен қымтап тастаған.

— Иә, кім боласыңдар, балаларым?

— Мынау Шошқалытауданбыз, — деді қара мұртты қолындағы кесесін алақанымен айналдыра отырып. — Армиядан жақын ініміз келіп, соны алып бара жатырмыз.

– Иә-ә... Қай бала келе жатқан?

– Мен, – деді ортадағы қымтаулы жас жігіт, оң қолын көтеріп.

«Жасаған-ау, жаңа «самаурын» дегені қайда? Оң қолы бар ғой. Ана қолы да бар сияқты. Аяғының ең болмаса біреуі болса... Тойған да айта береді-ау».

Жігіт үстінен гимнастеркасын шешпеген. Омырауы толы орден, медальдар. Олары күңгірт жарықпен сәуде шашады. «Баяғының шолпылары сияқты екен», – деп ойлады кемпір. Жас жігіттің шашы тықыр. Қабағын жымқыра түйіп алыпты. Қолын әлі көтеріп отыр.

– Қолыңды түсірсейші, қарағым, – деді кемпір. Бірақ жігіт естімегендей меңірейіп отыра берді. «Онысы несі екен? Миына жазым келген жоқ па екен?» – деп ойлады тағы кемпір.

– Айналайын, қолыңды түсірсейші. Аты-жөнің кім? Қай туыс боласың?

Кенет жігіттің бет-аузы бұзылып кетті де, ащы дауыспен айқайлап:

– Тұра берсін, әже. Бүкіл қимылдайтын денеден қалғаны осы қол. Сосын мына мойын мен байғұс бас, – деп, мойнын тағы бір айналдыра басын сілікті де, әлгі көтерулі тұрған жалғыз қолмен алдындағы жастықты дүрс еткізіп салып жіберді. Еңіреп жылап қоя берді. Тап осы кезде соның бұйрығымен болғандай-ақ найзағай да шарт ете қалып, отырғандардың бәрі селк етті.

– Осы, әже! – деп ол тағы айқайлады. – Қалғаны осы. – Қолын тағы жоғары көтеріп тұрып қалды.

– Қой! – деп жекірді қара мұртты. – Сабыр ет. Жалғыз сен емессің аяқ-қолынан айрылған. Тіпті жүде бір қолы қалмағандарды да естіп жатырмыз, шүкіршілік ет.

Сосын ол жігіттің айыбын жуғандай, кемпірге қарап:

– Спирт ішіп отыр еді, – деді. – Арақтың бір түрі ғой.

– Е-е, қарақтарым, ішіңдер. Қайтсін. Өздеріңе жарасса, болды ғой. Денсаулықтарың көтерсе, – деді кемпір.

Мүгедек жігіт кенеттен қарқылдап ащы күлкімен ұзақ күлді:

– Денсаулық! Әжекем-ау, денсаулық дейсің бе?! Ха-ха-ха-а! Қандай денсаулық, ө!

Басын шайқап-шайқап жіберді:

– Маған енді денсаулықтың түкке қажеті жоқ. «Денсаулық» деген ащы сөзді естігім келмейді. Өлім керек маған. Осы менің денсаулығым. Жер басып жүрмеймін енді. Екі аяқ жоқ болса, қалай жүрем?! Әке-шешемнің шашын аппақ қылдым ғой. Ертең, күні ертең-ақ, олардың бастарын қырау шалып, кеуделеріне ауыр тау қонады. Жолдастар, құрбылар,

құлын-тайдай бірге ойнап өскен құрбыларым енді мені құбыжық көрмек.

— Балам, қата сөз айтпа. Қатты сөз айтпа, — деді кемпір енді өзін өзі билеп, — жақсылық айт. Жақсы сөз — жарым ырыс. Сабыр ет, оның түбі сары алтын деп халқын бекер айтпаған.

Жігіт басын төмен салып, екі иығы селкілдеп, үнсіз жылап отырып қалды.

— Әкел спиртті!

— Қой, көп іштің ғой, Сисен, — деді қара мұртты. — Сен түгіл, біз де мас болып қалдық. Өрі манадан сөйлеп, назаланып отырсың.

— Болады ғой, — деді үшінші қонақ, жас бала жігіт, үрейлене жалынып.

— Қайтесің құрғырды, — деді Рысекең де. — Өзі бір көңілді бұзатын зат қой.

Бірақ ол жағалай қаумалап айтылып жатқан сөздерді тыңдаған жоқ, алдындағы кесеге ортан белінен келтіре құюлы тұрған спирттің жартысын ішіп салды да, бет-аузы тыржиып біраз үнсіз отырды. Сосын Тойғанға қарап:

— Су бер, апа! Өртеп барады, — деді.

Жігіт кесеге қалған спиртті тағы көтерді де, көз деңгейіне жеткізді.

— Өзі көздің жасы сияқты. Көз жасына қосып ішетін болам, әже, түсіндің бе?

— Аға, қойсайшы енді, — деді жас жігіт жыларман боп.

— Қарағым, — деді кемпір, — мен он құрсақ көтерген адам едім. Соның сегізі қазір жердің астында жатыр. Солардың қазір аяқ-қолдары жоқ түгіл, тек көздері мен сөйлер тілдері болып келсе де, төбем көкке жетер еді. Қалған бір ұлым соғыста. Жалғыз қызым күйеуде. Мен мына жердегі жалғыз үйде, ақ пашыма шаң араластырып, жасыма қарамай, тырбаңдап отын-шөп шауып жатырмын. Көзім қараңғы, күңгірт. Тоқтының жасындай жасым қалса да, өлімге берілгім келмейді. Жаман сөзді айтқым келмейді. Сендер жассыңдар. Неге шыдамдылық жасамайсыңдар? Кімге оңай дейсің?

— Иә, иә, — десіп бас шұлғысып қалды отырғандар. Тек Ақжібек қана үнсіз. Ол қара көздерін дөңгеленте қарап, мына сөздерді үйрейлене тыңдауда.

Жаңбыр үйді сабап жатыр. Найзағайлар үсті-үстіне шапырлап сынуда. Алғашқы тамшы дастарқанның шетіне тамды. Кемпір оған қарап қойды да, тағы сөйлеп кетті:

— Ата жаумен шайқаста өлген де бақыт. Жер басып, айдың, күннің, өз ауылыңның бұлтының, шуағының астында жүрген де бақыт. Бақытсыздық — жалғыздық. Бірақ сен жалғыз болмайсың.

– Қайдан, – деді қара мұртты. – Алды-арты толған ағани, қарындас, әке-шеше, жора-жолдастары және бар. Жалғыздық қайда! Қолға алып жүрсе де, бірдеме қылады. Сабырлық керек тек.

– Қараймын, омырауың толған алтын-күміс темірлер. Олар жақсы соғысқандарға беріледі дейді. Одан да абыройсыз емес екенсің. Жаман адам мен шірік ағаш сынғыш болады. Неге сонша сынасың?

Кемпірдің өзі де ширығып кеткендей. Жігіт үндемей қалды. Біраз отырып, көз жасын жұдырығымен сұртті. Сосын Ақжібекке:

– Толтырып бір бақыраш су әкелші, – деді. Оны қылғытып жұтып салды да, бірдемені ойланғандай жерге біраз қарады. Ақырында:

– Әже! – деді. – Менің де сендей анам бар еді. Соның даусын естігендей болып отырмын. Мен соғыста...

Осы жерге келгенде, ол тісін бір шықыр еткізіп, жалғыз қолымен кеудесін дүрс еткізіп қалды. Омырауындағы ордендер мен медальдар сыңғырласып қоя берді.

– Мен... аррр-ыс-стандарша алыстым. Мен жастығымды ала жығылған адаммын. Міне!

Ол омырауын көрсетіп, кеудесін бірнеше рет дүңкілдете соғып қойды.

– Міне! Өтірік айтсам, мені қарғыс атсын! Немістер бәрібір бізді жеңе алмайды. Көресіндер де тұрарсыңдар. Бәрібір жеңе алмайды, – деп, тағы да шыдай алмай, еңіреп қоя берді. – Сонда тағдыр маған соншама неге қатал болады? Неге?

– Аман келгесін, бәрі жақсы, – деді Рысекең. – Жылама босқа. Жаман ырым ол. Жазда өзім барып, он күн қыдыртам арбаға салып алып.

– Жылаймын, – деп қасарысты Сисен. – Жылағым келіп отыр. Еңіреп-еңіреп көз жасымды тауысып, ертең ауылға тұлқтай қатын барғым келеді.

– Үйреніп кетесің, – деді қара мұртты.

– Жок!

Бұл сөзді Сисен жұлып алғандай айтты.

– Жоқ деймін тағы. Мені доғдырлар мың ажалдан алып қалды, терімді теріс сойып, сүйегімді қиратып жатқанда да ыңқ деген жоқпын. Қазір, міне, жылаймын. Жылаймын дегесін, жылаймын.

Сосын жасын тия алмай, әуелі булығы, кейін жарыла жылады.

– Балам, бәріміз де қой деп отырмыз, қойсаңшы. Өзің биыл нешедесің? – деді кемпір. Жігіт жауап бере қоймағасын, балаң жігіт:

– Ағам биыл жиырма бірде, – деді.

«Ай, жап-жас екен ғой. Шикі бала ғой. Қайран қатал тағдыр-ай! – деп ойлады іштей кемпір, – жыламай қайтсін?». Алдында отырған осы бір жас жанның бір қол, қос аяғы қайда, қайда ғана қалды екен деген сұрақ, манадан бері сыр білдірмесе де, кемпірдің миын тескілеп, маза бермей отыр. Осы бір ойды қаншама қуайын десе де, ызыңдаған шыбындай қайта-қайта айналшықтап соғады.

– Қайда менің екі аяғым! – деп айқай салды жігіт осы кезде. Кемпір селк етті: «Апырай, адамның ойын адам біле береді деген осы екен-ау».

– Қайда менің бір қолым? Енді атқа қалай мінем?! Жорға дөнепіме қалай мінем? Анашым мен әкемді қалай құшақтаймын?

Жұрт үндемей қалды. Қайта-қайта «қой» дей берудің өзі біртүрлі боп барады.

– Жатайық, – деді қара мүртты аяғын созып. – Күн жаман. Жол жаман. Ертең жүрсек, қиын болады. Түн ортасынан ауып барады.

– Жатпаймын, – деді Сисен. – Ана домбыраны әкеш!

Ақжібек домбыраны берді. Жігіт оны бір қолымен ұстады да, не істерін білмей аңырып отырып қалды. Осы сәтте алып бергеніне қысылып, Ақжібек те ернін тістеді. Жоқ, ойлап еді-ау, бірақ көңілін қия алмады, тарта алмайсың ғой деуге бата алмады. Жігіт күлді. Жұрт онысына жеңілденіп қалғандай.

– Ақжібек, – деді сосын ол жымыиып, – «Доңыздаудың Шошқакөл тиянағын» тартшы, мен өнім айтайын.

Ақжібек домбыраны қайтып алғанына қуанып кетіп, тарта жөнелді. Жігіт өн бастады.

«Доңыздаудың Шошқакөл тиянағы-ау-уу...»

Мен танымын даусыңды қиядағы-ай-ау...»

Жігіттің дауысы ашық, сыңғырлап тұр екен. «Қайран жас-ай, туған жеріне келгесін, мұңын шағып жатыр ау!»

Жігіт өн айтып отырғанда, кемпірдің есіне манағы бір құйрығы үзіліп түскен кесіртке түсті. Оны аяғаны түсті есіне. Енді осы екі аяудың арасы жер мен көктей, адам жүрегіне қанжар сұққан мен тасбақаны маса шаққандай көрініп кетті. «Енді мұның күні не болмақ? Айтып отырғанының көбі рас. Бірақ шүкіршілік те керек емес пе? Қалай ойлайсың, кемпір? Сен біраз жас жасадың ғой. Ойланып көрші... Жоқ... Менің мұндайды бірінші рет көруім. Адам дегенде аяқ-қол, бас-кеуде – бәрі болу керек қой. Өуелде адам солай жаратылмай ма? Ең аяғы, қабірге кіргенде жеті мүшең түгел болғанға не жетсін... Әлде бұдан өлім артық па екен? Қой, есіңнен жаңылма, кемпір. Сен де сабыр ет. Саған да ертерек ол тіпті, сабыр, сабыр...».

«Қу тағдырдың бар уын үйіп-төгіп,
Құя берсең, кеудеме сияды әлі-ай-ау-уу».

Кекесіні ме, шындығы ма? Әуелі Ақжібек жігіттің өз жанынан соңғы екі жолын қосып отырғанын түсінген жоқ. Домбырасын сабалап тарта берді.

«Доңыздаудың Шошқакөл тиянағы-ай- й...

Қарсы алсайшы сорлықты қиядағы-ей- й...

Жуып өтер кеудені ақ самалмен

Қалмады ма-ау тағдырдың бір амалы- ай- ей».

Өлең сөзінің бәрі бірте-бірте қайғыланып, жұрттың жүрегін жыртып барады. Ақжібек домбырасын қоя салды. Сезімтал екен. Бірақ енді оған қарайтын жігіт жоқ, шамасы, өзі жолда келе жатып шығарған өлеңдері болу керек, туған жер топырағына, өзен-суына, ел-жұртына арнағандарын сыңғыр даусымен айта берді. Домбыраны мүлде ұмытты. Қажеті жоқ сиқты. Ақырында дауысы қарлығыңқырап, мойын тамырлары білеуленіп, беті қып-қызыл боп кеткесін ғана, кеудесіндегі жалын араласқан ашы күйігін «уфһ» деп шығарды да, тына қалды. Бірақ сәл уақыт өтпей-ақ, мыша өмірге, осы дастарқан басына қайта айналғанда, қасындағы Ақжібекке қарап:

– Айналайын, мөлдір көзді қарындасым, енді бір қайғылы күй тартшы, – деп, оның маңдайынан шолп еткізіп сүйіп алды. Қыз бала жаутаңдап жан-жағына қарап елі, әкесі:

– Бір күй тартсаңшы, – делі.

«Көңіл ашарды» тартты Ақжібек. Жігіт күй біткенше қатып тыңдап отырды да:

– Айналайын, ақылыңнан-ай! – деп тағы бір сүйсінді. – Енді ең бір зарлы өн айтшы.

– Аға, мен өн білмеймін.

– Жок, бір зарлы өн айтшы деймін.

Бұл жолы ешкім ештеме демеді. Я айт, я айтпа деп. Қыз бала, болмағасын, қолымен қос ішекті қатты-қатты соғып-соғып жіберді де, өзінің жіңішке бала даусымен бастап кетті:

«Ағажан, ағажан,

Ал немісті жағадан...».

Тайсалмай, ашулы өзенге секірген еліктің лағындай. Қайырмасын көбірек қайталайды.

– Пай, пай!

– Міне, нағыз өлең!

Жігіт мұңайып төмен қарап қалыпты. Шәй әлдеқашан суып, шоқ сөнген. Тамшылар енді үйдің әр жерінен де сорғалай бастады. Екі терезе сырнайдай үілдеп тұр. Төбеден сылақтың бір кесегі шылып етіп құлап түсті. Бірақ барлық көңіл өнде. Ең аяғы, осы үйді ұстап тұрған үш-төрт тіреу де тыңдап қалғандай.

«Ағажан, ағажан,
Ал немісті жағадан...».

Ақжібек те біраз өн айтып тастады. Оның ішінде «Майданнан хат», «Жас қазақ» өндері бар. Отырғандарға әсіресе «Қараңғы түн» мен «Сүйген жарға» өндері қатты ұнады. Тіпті кемпір де күбірлеп, ернін сылп еткізіп, «ө» деп отыр. «Шынында, оқтар жаңбырша құйылады екен-ау. Қаңғыған біреуі қарақтарымды қағып кетпесе, жарар еді-ау... Қой, қой...».

Ақжібек шаршады. Шамның да жарығы азайып, найзағай сәулесі үйдің ішін қаттырақ жарқыратып барады.

— Кірөсін таусылған шығар, — деді Тойған.

— Басқа жоқ па еді? — Мұны айтқан Сисен.

— Білтеге май құйып жағатын, ол да бітті. Ертең алып келмесем.

— Әкел білтені, — деді Сисен өктем үнмен. Білте дегені кіпкене шөлмек бөтелкенің ішінде жыланша ирелеңдеп жатқан, шиыршықталған жіңішке мақта жіп екен. Бірақ ыдыстың іші құрғақ.

— Осы жарайды, — деді жігіт. Солай деді де, ол арт жағынан бір спирт бөтелкесін алды да, ішінде қалғанын шыныға құйып:

— От әкел! — деді.

Тойған қазандық астындағы қоламтаны ақтарып отырып, кішкентайлау күлгін бір шокты кесеумен қысып, жігітке жақындады.

— Жана ма?

— Жанғанда қандай.

Жігіт әуелі «Норд» деген жазуы бар, темекі салатын қағаз қалбырдан бір түйір шылым алып, соны тұтандырды. Сосын оның ұшын білтеге тигізіп елі, ақ жарық лаулап қоя берді. Тойған шамның білтесін басып, сөндіріп жатыр.

— Ал енді ол көп жанбас, жаталық, — деді қара мұртты.

— Мұңды бір өн айтшы, — деп Сисен тағы қоятын емес. Қолқалап өлтіріп барады. Кемпір анадай жерде жатқан таяғын алып:

— Ал қарақтарым, мен үйіме барайын. Неғып жатыр екен, — деді.

— Ене, осында жата кетпедің бе, үйің суық болар.

— Неғылар дейсің, келін. Онсыз да үй толық қой. Әрі үйімді иесіз тастамайын.

— Спирт әкел! — деп айқайлады Сисен қара мұрттыға қарап. Ол өбден мас болып қалды. — Спирт әкел! Ақжібек қарағым, мына кісіге айтшы, спирт берсін деп. Сосын өз-зің бір ең-ң-ң қайғылы өн айтшы, ең-ң-ң зарлы күй тартшы.

Кемпір түреліп, үйден шыға бермекші болды да, есіне бірдеңе түсіп кеткендей, Сисенге бұрылып, өз баласынан ха-

бар сұрады. Сисен кемпірдің баласының аты айтылғаннан кейін басын үнсіз шайқады. Білмеді. Білсе, айтар еді. Білмейтін болды. Әлде мастықтан білмеді ме? Әйтеуір, кемпір шын білмейтіндігіне күдіктеніп қалды.

— Сапарларың оң болсын, — деді кемпір отырғандарға. Сисен сол кезде ғана кемпірге көзі жаутаңдап, бір көмек сұрағандай қарады да:

— Әже! — деді. — Әжетай! Білесің бе, менің де сендей...

Ар жағын айта алмай, булығып, мойнын бұрып алып кетті.

— Не дейсің, қарағым?

Сисен бұрылған да, қараған да жоқ.

— Сапарларың оң болсын, — деді кемпір тағы күбірлеп. Тойған оған ере түрегеліп, екеуі қараңғы қораға шықты. Әлі уіл. Есік тағы да әрең ашылды. Жел қарсыдан соғып тұр еді, ашылған бойда екеуін де итеріп құлата жаздады.

— Абайла, сие!

Кемпір жаңбырдың астымен үйіне қарай асықты. Дала қап-қараңғы. Көзінің алдынан кенет қызыл дөңгелектер жүгіріп өткен сияқты. Мұздай, ине тамшылар сабап, тесіп барады.

«Бұл ең болмаса ертең толастаса да жақсы болар еді-ау».

Міне, қарауытқан үй. Есік байлаған бау суға ісініп, көпкес дейін шешілмеді. Ақыры кірді-ау.

Үй дірілдеп тұр. Бірақ тамшы болмау керек. Киіздері бүтін еді ғой. Дегенмен, алып бара жатқан бір дүріл. Іште от жанып жатқан сияқты. Басы айнала ма, құсқысы келе ме? Әлде қозғе жас тығыла ма?

«Жылаймын! Жылаймын дегесін, жылаймын!» деген Сисеннің ашы даусы естіліп кеткендей. Көзіне бір тамшы жас жай құйылып келе қойды. «Бор болып бара жатырмын ба, немене? Неге жылаймын?»

«Жылаймын! Жылаймын!» — дейді Сисен, көз алдына тұра қалып. «Қой, жыламаймын. Неге жылаймын, ат жоқ, жөн жоқ». Бірақ жас тағы келді. «Жаңбыр сияқты ма, немене өзі таусылмайтын».

Кемпір жылы төсекке кіргесін де біраз уақыт көз жасының ағып жатқанын байқады.

«Бор болған екенмін».

* * *

Көрі кемпірдің аты Ағлағыл еді. Өке-шешесі сирағы шыққан келдейлер болатын. Қазір олар қайда! Атам заманда қайтыс болды ғой. Адамдар қалай тез ұмыт болады, ө? Осы ауылға көрші қона жүріп, шалына атастырылғаны есіне оралды. Бір-скі рет болмаса, туған шешесін, әкесін, ошағын да көп көрген

жоқ-ау. Содан кейін, қыз деген сорлы еді ғой ол заманда. Қазір мүлде басқаша. Үйдің қасында болғасын, тайрандап, ай сайын болса да, барам десе, барып тұрады. Бірге туған ана, қарындастардан да ешкім қалмады. Ол бір бөтен өмір еді ғой. Балалық... Сол кез қазір буалдырланып, өшуге айналып тұр ма? Жоқ, жарқылы да көп-ақ. Сонда кемпірдің екі өмірі болғаны. Бірі – он беске дейін, екіншісі – содан кейін. Ең бақытты өмірі екінші өмірі болды-ау. Қызықтың бәрі сонда екен ғой. Балаларының өзі неге тұрарлық.

Кемпір басына үймелеген ойлардан құтылу үшін, көрпесіне қымтана түсіп, ұйықтап кеткісі келеді. Бірақ болар емес. Бір ойдан соң бір ой қалқып шыға береді. Көзі жабылмайды. Жабу – күш. «Бірақ қараңғыда ашып жатқаның не, жауып жатқаның не, бәрібір емес пе? – деп ойлады кемпір. – Ұйқы келейін десе, онсыз да келеді. Адам қартайған сайын ұйқының азайып, түндердің ұзара беретін себебі не екен? Әлде өмірдің жарқын күндерінің кеміп, тағдырдың адамды өлімге бірте-бірте дайындауы ма екен бұл?

Өлім? Иә, өлім... Несіне таңғаласың, күн сөнгенше тұрам дейсің бе... Жоқ... Тек мен осы жер бетінде өмір-бақи, мәңгі-бақи өмір сүріп келе жатқан сияқтымын...». Сосын, «сияқтымын» деп кекетті кемпір өзін өзі: «Саған, немене, жетпіс екі жарамай ма? Жас қыршындар да кетіп жатқан жоқ па? Оның дұрыс-ау, бірақ тап қазір өле кетуім қолайсыз. Ең болмаса балаңның алдынан жөнелген жақсы ғой. Мауқың қандай басылады. Армиядан Мырзашым қайтса, жанымды соның жолында қияр едім.

Өлімнің ең қаттысы, мейірімсізі – баланың өлімі. Сегізін көз алдынан жөнелетті-ау. Көбі түнде қайтыс болды. Адамдардың көбінің түнде қайтыс болатын себебі несі екен? Түннің қара шымылдығының астында... Ауыр соққылар еді-ау бұлардың әрқайсысы. Әрбір өлім артта қалған жақының үшін бір өлім де, ана үшін мың өлім ғой. Ішінді мың жыртқыш тырнаиды-ау сонда, жас парлайды-ау бұлақтай. Молдалар о дүниеде өмір бар деп үйрететін. Ол оқу да басымызға көп қонбады. Бар үйренгеніміз – шала намаз. Қазір баста ештеңе қалған жоқ. Молдаларға салсаң, о жақта өмір екеу көрінеді: біреуі – жұмақ та, бірі – тозақ. Олардың айтқаны егер рас болатын болса, менің бүкіл балаларым да жұмақта. Жазықсыз кетті ғой. Шалым да жұмақта болу керек. Онда орын көп шығар. Бишара, ақкөңіл, ешбір адамға зияны жоқ жан еді. Тілегі дұрыс болды жарықтықтың. Соғыс басталардан екі жыл бұрын, ел тынышта, Мырзаштың көз алдында, жаз айының бір жаймашуақ күнінде, сексен екі жасында қайтты. Кеткенше тілі байланған жоқ. Ең

ақырғы сөзі: «Арманым жоқ, той жасаңдар» болды. Сонымен, жаймен ғана көз жұмды. Қайтып ашқан жоқ. Тек иегі бір-екі рет болар-болмас дірілдеді. Әйтеуір, бар екені шын болса, ол жұмақта. Оны кемпірі анық біледі. Бірақ одан әрі тағы не бар екен? Жақсы, жұмақ дейін. Оның да бір бітетін күні бар шығар? Сонда оның ар жағында тағы бір өмірлер басталып, оның да өзінше жұмақ, тозақтары болатын шығар. Себебі, бір жағынан, жұмақта ұзақ өмір сүрген адамдардың арасынан да аяғын шалыс басып қалатындар табылса, тозақта ұзақ қорлық көріп жүріп, түзелетіндері де бар емес пе? Сор маңдайлардың шекесіне тигесін... Қой, бөтен ой ойлайын немесе ұйықтайын. Бірақ мына түні құрғыр тыныштық беретін емес қой».

Кемпір аунап түсті. Көзін жұмған болды. Бірақ сол сәтте алдына Сисен келіп тұра қалды. Неге екені белгісіз, самаурын екеуі қатар тұр. Самаурын қайнап бұрқылдайды, селкілдейді, өлемет бу шығып жатыр одан. Сисен де сол сияқты селкілдеп, іштей қайнап жатқандай. Бір мезет самаурынның қақпағының тесігінен ыссы су атты. Сисеннің де көзінен ыстық жас атқылап тұр. Кәдімгі қайнаған судай аппақ буы бар ыссы жас. Самаурынның басында моржасы қаңқияды. Сисен жалғыз қолын көтеріп отыр...

«Астапыралла! Енді оның өмірі не болмақ? Әлде кішкентай арба жасап берер ме екен? Бірақ ол аяққа қайдан жетсін. Ол да бір түн өмір-ау. Ең болмаса жалғыз қолының қалғанын айтсайшы. Енді бір аяғы неге қалмады екен? Ең болмаса таяққа сүйеніп далаға шығатын. Ай, қиын-ау. Жап-жас бала. Оған шығатын қалыңдық табылар ма екен? Қыздары құрғыр аяғанмен, күйеуге шыға қояр деймісің оған.

Осы күнгі қыздар не болып бара жатыр осы? Өздеріне ерік берген сайын. Өзім әйел болсам да айтайын, бізге сол көп еркіндіктің қажеті де жоқ қой. Бір адам басқармаған үйден береке кетті дей бер. Ер кеткесін-ақ үйдің сәні кетіп, жүдейді-ау...».

Осы кезде оның есіне келінінің үйі, онда отырған Қарағұл түсті. «Осы күнгі келіндер қалай, нашарлап бара жатқан жоқ па осы? – деп іштей шошына ойлады. – Тым шыдамсыз емес пе осы күнгі келіндер? А? Қой, бұл ойды қояйын. Жазықсыз шығар, босқа кінәламайыншы. Бірақ Қарағұл... зияны жоқ итті өлтірген адам ғой ол... Не де болса, жанды мақұлықты өлтіру қиын-ау. Сондай адамдардың жүрегі тулақ сияқты берік болатыны несі екен?».

Кемпірдің ойы қайта айналып Сисенге келді: «Сисен ондай емес. Жақсы бала... Әлгі, не дедім... я... қыздары құрғыр оған шықса, жақсы болар еді-ау. Әлде біреуі болмаса, біреуінің

жүрегі жылып, шыға қояр ма екен? Сондай біреу табылса болар еді-ау бишараға. Болмаса біреуі адамшылық ойлап тиер ме екен? Табылса, жақсы болар еді-ау бишараға. Көрі әкешелері қашанғы тұрар дейсің, туыстары да, ай, өмір бойы арқалап жүрер ме екен? Кейде осы ағайынды екі адамның қырқысып жататынын көріп жүрміз ғой. Өр үйдің әйелі және бөле. Соғыс қой соның бәрін істеген, атасына мың нәлет! Жүріп жатқан қан майдан, әне, нағыз тозақ сол. Балалардың өлімі – ол да тозақ. Әлде осы өмірдің өзі бұрын болып кеткен біздің бір өміріміздің екінші қайталануы ма екен? Онда мен неге ол кезде өткен өмірді білмеймін. Білмесем, онда бірнеше рет өмір сүріп не керек. Сол жұмақ-тозақтарының бәрі әншейін сандырақ болып жүрмесін.

Бәрі, әйтеуір, мен түсінетін нәрселер емес. Қанша жас жасасам да, әлі жарытып ештеңені түсінген жоқпын. Барлық адамдар да осындай ма екен? Әлде тек мен бе? «Тышқан жылы туып, жылан жылы кетіп бара жатырмын» деп бір қайнағам айтқандай өлерінде. Сонда өмірдің аз болғандығын айтқаны ғой. Тышқан мен жыланның арасы алты-ақ жыл-ау. Ал ошал сексен екі жас жасап еді. Өртүрлі адам өртүрлі өледі. Біздің шалдың айтқаны әлгі. Ана шалдың айтқаны мынау. Кейде өлерде әзіл-қалжың айтып кететіндер де бар. Аймұрат дейтін шалға балалары қайтыс болар алдында:

– Әке, сені қай қауымға қояйық? – дегенде, ол ашы жымып:

– Ай, балаларым-ай, маған қай қабір қалыңмал төлеп қатын алып берер дейсіңдер, біреуіне қоя салыңдаршы, – деген. Оны да естіген мына құлақ.

Түндер, түндер... Олардың қара болатын себебі не екен? Қызықтың, қуаныштың аздығынан ба? Қой, түндерде де талай жақсы уақыттар болған жоқ па? Бәрі бірдей бүгінгідей деймісің. Түннің бәрі бірдей қара емес. Сосын күндердің бәрі бірдей жарық емес... Айлы түндер... Жазғы түндер... Самал түндер... Алғаш қалыңдық болғандар да түнде түседі ғой. Қуанышты, толқынышты сәттің бірі сол-ау. Қазір күні кеше ғана болған сияқты көрінгенмен, әлдеқашан керуендей көшіп кеткен шақ қой ол».

Кемпір өз ойынан өзі ұялғандай тағы бір аунап түсті.

Мұның жастық шағында ауыл көшіп жүретін. Соңғы кезге дейін солай болды. «Мал бағып, отын шабатынбыз. Қыстары қиын еді сол өмірдің. Әсіресе суық жаман. Жылу табу қиын. От жағу және қиын. Қолақтадағы шоқты сөндірмей, жаман киізге орап, көшіп жүретінбіз. Баяғыда бір жанған от сөйтіп сөнбейтін. Жазатайым сөніп қалса, көршіден шоқ сұрап алатынбыз. Қазір отқа табынуды қойдық қой. Қанша жағам

десең де өз еркің. Еркектер қыста бір білем құйрық майды қойнына тығып, малға кететін. Суыққа бермейді деп о кезде. Ол да бір от дейтін. Жаңағы Сисендердің ішіп отырғандары да от қой. Әйтпесе, ол жана ма? Әйтпесе, ішке от түсіріп, қанды қайната ма? Соны ішпегенде, дәл осындай болар ма еді, жоқ па? Иә, ол от қой. Қып-қызыл шоқ қой тұрысымен. Ішін жандырып барады ғой. Қайтсін. Шоқ демекші, біздер ауыл қонған жерде отын шаба бастайтынбыз. Әсіресе баялыштың қызыл шоғын-ай.

Түндер... Жақсы түндер көп болды-ау. Алғашқы бала дүниеге түнде келді. Арқан керіп, қатындар жағалай қоршап тұратын. Әсіресе, сәбиің нәзік еріндерімен, мақпал тілімен сүт емгенде, ақ төсіңді самал өпкендей, барлық сай-сүйегің еріп жүре беретін еді-ау... Атын Қасмағамбет қойып еді. Ол да оттан өлді... Мырзашым... Қазір ол да соқталдай жігіт... От кешіп жүр. От, от, от...

Өмір-ай өтіп бара жатқан. Балалардың өсуі өмірдің өлшеуіші сияқты, бір есептен. Қасмағамбет от еді жанып тұрған. Апырай, тіпті әкесімен де тілге келе жаздады-ау. Жиырмаға жетіп тұрғанында бір жирен бие жоғалып, соны тауып әкелмей қайтпа дегенде, бір аптадан кейін бос келген. Сонда мұның шалы баласына есіктен кірер-кірместе:

— Жирен бие қайда? — деген.

— Таба алмадым, әке...

Жарлылық деген де жаман ғой, шал қолындағы қамшымен баласын арқадан осып өтті.

— Мен саған не айттым, — деп ақырды жөне. Бала тайсалмады. Бірдеңе айтайын деп еді, тоқталып қалды-ау деймін. Тек көзіне жас шыламы еріксіз келіп қалды-ау деймін, жылтылдап кетті. Үйден жүгіре шықты сосын. Ат тұяғының сатырлап кетіп бара жатқаны, оның дыбысының сөніп бара жатқандары ғана естіліп тұрды.

— Неғылғаның бұл? — деп жылаған кемпірге шал:

— Аузыңды жап! Бие шашатын бай емеспін, — деген.

Қасмағамбет содан оралмады. Заман да аласапыран болып жатқан кез еді. Біресе қызылдар, біресе ақтар өтіп жатқан уақыт. Бие де, Қасмағамбет те жоғалды. Арада бір жыл өткенде, шал кемпіріне:

— Біздің бала өлген екен, өжет еді. Мына қуғын-сүргіннің бірінде өлген болды. Мен безбүйрек болдым. Өмірімдегі өзіме өзім қояр үлкен кінәм осы. Сен баланың анасысың ғой, мені кешір, — деген.

Қазақ баласында күйеуі әйелінен кешірім сұрау деген не сұмдық, бірақ осы бір бала екеуінің де сүйегін бордай қылып кетіп еді, кешіргенде не, кешірмегенде не?

Сөйтіп жүргенде, бір күні бұлтсыз күнгі найзағайдай сарт етіп қара ала атпен Қасмағамбеттің жетіп келмесі бар ма?!

Қуаныш деген, көз жасы деген не болар?! Өңгімені көп айтпады баласы. Бірдемеден жалтақтайтын, қорқатын сияқты. Тек бар айтқаны — бір айдан бері көңіліме ұнамайтын бір топқа түсіп кетіп, солардан құтылғанымна қуаныштымын деген. Не топ деп сұраған әкесіне ештеңе айтпады. Екінші күні таң ата ауылға жеткен топ қатты ұйқыда жатқан Қасмағамбетті бірден ұстады. Ақтар екен олар. Ауылдың қақ ортасында бүкіл елдің көзінше атып кетті.

Кейін бақсақ, бала ақтардың қолына түскен екен ғой. Олардың қатарынан қашып шығам дегенде, кек қайырған, иттер. Адам болып қалған алғашқы баласынан бұлар солай айрылды. Ай, ауыр болды-ау... Осыдан кейін шал мен кемпірінің арасында бір суықтық кіргендей ме?» Кенет кемпір жүрегінің қатты-қатты соғып, тыпыршып кеткенін байқады.

«Апырай, ә. Жалғыздық-ай...»

Бұрын мұндайы жоқ еді. Жүрек дегеннің қай жерде екенін де сезбейтін. «Е-е, мына жерде екен ғой. Осылай қараңғыда жатып көз жұмып кетсем, одан жаман зат бар ма? Әрине, өлімнен қорықпаймын ғой, бірақ...».

Оның есіне манағы, жолдағы қатты құлағаны түсті. Сонда бір жеріме зақым келген жоқ па екен деп ойлады. Екінші баласы Тастанның өлгенін естігенде қатты бір құлағаны бар еді. Басы сандықтың қырына тиді. Неге екені белгісіз, бүкіл денесінен әл кетіп, сүйектері су болғандай опырыла құлады. Колхоз құрылғаннан кейін бір жылдан соң бандылар шығып, соларды бағындырам деп жүргенде, бір топ адамдармен бірге қаза тапқан. Сүйегін сол жаққа көміп кетіпті. Қасмағамбеттің де сүйегі бір төбенің бауырында қалып еді. Қазақтың төбелерінің басында молалардың жиі ұшырасатыны осындайдан ба екен? Жауқазын келіні жесір болды да қалды. Қазір ол Ерікбай дейтін баласымен «Қоңыртөбе» колхозында. Ой, өмір-ай... Есейген, адам болған балалардың өлгені кеудеге пышақ сұққандай болады екен. Осы екі баланың өлгені өсіресе қатты батты. Шыдай алмай, өліп қалатын шығармын деп те ойлап еді, өлмеді.

Адамның жүрегі қаншаға шыдайды екен? Осыншама өлімдерді көріп тұрып, баяғысынша соға бере ме екен? Қанша балалар өліп жатыр, шал кетті, мына соғыс...

«Қой... Берік бол, кемпір. Мырзашым бар ғой әлі. Не жоқты сандырап жатырсың?»

Түндік сартылдап кетті. Шамасы, бір бауы босап не шешіліп кеткен шығар. Бірақ кемпір тұрғысы келмеді. Ық жақтағы шеті. Ештеңе етпес, жел жақ болса, онда үйді кеу-

леп кетер еді ғой. Әрі тамып жатқан тамшы жоқ. Буыны да әлсіреп, тұрғызбауы мүмкін.

Осылай ойлап, кемпір тағы біраз жатты. Жүрегі лоблып, денесі бір тоңып, бір ысығандай. Белгісіз сезім бойды ала береді. Алаң қылады.

«Жамандықты сезбесе еді, құрғыр...»

Кемпір кейде жаман хабар естірде немесе жайсыз күй тап боларда, осындай қолайсыз сезімталдығын да байқайтын. Сол көзі де тартып жатыр. Ол да бір белгі. Жылауға көрінеді дейді. «Әлде жаңағы жылағанға көрінгені ме? Солай болса, болар еді-ау, бөтен бір жаманшылық тап келмей... Қой, әуелі оны өзің шақырма».

Енді шалы туралы ойлады. Жүрек бірте-бірте тыншыған сияқты. Қатал ма еді шалы... Әлде... Жұрттың бәрінің де күйеуі сондай еді ғой. «Үйде бір кісінің басшы болғаны жақсы, екеу болса, келісімге келу қиын, әйтпесе, сен басқар да, шал бол, мен кемпір бола қояйын», — деп ашулы қарайтын. Кемпір: «Қой, ойбай, өзің басқара бер үйіңді», — деп құтылатын, кейде аңдамай шалына қарсы келіп қалғанда. Сонда шалы өз үйінде хан болғандай, таққа мініп қалғандай ма-сайрайтын. Ақкөңіл еді, бишара. Әуелден сіңірі шыққан кедей болғандықтан ба, малжанды еді.

Сосын кемпір: «Кенет қазір шалым түрегеліп келіп, қолында қамшысы бар, мені сықпырта сабаса, қайтер едім? — деп ойлады. — Онда мен жылап көрісіп, бар мұңымды шағар едім, балаларым туралы айтар едім, аяғын құшып құлап, еңіреп, ағытар едім шерімді. «Осы уақытқа дейін тебіренбей, неғып жатырсың» дер едім. Әрі «біз көріспегелі төрт жыл, иә, төрт жыл болды-ау» дер едім. Қасмағамбет үшін кешірер едім оны. Адам алдын болжап бола ма? Төрт жыл деймін-ау, енді қайтып, мың жыл өтсе де, кездесе алам ба десейші. Мың жылдан кейін кездесем, бір сәтке ғана қайта сөйлесем, арманым болмас еді-ау... Өмір... неткен қаталсың?»

Оның көз алдына шалы елестегендей болды. Орта бойлы. Ақ сақалды. Арық денелі. Жақтары суалып кеткен. Ақшыл жүзінде аздаған мұң бар.

«Қой, кемпірім, налыма, бәрі түзеледі. Бәрі түзеледі, — дегендей. Қиын уақыттарда ол ылғи осылай дейтін. — Баламыз да қайтар. Сен балаларды жақсылап бақ. Назираны шетке шыққан деме. Қалғандары менің қасымда ғой. Қолдағы балаларға берік бол. Иә, қалғандары менің қасымда ғой».

Бота бір рет тұрып, қайта жатты. Кемпір енді өзінің ұйқысы келгенін сезді. Найзағайлардың да дыбысы нашарлап, өздері алыстап бара жатыр ма, қалай?

Нияз таңертең көзін ашып алса, екі қарындасымен үшеуі бір көрпенің астында жатыр екен. Терезеден күн сәулесі сығалайды. Жаңбыр басылып, бұлттар ыдырап кеткен ғой. Тек төбедегі сылаққа сіңген дымқыл, едендегі тесілген тамшы орындары, әлі сіңіп үлгермеген кілкіген су — өткен жаңбырдың ізі. Терезелерді мықтап жуып кетіпті. Тап-таза. Бірақ аздаған жел бар сияқты. Баяу уіл естіледі. Моржа да уілдей ме, немене? Ол жылы төсектен тұрғысы келмей, біраз жатты. Қарындастары бір-біріне тығылысып, әп-әдемі ұйықтап жатыр. Пыш-пыш етеді. Ұйқысы әбден ашылғанша тұрғысы келмей жататын әдеті бойынша, ол көрпе астына басын қайта тартты да, тек көздерін ғана қалдырып, сығырая төбеге қарады.

Белдіктен тараған үрліктердің біреуі жарыла сынып, төмен еңкейіп қалыпты. Бұл жерге баған, тіреу қою керек шығар. Осы үй бір күні құлап түссе, қайтеміз? Мына қабырғасы да сыртқа қарай шалқайған. Ал ана жуан белдік құласа, бір адамды тірі қалдырмас. Шешесі кеңсе сыпыруға кеткен болу керек. Еш дыбыс жоқ.

Үйдің іші көптен сыланбаған. Кір, шаң басыпты. Қабырғаның төменгі жағы шым-шытырық. Бұл балалардың істегені. Қарындашпен сызады, шегемен тырнайды, әйтеуір, іздесең, осы жерден талай суреттер тауып алуға болады. Мына бір суреттің тұрғанына біраз болған шығар. Ол самолетке ұқсайды. Тек бір қанаты кемістеу. Төмен шүйіліп келе жатыр. Тіпті оқ жаудырып келе ме, қалай? «Біздің самолет», — деп ойлайды Нияз мақтаншыппен, әлгі суретті көрген сайын. Ал ана төмендегілер — неміс солдаттары. Тым-тырақай қашып барады. Бұл қабырға ғой, ал төбедегі суреттер одан да қызық. Онда жоқ емес зат жоқ. Адам да, мал да, аң да, поезд, танк, жылан, әр түрлі құстар, үлкен бір етік — ол төбенің тең жартысын алып жатыр, жаныңа не керек, бәрі табылады. Және әлгі суреттер бір-бірімен сапырылыса, бытысып кеткен. Мысалы, самолет пен жылан қосылса, адам шыға келеді. Оларды құсқа қоссаң, шөмеле пайда болады. Оның мына бір шетін алып тастасаң — қисық қазан. Қазанның ішінде үлкенді-кішілі бірнеше жұмыртқа. Біреуін жарылған жұмыртқа деуге болады. Қазанға ортасынан келе су құйылған сияқты. Оған кешегі ылғал қосылып, тіпті кәдімгі судай әсер беріп тұр.

Түндегі жаңбыр кейбір суреттерді өзгертіп, бірнеше жаңа суреттер салып кетіпті. Нияз соларды сирегірек қарап жатыр. Мына бір құлап түскен сылақтың қарайған орнын неге ұқсатуға болады? Сірә, кішкентай күшік емес пе? Анау жалбыраған құлағы ғой. Рәс, бір құлағы екіншісінен әлдеқайда үлкен...

Үйдің су сіңген сыртқы есігі ауыр ашылып, ауыр жабылады. Бергі, екінші есік бұрынғы жеңіл шиқылын жоғалтпапты. Ішке шешесі кірді. Қолында шүберекке ораған бірдеңесі бар.

— Құлыным, ояу жатсың ба?

— Иә, апа.

Нұрбике көңілді. Түнімен баласын күшақтап жатқан.

— Апа деме, жеңеше де.

— А-а-па-а.

— ha-ha-ha! — деп күліп алды жеңешесі.

— Үйдей берсең, Нұрбике деймін, сосын әжеме айтамын,

Бұл жолы шешесі ұзақ күлді.

— Қойдым, қойдым, ендеше. Айта көрме енеме. Бала болып кеттің бе? Айналайын. От жағайын, жата тұр. Дала мұздай екен, құдайдың күні ызғырып кетіпті. Биыл қыс ерте түсіп кетпесе болар еді.

Сөйлей жүріп кешегіден қалған дүзгенді сындырып, ошаққа толтыра тыға бастады. Қызыл дүзгеннің бұталары қазан мен ошақты тырналап, өрең сияды. Біраздан кейін от жана бастады.

— Тілекгүл оянып, жылаған жоқ па?

— Жок!

— Собалақ пісіріп берейін бе?

— Иә, иә.

Нияз қуанып кетті.

Собалақ — нан. Оны қолмен сопақтау қылып дөңгелентеді де, екі жағынан қазанның қара күйесін жағып, оттың қоламтасына салады. «Ағынан жарыл» дейді. Піскен нан ақ жерінен жарылса, қуанысып қалады. «Әкең соғыстан аман келеді екен» деп жориды. Нан кейде қарасынан жарылады. Онда — реніш. Сондықтан, көбіне ағынан жарылуы үшін, күйені жіңішкелеп қана жағады. Нияз сондай собалақтың талайын жеген... Нанның аты нан ғой. Қай жерінен жарылса да... Бірақ ұн жоқ кезде жармақ тарыдан нан жасап жеген күндері де болды. Бәрінен тәттісі — май салған тары палау...

Жарда үлкен қаңылтыр сағат сыртылдап тұр. Төмен салбыраған ауыр темір жүгі ботаника сабағының оқулығынан көрген қайдағы бір ағаш дөніне ұқсайды. «Ботаника», «Зоология» деген кітаптарды Аманбол көрсететін. Себебі, ішінде көптеген қызық суреттер бар. Сағат демекші, осы үйде үш тауық, бір өтеш бар. Бірақ жазғытұрғы балапандарымен көбейіп кетті. Қыста өсіресе өтештің пайдасы айтып жеткізгісіз. Ол — нағыз сағат. Қараңғы түндерде ылғи сол оятады. Себебі, әжесі ерте тұрғанмен, сағат білмейді. Ол түгіл, ақшаны да танымайды. Тек бір сомдық «сарықұлақты» ғана біледі. Қыста таңертең сабаққа бару қиын. Әсіресе желді,

прогаммаларының республикалық «Жолдас» фестивалінде «Алғашқы қызғалдақтар» телеочеркінің мен редакторы болған (авторы Ж.Тәукебаев) I-орын алуына орай берілген-ді. ҚазҰУ-нің журналистика факультетін телерадио бөлімі негізінде бітірді.

1973 жылдан 2003 жылға дейін Журналистер Одағының мүшесі болды. Кейін Одақтың облыстық бөлімшесі басшылығына журналистикаға еш берері жоқ адамның келуіне қарсылық ретінде мүшелік билетін алмастырудан (екінші рет алмастыру кезінде) ерікті, саналы түрде бас тартты. Соған дейін осы Одақтың отыз жыл мүшесі болған-ды. 1998 жылдан бері Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің журналистика бөлімі студенттеріне биылғы оқу жылына дейін телерадиожурналистика пәндері бойынша сабақ беріп келді. Осындағы Оқу телелaborаториясын казір де басқарып жүрді. Университет жайлы (үш версиясы бар) «Қазақстанның батысындағы іргелі оқу орыны» және студенттердің көркем шығармашылығына кең өріс беру мақсатымен дайындалған «Бір махаббаттың мұңы» фильмдерін дайындады.

Журналистиканың, журналист кадрлерін дайындаудың өзекті мәселелеріне арналған зерттеу мақалалары 3 Халықаралық, 3 Республикалық ғылыми-практикалық конференциялардың жинақтарына енді. **«Телевизия: ізденістер мен нәтижелер»** атты оқу құралы, «Телевизиядағы жаңа бағыттар» пәнінің практикалық сабақтарын өткізуге арналған әдістемелік **«Нұсқаулық»** университеттің редакциялық баспа бөлімінен жарық көрді. **«Телевизия: ізденістер мен нәтижелер»** және **«Телевизиядағы жаңа бағыттар»** деген жаңа екі пәнді университеттің білім беру жүйесіне енгізіп, басқа пәндермен қоса солардан да сабақ берді. Ол дайындап эфирге беріп келген, негізінен ұлттық рух, тәуелсіздік, мемлекеттік тілдің өзекті мәселелеріне арналған «Темірқазық» хабары облыстық байқауларда 1-2 - орындарды алып жүрді. (Хабардың екі жүзден астам саны эфирге берілді). Жиырмаға жуық мақалалары әртүрлі басылымдарда жарық көрді. Солардың арасынан «Алтың Орда», «Айқын», «Жас қазақ үні», «Ақтөбе» «Керек-инфо» газеттерінде ұлттық рух, Тәуелсіздіктің

мемлекеттік тілдің ең өзекті мәселелеріне қатысты жарық көрген туындылары оқырмандар тарапынан тәуір баға алды.

Мемлекеттік тілдің өзекті мәселелерін ұзақ жылдар бойы насихаттағаны, журналистика саласындағы ұзақ жылдардағы қызметі үшін 2002 жылы оған «Ақтөбе қаласының құрметті азаматы» атағы (куәлік №50) берілді.

Аманғали Оңалбайұлы 2001 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтан қалтқысыз қажырлы еңбегі үшін Алғыс хат алды. 2011 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай мемлекеттік тіл саясатын жүзеге асыруға сіңірген еңбегі үшін оған Ақтөбе облысы әкімінің (Елеусін Сағындықов) гранты табысталды.

Көзі тірісінде болашақ журналистерді оқыту мәселелеріне, тіліміздің және облыстағы негізгі телеарна мен радионың тарихына қатысты үш кітабын баспаға дайындап қойған. Бұл кітаптарды бастырып шығаруға қаржының жоқтығы қолбайлау болыпты. Ақтөбе қаласының 130 жылдығына арналып түсірілген (1999 ж.) «Ақтөбем, менің Ақтөбем» және «Мерекелі Ақтөбем» телефильмдерінің, «Ырысты жанның үш арманы» телеочеркінің авторы белгілі журналист, тіл жанашыры Аманғали Сәтер 2011 жылдың 23 қыркүйегінде көз жұмды.

Артында жары, баласы Олжас, немерелері Ислам, Ибраһим қалды.

Қарапайым отбасында туып-өссе де, өз еңбегімен ел-жұртына еңбегі сіңген А.О. Сәтерді көзі қарақты оқырманның естен шығармайтыны ақиқат.

нып, ісініп кеткен екен, әрең ашылды. Түйе есік қой. Дала аздаған жел. Суықтау. Ертеңгі суық. Түске жақын жылынар. Санын бір салып жіберді де, «шу» дегендей бір дыбыс шығарып, ол сайға қарай жөнеле беріп еді, артынан:

— Әй, әй! — деген айқай естілді. Жалт қараса — почтальон Етікбай. Бұл өзінен сәл-ақ үлкен бала. Семьясында балалар көп болғасын, мектепті тастап кеткен. «Оқуды соғыс біткесін қатырам ғой», — дейтін мақтанып. Сөйтіп жүріп, иығындағы ауыр сөмкені әрең көтереді. Сондықтан ба, сөмке асынғанда, әншейінде де талтандап жүретін ол тіпті маймандап қалады.

Бірсылдап мұның қасына жетті:

— Ой, қатып қалдым-ау. Неге тезірек шықпадың далаға?

— Өзің үйге неге кіре бермедің? Мен қайдан білейін.

Етікбай күмілжіп:

— Мына үйлерді де... — деді. Сосын сөмкесінен шығарып, Нияздың қолына бір қағазды бере берді.

— Хат, — деді ол сосын құлағына құпия сыбырлағандай. Бұрынғы хаттар үшбұрышты болып келетін. Мынау ботенше, көк қағаз. Оқып көрейін деп еді, Етікбай қолын бір сілтеп:

— Бәрібір орысша жазылған. Түк ұқсаң, басымды кесіп берейін. Одан да шешеңе бер. Ал мен кеттім, — деп, талтандап қиыстай берді. Қағаз шынында да орысша жазылған екен. Тіпті біраз жері тасқа басылған. Тек әкесінің фамилиясы мен аты және арт жағындағы бір-екі жол қолдан, сиямен және әдемі әріптермен жазылыпты. «Жазуы қандай әдемі, менің де жазуым осындай болса, шіркін», — деп қызығып кетті бала. Сосын, үйге қайтып бармай-ақ, әуелі әжеме берермін деп, қағазды қойлегінің төс қалтасына салды да, жүгіре жөнелді.

Сай шылқыған су екен. Тіпті кейбір шилер көлшіктердің ортасында қалыпты. Жалаң аяғымен шылпылдатып кешіп келеді. Шалбардың балағы шашыраған сумен бірте-бірте ауырлауда. Мұнысы арт жағынан бөтен түсті шүберекпен жамау салған ескілеу шалбар еді. Бірақ қанша жұлқыламаға түскенмен, әзір берілетін емес. Балалық қойсын ба, ол судың терең жерлерін әдейі тандай іздеп кешіп келеді. Күні ертең-ақ бұл көлшіктерді жарық алып жүріп іздесең де таба алмасың. Мына бір кішкентай ғана, тіпті дастарқанның аумағындай көлшікте екі торғай қанаттарын жууда. «Кешегі жаңбырда бұлар қайла тығылды екен», — деп ойлады бала. Бұта, шөптерге тиіп кетсең, су тамшылар сау ете қалады. Ақ құм тастай болып қатып қалыпты. Жүгіре жөнелуге жеңіл. Және із қандай әп-әдемі болып түседі. Ол осы маңда өскен бір жас талды қиғажалақтап отырып сындырып алды да, сонымен құм бетіне сурет сала бастады. Әуелі адамның дөңгелек басын, қалқиған екі құлағын салды. Көз орнына екі тесік, мұрын

мен ауыз орнына бір-бір сызықтан сызып, шап үшін үш түйіртік сызық жабыстырды да, астына «Сағын» деп жазды. Кішкене ойланып тұрып, леп белгісін қосты. Көрсө, масқара қызық болар еді. Ол осы жолмен жүреді. Сосын табанынан түскен ізді қызықтап, біраз жер башайларымен, келесі жолы өкшесімен баса, із қалдыра жүрді. Сосын қатар-қатар жатқан қырық-елу табанның ізін қосты. Алақанның суреті де түсірілді. Әрі-беріден соң бір-екі «үй», тағы бір-екі «адам» салып, өйтсеуір, өзенге әрсең жетті. Жаңбыр сорған ақ құм қанша жазсаң да, шимайласаң да жететін шетсіз, шексіз үлкен дәптер болғасын, бала айызы қанғанша сызғылап бітті. Күн де жылынып қалды сөйткенше. Тек бұлттар төмен көшпуде. Бала бұлттарға қарап тұрып, сонау Алматы, Москва, бүкіл дүние жүзінің үстінен де осы бұлттар отіп бара жатқан шығар-ау деп ойлады. «Ана бұлтты мен де, менің әкем де — екеуіміз бірдей көріп тұрмыз. Екі жақта болсақ та. Мен сені сағындым ғой, әке. Келмейсің бе енді, тез келсейші, әкекемау! Мен сені мазақтайтын едім, мойныца мініп, есіңді шығаратын едім. Енді келсең, оллаһи, олай етпес едім. Қатты сағындым. Үйдің ішінің бәрі сағынды. Әсембала да, Сұлушаш та, әжем де — бәріміз- бәріміз қатты сағындық қой. Келсейші, Боранбайдың әкесі бар, қандай жақсы. Ол әкесін айтып мақтанады да жүреді. Нұрбике де күнде сұрайды, келші, әке», — деді ол жөнеліп бара жатқан бір бұлтқа қарап. Аспанмен әуре болып келе жатқан бала мұздай өзенге қалай кіргенін әуелі байқамай қалып, енді тез төмен еңкейгенде, көзінен бір тамшы ыссы жас үзіліп түсеті де, көрі Жемнің салқын толқындарына араласып кетті. Өзен бүгін толып қалыпты. «Бүкіл дүние жүзінің адамдары жыласа, бір өзен болар ма еді», — деп ойлады ол босап кеткен мұрнын сүртіп жатып. Сосын судан қайта шықты да, шалбар, іш киімін шешіп, өзенді белден кешіп өтті. Сәл түршігіп қалды. Су тізеден жоғары жерлердің бәріне аса салқын тиді. Арғы жағаға шыққасын тез киінді. Айран құятын қарынды қолтығына қысып алып, шапқылап жөнелді. Қолындағы тал шыбығымен екі жағын анда-санда сабалап қояды. Бір мезгілде онысы қолынан шығып кетіп, анадай жерге ұшып түсіп еді, жүгіріп бара жатқан бала қолын бір сілтеді де, өзін құйрық тұстан алақанымен шыпытып қойып, жүгіре берді. Көгалға шыққасын ғана жүрісін жайлатты. Бұл жердің жолы саз, тайғақ, құлап түсу қиын емес. Жолдың шет жағындағы шөптер суға толып, малмандай болып тұр. Аяғы кебіс кигендей қара балшық болды баланың. Онысы табанынан кейін ұшып, ұсақ бөлшектері шалбарына да жабысуда. Мына бір жерлерде үлкен, үкілі шилер басталады. Олардың арасындағы шөп тіпті қалың, шырматыла

өскен. Қоян да көп сол маңда. Сағын екеуі осыдан жарты ай бұрын бір қоянды атпен қуған. Ә дегеннен жалғыз аяқ жолмен қашқан ол біраздан кейін әлгідей қалыңдыққа сіңіп кетті. Жеткізсін бе! Қиқулай қуған екі бала ең болмаса ұзағырақ қызықтап айыздарын да қандыра алмай қалды.

Кенет оның көзі жолдың жиегінде жатқан таяқты шалып қалды.

«Әжемнің таяғы ғой».

Әуелі қоянның көжегін ұстап алғандай қуанған баланың көңіліне енді күдік кірді. «Түнде кетіп еді, өзін қасқыр жеп қойған жоқ па екен?» Жалт етіп қыр басындағы киіз үйге қарады. Маңында ешкім көрінбейді. «Әлде қолынан түсіріп алды ма екен?» Сол кезде кемпір үйден шығып, ошақ жанына еңкейгенін көрген ол секіріп-секіріп түсті де, қуаныштан:

– Әжекем! Әжекем! – деп айқайлап жіберді. Көңілдене таяқты алды да, үйге қарай жүгіре жөнелді. Енді таяғы – қылыш, қалқаны – қарын, «уралап» келеді. Әскер ойыны ғой. Дауысты естіген кемпір де елжіреп қоя берді: «Айналайын, қарашығым, өзгедерден бөлегім». Қазір кемпір күреппен сиырдың таңертеңгі жылы тезегін жинап алып жатыр еді. Бірақ онысы мез емес, сумен езіліп барады. Түйені таңертең қырға емес, сайға жіберген, өздерінің ескі тоғайының қасында. Сисендер де алакеуімде жүріп кеткен-ді. Оны Рысекең тонына орап, арбаға отырғызды. «Даламды, жолымды, төбелерімді, сай-жыраларымды керіп отырайын, – деді ол «жатсаңшы» деген жолдастарына. – Армияға дәл осы жолмен, осындай арбамен кетіп едім, сонда өлгілердің бәрімен іштей қоштасып едім, енді қайта қауышайын».

Ешкім ештеңе деген жоқ. Бір атты (ол мұртты), бір арба болып қозғалып кетті. Делбеде жас жігіт.

– Сау болыңыз, әже! Балаңыз аман келеді, – деді ол арба қасында тұрған кемпірге сау қолын ербеңдетіп. Арбаның доңгелектері жолды терең тіліп барады. Былай шыға бір қоңыр әнді, даланың ыңыл әнін бастап кетті. Бұлар жалғыз атты мен жалғыз арба қырдан асып кеткенше қарап тұрды да, әркім өз үйлеріне үнсіз тарасты...

Нияз жетті арсалаңдап. «Ақылыңнан айналдым», – деді кемпір таяғын танып, баласын бауырына қысып жатыр. Бірақ Нияз кемпірдің құшағынан тез босалды да, іңкөрлікпен:

– Әже, Сағын күзенді сойып тастады ма екен? – деп сұрады.

– Қашанғы-шыдатсын. Сойған шығар. Не қылайын деп едің оны, құлыным?

– Көрем де, – деді назаланып Нияз. Әжесінің алдына қарынды лақтырып тастай берді. Кемпір оны тез көтеріп алды.

– О не болғаның, құлыным. Ағарған құйған затты лақтыра ма екен? Нанды, жалпы тағам атаулының бәрін жерге лақтыруға, қорлауға болмайды. Олар ренжиді. Олардан қасиетті зат жоқ дүниеде.

Нияздың есіне кешегі шекер туралы армандары ақ қар болып келіп, көз алдына тұра қалды. Сосын ештеңе деместен, әжесінің бауырына тығылды да, сәл тұрып қалды.

– Айналайын...

Бала тағы босап шықты:

– Әже-ау, әже, Нұрбике түйені беріп жіберсін деп жатыр.

– Тамақ ішіп ал. Қаймақ же. Сосын өкетерсің.

– Қарным ашқан жоқ. Сағынмен кішкене ойнап келейін бе?

– Көпке кетіп қаласың ғой.

– Неғылар дейсің, әже. Мен тек мынадай ғана. – Ол шынашағының үшін шымшыл тұрып көрсетті. Кемпір жымыды.

– Әже, әже. Ана арбаның ізі не? Мен жаңа қырдан шыққанда-ақ көрдім.

– Кешегі арбашылар ғой.

– А-а... Армиядан тез келіп қалған, ә. Қандай жақсы...

Кемпір үндеген жоқ.

– Әже, әже, ал мен кеттім Сағынға.

– Барсаң, бар, құлыным, ойнай ғой. Тіпті түске дейін ойнай бер. Мен түйені өзім-ақ апарайын. Ауданға барып келу керек екен ғой. Ана байғұс болған, баласы соғыста олген көршімнің үйіне кіріп шығайын. Жолда армиядан баласы келген Мұқандікіне де соғайын. Түйені өзім апарайын, құлыным.

Сағынның үйіне қарай кетіп бара жатқан бала кенет тоқтай қалды да, кейін бұрылды. Көйлегінің төс қалтасына екі саусағын жүгіртіп, ішінен бір қағазды алып шықты. Екі бүктелген екен. Жердің сазын жалаң аяғымен езіп, қайтадан әжесіне жақындады:

– Әже...

– Ау...

– Әкемнен хат келді.

– Көне, құлыным-ау, баяғыдан бері неғып айтпай тұрсың. Сүйінші демейсің бе?

– Ұмытып кетіппін. Ой, мынау Теміріс берген салық қағаз екен ғой. Е-е... Міне... Мынаусы...

Кемпір қағазды көргеннен-ақ дағдарып қалды. Бұрын мұндай қағаз алып көрмеген. Бала әлі қолын созып тұр. Қағаз жаюлы. Желмен сәл желбірейді. Кемпірдің тынысы сәл тарылып, жүрегі болар-болмас дірілдегендей болды. Бет терісі де жыбырлап өткендей. Алды қағазды. Бала кемпір

жүзіндегі дағдарысты байқамады. Қағазға ұзақ қараған ол қолын балаға қайта созды:

– Мә, мә! Оқышы!

– Әже, бұл орысша жазылған. Мен түсінбеймін ғой.

«Қара қағаз» – Кемпірдің басына біреу ауыр балғамен соғып қалғандай зырқ ете түсті де, тізелері бүгіле берді.

– Немене, әже?

– Жай...

Кемпір есік алдындағы су алашаға отыра кетті де, естілер-естілмес дауыспен:

– Әкеші?... – деді.

– Нені?

– Қағазды өлті... көк... қағазды.

– Өзіңнің қолыңда ғой, әже-ау.

– А-а... иә-иә...

Кемпір қағазға қайтадан ұзақ қарады. Аузы оқып отырғандай жыбырлайды.

«Бұл неге көк? Неге қара емес? Бөтен қағаз шығар. Мақтау қағаз шығар. Ондайы да болады дейтін еді. Неге баланы қорқытып отырмын? Кейбір жері қалай жазылған өзінің... Маған не болған... Баяғыда зорлап оқытқанда, неге, сорлы ғана басым, оқымадым екен? Енді ауданға жете алам ба? Мына қағаздың я қуаныш, я... не екенін білгенше жүрегім жарылып кетпес пе екен?»

– Өзі тасқа басылған... – деген немересінің даусы әлдеқайдан жеткендей болады. Құлағы бітіп қалған ба, немене?

«Сорлы болып қалмасаң болар еді, жазған балам. Басыма неге бірден жаман ой келеді? Мына ит жүрек, қара жүрек не деп тұр? Қағаздағы мына иректер мен сызықтар, дөңгелектер мен ырғақтар, тас жазу мен сия не деп тұр?! Қара қағаз орысша жазылып келеді дейтін еді. Мақтау қағаз болса, жеті нан садақа жасар едім. Жасаған, бар болсаң, солай ете гөрші. Бар малымды садақаға шалайын. Жасаған, жетім-жесірдің көз жасын көре көрші. Бармысың, Жасаған? Естіп тұрсың ба?»

Кемпір теңселе орнынан тұрды.

– Балам, тамақ жейсің бе?

О несі? Аузына бөтен сөз түспегені ме? Қайдағы тамақ?

– Түйе сайда жайылып жүр. Нұрбикеге...

– Нұрбикеге алып кетейін бе? – делі үрейленген бала.

– Иә, иә... Жоқ, жоқ. Айтпақшы, Ақжібек бар екен ғой.

– Ол неге керек?

– Жүр, мына хатты оқытайық. Тез жүр, балам. Тезірек жүр.

Баланы қолынан қатты қыса ұстап алды да, Рысекеңдікіне қарай жөнеле берді.

— Әже, бір кебісің түсіп қалды ғой, — деді Нияз күлерін де, күлмесін де білмей.

— А?

Кемпір оның сөзін де, күлкисін де естіген жоқ.

— Кебісіңнің біреуі жоқ деймін. Мәсің саз болып қалды.

— А? Иә, Иә. Әуелі Ақжібекке барайық. Мынау Мырзаштан келген бе әлде кімнен?

— Мен оқи алмайды дейсің бе, әже? Фамилиясы мен аты ап-айқын жазулы тұр. Әп-әдемі жазылған.

Кемпір тоқтап қалды кенет.

— А-а... Нұрбике оқыды ма?

— Жоқ. Мен үйден шығып бара жатқанда берді...

— Кім?

— Етікбай... Пошталіон... Ол, Етікбай, қазір хат таратады ғой. Үлкен сөмкесі бар.

— Жүр, ендеше!

Кемпір кенет тағы орнынан қозғалды. Рысекеңнің үйінің алдындағы ит өліп қалғандай тырп етпейді. Далада жан жоқ. Бәрі де үйде шығар. Жаңбыр үйдің төбесін де, жер еденін де аямаған. Шұрық тесік. Төбе түгелдей ылғал, сылағы құлап түскен жерлері де қаумалап тұр салмақтан. Жаңадан бір үрлік сыныпты. Бұрышқа тығылып, Ақжібек мұңайып, «Ақбай» күйін тартып отыр. Ие, бәрі үйде екен.

Кемпір қолындағы көк қағазды ыссы шок ұстаған адамдай еппен үйдегілерге түгел ұсынды. Ауыр, әлемет ауыр заттай немесе түсіріп алам ба деп қорыққандай. Көсеумен ұстаған шоқтай. Үйдегілер бірдеңенің болғанын күнілгері сезгендей, бәрі бозарып, үнсіз қалды. Домбыраның соңғы, әлсіз үні ғана бұрышта зыңылдап өліп барады. Кемпір Ақжібекке бұрылды. Қолы әлі сол күйде. Рысекең етік жамап отыр екен, ол да тарамыс, тебен-біздерін алдынан ысырып тастады. Ақжібек үркектеп, кемпірге жақындады да:

— Қане, әже... — деді. Кемпір қағазды берді. Бірақ баласының қолын одан сайын қатты қыса түсті.

Ақжібек орыс сөздерін аздап бұзып оқи жөнелді. Әуелі дауыстап, сосын даусы төмендей берді. Ақырында, ең соңында, «погиб» деген сөзді тіпті жай, әрең айтты. Бірақ бұлардың ішінде осы сөздің шын мәнін білетін өзінен бөтен ешкім жоқ еді. Дегенмен, беті бозарып, көзіне бір тамшы жас ойнап шыға келді.

— «Бәгіп» деген не? — деді кемпір нағыз ауыр сөздің үстінен дәл түсіп.

Ақжібек әуелі әкесіне, сосын шешесіне, сосын кемпірге жаутаң-жаутаң қарап, көзінің жасын тыя алмады.

— Айтсаңшы, құлыным!

Ернін тістеп алды да, ол:

— Жақсы қағаз... емес, әже... — деді де, жерге қарады. Алғашқы екі сөзді айтқанда кемпір жүрегінде қайта ояна бастаған үміт сәулесін, жана бастаған үміт отын соңғы қара тастай ауыр сөз лап еткізіп сөндіріп жіберді.

Кемпірге үйдің іші сәл қараңғыланып, ақырында сөйілгендей болды. Осы кезде құлағымен ап-айқын күні кеше өзі естіген бұлсыз күнгі қатты дауысты тағы бір естігендей. Жок, әлде тек солай болып кетті ме? Әлде құлағында қалып қойған түндегі көп найзағайлардың бірі ме? Әлде оқша жауған қара жаңбырдың үні ме? Түндегі тамшының бірі ме екен қағып кеткен құлынын? Қара жаңбыр солай ғой. «Не болып бара жатырмын жарық күнде? Кім сүйейді қолтығымнан?»

Тойған келіп кемпірдің қолынан ұстап еді, оны қағып жіберді. Ища деспеген келіні еді.

— Жүр, құлыным, үйге барайық, жүр.

Кемпір баланың қолынан тартып, есікке қарай беттеді. Енді ғана есі кіре айқайлаған Ақжібек:

— Әже, Мырзаш ұлыңыз хабарсыз кетіпті, — деді. Бірақ кеш еді. Кемпір бәрін түсінді. Бәрін білді. Енді ештеңені біліп я түсініп қажеті жоқ. Түк қажеті жоқ. Түк қажеті жоқ. «Мені алдай алмайсындар. Менен көп жасағандарың жоқ. Менің көне жүрегім бәрін ұқты. Жаңағы дауыстар, Ақжібектің көз жасы, бәрі-бәрі соны айтып тұр. Мен құрыдым. Мен құрыдым. Қара шаңырақ құлап түсті. Кешегі итсигек сияқты. Тек Ниязжанға білдірмеу керек енді. Бөтен ештеңе, ештеңе де қалған жоқ. Тек сол ғана».

— Ниязжан, жүр үйге. Жок, жоқ, айтпақшы, сен осында қал. Құлыным, қолыңды қатты қысып жіберіппін ғой. Өкең табылады. Жоғалып қайда барар дейсің. Сен осында қал. Сағынмен ойна. Солай ғой, Сағын. Мен үйге барайын.

Кемпір сүйретіліп жүре берді, Нияз аңырып тұрып қалды.

— Ене, тізе бүгіп отыра тұрсайшы. Біз ертіп апарайық.

Кемпір Ниязға бірдеңе айту керек деп ойлады. Тоқтады. Бұрылып артына қарады. Сосын тағы да:

— Ниязжан, өкең келеді. Табылады. Бұл тек қағаз ғой. Сен кешке дейін осында ойна. Кешке дейін маған ешкім келмей-ақ қойсын. Мен өзім... — дейді.

Ақжібек:

— Бөтен бөлімдерге қосылып кеткен шығар, күні ертең-ақ хат келеді, — деді. Енді ол түрегеліп кетіпті. Үйдің ішіндегілердің бәрі түрегеліп, мына үш-төрт жерден тіреген тіреуіш бағанадай қатып қалған. Адамдардың бәрі бір мезетте отыра кетсе, төбе опырылып құлап түсетіндей. Кемпір тағы күбірлеп:

— Иә, сүйтіндер, — делі.

Сосын жай бұрылды да, табалдырықтан аяғын өдеттегіден де гөрі еппен көтеріп, бөлмеден шығып кетті. Артынан еруге ешкім бата алмады. Нияз жағдайды өлі толық түсінбеген сияқты. Жан-жағына жаутандап қарай береді. Сағын оның жанына келіп, бір қалта асықты қолына ұстатты:

— Мә, біржолата ал. Төрт қызыл сақасы... бар... Алшыдан бөтен түспейді. Қорғасын...

— Айналайын, қалған бір көзгелдек қаймақ бар еді, Сағын скеуің жеп алып, хан ойнаңдар, — деп Тойған қапылуда. Тек Рысекең ғана Ниязға ештеңе деген жоқ, қасына келіп, мұрнын мырс еткізіп бір тартты да, теріс қарай беріп:

— Қайран жақсы бала... Жақсы бала еді, — дей берді. — Қайран жақсы адамдар-ай, қайран! — деп басын шайқай береді.

Кемпір басын жерге салып жіберіп, еңкінгеніп үйге қарай келеді. Жерде әр түрлі шөптер. Саз балшық дымқыл. Әр түрлі иістер. Шым-шытырық. Шырмауық па, изен бе, жапырақтар ма, ұсақ жәндіктер ме? Көк, жасыл, тіпті қызыл шөптер. Бәрі көз алдынан зымырап өтіп жатыр. Иә, мынау сай екен ғой. Сайда түрлі-түсті шөптер көп болады. Жасылы көп. Көздің алды жасылға толып кетті. Мына жерде тілдей бір көк жапырақ қалды. Жаңағы қағаз сияқты түрі. Сайдан шығарда құлап түсті кемпір. Қатты құласа да, еш жері ауырған жоқ. Қолына кірген қырыққыз тікен де ауыртпайды. Алды да лақтырып тастады. Жусандық басталды. Бозғылт бояу. Кей жусандардың басына ұсақ қоңыздар шығып алған ба, немене? Әлде түйіртпектері ме? Ау, мынау итсигек қой. Жасыл итсигек. Түнде жүрегім неге қараптан қарап дүрсілдеп еді? Кешегі дыбыс не? Мына қоңырқай не? Үй екен ғой. Есік. Шиден тоқып, сыртын киізбен көмкеріп еді. Сарт етіп жабылды. Бүгін есік ауыр. Киіз есіктер судан кейін ауыр болады. Үй де ауыр. Ауыр, ауыр... Денені басып бара жатқан ауырлық.

Апырау, бұл не? Сәл ұйықтап кеткендей ме? Қой...

Кірді де, аңырып тұрып қалды. Кемпірдің сезімі алмастай өткірленіп барады. Енді не істемек? Бәрі айқындалды үй ішіндегі заттардың. Иә, бәрі дәл баяғыдай. Тек ойлануға, жылауға болады. Неге ойлануға? Неге жылауға? Тек естен айрылмау керек. Иә, тек естен айрылмау керек. Иә, иә. Өне, төрде көрпе. Бір шеті қыртыстанған. Үстінде жастық жатыр. Мырзаштың жастығы. Көрпе де солай. Оттай жанады-ау. Қызылдан тыстаған еді. Уықтағы қыстырулы екі кітап. Олар да соныкі. Шаңырақ. Кәрі шаңырақ. Олар ұзақ жасайды. Қайда, көп болды ғой. Шаңырақтар ұзақ жасай береді... Сандық. Сүйектелген сандық. Бұл да атам заманнан. Үлкен сандық. Тай сандық. Балалары дүниеге келместен бұрын бар

сандық. Қыз күнінде, қалыңдық болып түскенде ауылынан алып келіп еді. Жүре береді екен. Жаны иттен берік екен. Сонда бұл сандықтың өмірінің қанша болғаны. Сандық үстіндегі көрпе-киіздерді алып, бөбек көтергендей жерге жайлап қоя бастады. Айтпақшы, бұл сандықтың кілті қайда? Бұрымына байлап жүретін. Шолпыша сылдырлайды кілттер. Бұрым да бітіпті-ау. Көрі жыландай жіп-жіңішке. Боз қырау.

Сандықты ашты. Көптен ашылмады-ау бұ сандық та. Нафталин иісі аңқ сте қалды. Мұнда жатқан киімдерді жылына екі-үш рет жел қақтырып алатыны болмаса, сандықты мезгілсіз аша бермейтін. Киімдердің көбі Мырзаштікі. Ең бестінде жайылып ұлының сары атлас көйлегі жатыр, белгісіз бір алып аңның терісі сияқты. Мұны ол соғыстан бұрын облыс орталығына КомВУЗ-ға оқуға барғанда киіп келген. Көйлекті еппен көтеріп алды да, жағасынан сүйіп, бетіне басты. Баласының иісі бар ма, жоқ па? Нафталин иісі көбірек. Бірақ жыламады. Мынау бешпеті. Нұрбикеге ұрсып, тазалап қой дейтін. «Сорлы Нұрбике. Ол әлі естіген жоқ-ау. Шағыр шауып жүр ме екен? Біз шөп, дүзген, жусан, итсигек шауып жүргенімізде, ол әлдеқашан-ақ дүниеден өтіп кеткен екен ғой... Әдемі мен Сұлушаш, Тілектүл мен Ниязжан, оларға қоса мен сорлы бақытсыз болып қалдым ба? Айналайын Мырзашым, қалайша ғана көз жұмдың? Бізді тастап далаға, қара суға батып кете бергенің бе?»

Кемпір өзінің де сары атлас көйлегін шығарды. Мұны да сол жолы Мырзаш қаладан әкеліп еді. Өзі анда-санда бір киетін. «Балаларым оралса, көзімнен қуаныш жасым сорғалап, осы көйлекті киіп, сүрініп-қабынып алдарынан шығам ба деп едім мен сорлы. Мынау пальтосы. Қара елтірі жағасы бар. Осылардың бәрін посылкамен салып жіберіп еді. «Әскер формасын кидім, қатып кетеді екен», – деп жазып еді-ау хатында. Енді бұларды кім кимек? Несіне бәрін сақтадым? Кімге бәрін сақтадым? Не үшін бәрін сақтадым?»

Қой, тұрайын... Тұрғанда, қайда барайын?»

Кемпір үйден шықты да, ойланбастан-ақ бетімен жүре береді. Аяқтарының өздері-ақ алып келе жатқандай. Ол әлі қозіне бір тамшы жас алған жоқ. Тек жоқтау сарынымен іштей күбірлеп келеді. Көзінде жас болса да, алды ақ тұман. Көздің нашарлығынан ба? Мына дүние не болып бара жатыр? Қарайып барады ғой... Тас қараңғы ғой... Ең болмаса жұлдыздар қайда? Баяғыдай... Жоқ, жоқ, ештеңе жоқ... Баяғыда, қыз күнінде күн тұтылғанда осындай болып па еді? Онда жұлдыздар бар еді ғой ең болмаса.

Шышында да, кемпір ештеңені көрмей қалды. Көз алдындағы жусандық, сұрғылт жер, бүкіл қырлық қараңғылыққа

бірден ене берді. Басы зың етті тек. Бейне бас сүйектің ішінен мың құмырсқа жүгіріп өткендей. Теңселе тоқтап қалды. Әуелі қорқып қалса да, кейін өзін бекітті. «Көз соқырлық деген осы ма екен? Мырзашым жоқта маған жарық дүниенің қажеті қанша? Неге одан сайын қарая түспейсің! Неге одан сайын көр қараңғыланбайсың!»

Бірақ кішкенеден соң алдындағы қараңғы шымылдығы бірте-бірте сейіліп, дүние қайта жарықтана бастады. Міне, ақырында қалпына келді. Бір сәттен кейін қайта ашылды. Енді құлағындағы зыңылдан бөтен ештеңе жоқ. Жүріп кетті кемпір. Жалғыз аяқ жолмен кебісі тырпылдай тартып келеді. Кемпір кенет өзінің кебістерін қашан киіп алғанын есіне түсіргісі келіп еді, одан ештеңе шықпады. Нияз айтып еді-ау жоқ деп. Міне, келе жатыр ғой. Тырп-тырп, тырп-тырп... Қазір осы екі кебістің билігінде сияқты көрі адам. Осылар алып келеді жалғыз аяқ сары жолмен. Кенет кемпір өзінің босай бастағанын сезді. Көз алдында көп қауым көрініп қалып еді осы мезгілде. Қабірлер ғой. Мында оның шалы жатыр. Біраз балалары жатыр. Көзінен жас енді парлап ағуда. Шалына келе жатқанын енді сезді кемпір. Балаларына. Мынау суық қабір емес, толып жатқан адамдар: тумалар, бір рудың көрі-жастары ғой. Үнсіз ауыл ғой бұл. Шалының қабіріне ентіге жеткенде бетін жас жуып кетті. Шыдай алмады. Бірақ дауыс шығармады. Шалына айтатын сөздерін дайындап келеді. Әлде тек солай сияқты ма? Қайдағы сөз.

«Не бетімді айтамын саған? Мен сорлы саған не хабар, қайбір жақсы хабар алып келе жатыр дейсің? Мырзашың жоқ енді, шал. Бү-ү-үл дүниеден жөнелді. Әлдилеген ақ бөпең, бетінен сүйген бал балаң, есейіп ержеткен, ат жалын тартып мініп, қан майданға жөнелген қара көзді Мырзашыңның жанары мәңгі жұмылыпты. Бір ауна, сорлы, орныңнан, қалай шыдап жатырсың?»

Кемпір құлпытастың қасындағы жыли бастаған топыраққа құлағанда, алғаш рет шерін төге дауыс етіп жарыла жылап жіберді. Қабір топырағы сарғыш, дымқыл, жылы екен. Құлпытаста арапша емес, қазақша, шалдың аты ойып жазылып, қызыл сырмен боялыпты. Кемпір жер иісін мықты сезіп жатыр. Жер дымқыл. Ол да жылаған ба? Кемпірдің, оның даусын есітетін бұл маңайда ешкім жоқ. Тек тоғайлар. Тек бір қабірдің үстіндегі сұр күйкентай. Тек төмен ұшып, енді жоғарылап бара жатқан ұсақ құстар. Құлпытастар. Құлпытастар...

«Аспандап ұшқан ақ сұңқар,
Артыңа тастап, аңырадым,
Құлап та түсті-ау шаңырағым!
Неғып жатсың былқ етпей,

Үйінді ойран алғанда,
Аспаннан түскен қызыл от
Жарқ етіп жайды алғанда,
Қара шаңырақ орнында
Қара күйе қалғанда?!
Мырзашыңнан айрылдың,
Қанатымнан қайрылдым,
Бишара болдым мен сорлы...
Күннің жарық күнінде,
Айдың жарық жүзінде,
Қара түн басты кеудемді.
Ең болмаса қу құдай
Мені де бұрын алмады-ау!
Құдайдың кәрі қатты екен,
Жыландай шұбар бір хабар
Аямай мені шақты ғой. Аһ!
Тұрсаңшы енді орныңнан,
Аңыратып қоймай осылай!
Я болмаса мен сияқты сорлыны
Қара жер бастыры-ып қоймай,
Алсаңшы жылдам қасыңа. Аһ!»

Кемпір жорғалап жүріп, балаларының қабірінің басына да шерін төкті. Олар әдейі салғандай, әр кезде қайтыс болса да, бір кезде ұйықтап кеткен адамдай, тіпті бір киіздің үстіне көсіліп-көсіліп жата кеткен жандардай қатар жатыр.

«Айналайын көп бөбек,
Кеудемдегі өрт бөлек.
Жатсындар ма тып-тыныш?
Анашың келіп тұрғанда,
Жамырап неге «апалап»
Шулап тұра келмейсіңдер-ай?!
Құлындарым-ау!
Ең болмаса Мырзашқа
Бұйырмады-ау сендердің
Алақандай қастарың,
Құшақтасып жататын!».

Кемпір ұзақ жылап, аһылап жоқтау айтты.

Ол жоқтау айтпағалы қанша заман. Шалы өлгенде де мұндай жыламап еді. Сексен екіге кеткесін бе әлде ауруы ұзаққа созылып, еті үйренгесін бе? Қайта өз келіндері, сосын басқа да алыс-жақын келіндері кезекпелесіп жоқтау айттыққан. Жоқтау сөзін бұл көп білмейтін де. Тек ертеректе, жас кезінде айтатын. Қазір сол сөздердің біразы жамырап өздері келіп құйылып жатыр. Қарлыққан дауыс аһ ұрып, осы қауымда жатқан барлық өліктерді тебіренеткендей. Шын

жүректен жылағаннан адамдар тірілер болса, қазір олар қабірлерінен көтеріліп-көтеріліп шыға бастар еді де, осы жер жұбатушыларға толып кетер еді.

Кемпірдің әлі бітіп, тамағы кеуіп, жүрегі дүрсілдеп, басы айнала бастады. Еңбектеп жүріп, біресе шалының қабірі басына, біресе оған жалғас балаларының қорғанының басына жете, екі арада жас төгіп жүр. Ақырында әлсіреген ол шалының құлпытасының қасына құлады. Тек екі иығы көтеріле еңкілдейді. Біраздан кейін әжім қолымен құлпытасты сипады. Маңғыстаудан әдейі алдырған ақ тас еді бұл. Шеберге қашатып жаздырған ақ тас еді. Жазу үңгімелеріне томарбояудың қан қызыл бояуын құйған ақ тас еді. Арғы беттен қара нарға артып әкеліп орнатқан ақ тас еді. Жазуын танымаса да, шалының маңдайындағы әжімінен сипағандай тарамыс қолымен тас бетін сипайды. Иә, бұл шалының беті ғой. Құлпытас – өлген адамның беті. Оның бөтен беті болмайды. Тасқа қарап күбірлеп, бірнеше рет «түрсайшы» дейді. Көз жасын жаулығының шетімен сұртуде. Онысы сарала. Ұзын койлегінің етегі, қолы, беті – бәрі де қабірдің дымқыл топырағына боялған.

«Ahh!»

Кемпір кеудесінен тағы бір күшақ жалын от шашып, сыртқа бүрк етіп шыққандай. Көз жасын тауысқандай. Іште тек жалын, от, күйік қалыпты. Оны сөндіре алатын жас жоқ. Жас та таусылады екен-ау! Теңселе басып орнынан тұрды. Аспандағы бұлттар одан сайын үркіп, көтеріліп кетіпті. Бірмағамбеттің қабірінің басында күйкештай отыр. Жылай ма, немесе? Даусы зарлы шығатын сияқты. Қабірлер, жаңа қабірлер, ескі қабірлер, шым қабірлер, саман қабірлер, тас қабірлер – бәрі де кемпірді аяп, езіліп тұрған сияқты. Осы жатқандардың бәрін біледі кемпір. Күлкілеріне дейін. Мінез-құлықтары, жастары. Бөріп-бәрін біледі. Ана қабірдің иесі көңілді адам еді. Мынау үндемейтін сылбырлау. Бірақ қабірінің еңсесі көтеріңкі. Біраз құрдас шалдар мен кемпірлер жатыр екен-ау... «Менің де кететін уақытым болыпты ғой». Маңай сүп-сұрғылт. Ең аяғы, қырдың астындағы шалғын да кілемдей жайнап тұрған жоқ. Біртүрлі мұңды. Ақ күм сарғайып бұлдырайды. Әншейінде айқын көрініп тұратын аудан орталығы да боз тұманда.

Кемпір сүйретіліп қауымнан шығып, жанындағы биік жардың басына келді. Осы жардың дәл асты кемпірдің тоғайы. Қалың шидің ішінде, төбесі өлдеқашан опырылып түскен, тек қабырғалары ырсыып қалған шым үйдің сүлдесі бұ жерден ойыншық сияқты көрінеді. Мырзаш осында көп тұрып еді, әнеу бір бұрышта ойнап отырғанды жарататын. Жас күнінде табалдырыққа кеп сүрініп құлайтын. Далаға шықса,

құлыққа қарай жүгіретін. Сонда үрейленіп, зар қағатын кемпір. Құдықтың суына үңіліп қарап тұруды қатты ұнатушы еді Мырзаш... Сосын не... иә, есейген кезінде мына қырдың басынан жалғыз аяқ жолмен дедектеп сайға қарай жүгіруші еді. Бұл жер Мырзаштың дүниедегі ең бір қимас жері еді. Аудан орталығына көшіп кеткеннен кейін де жаз күндері осында келіп, киіз үй тігіп, кеңсеге атпен қатынайтын. Қасиетті жері еді ғой осы.

Кемпір жалғыз аяқ жолымен төмендей берді. Екі-үш рет тоқтап, дем алды. Жазатайым ұшып түссе, төменге дейін тоқтау жоқ. Мына жерде, дәл тіл баурайда бір ағаш өскен. Не ағаш екенін де білмейді кемпір. Бәрі де оны тек «ағаш» дейтін. Балалар соны қызықтайтын. Оның үсті көктем күндерінде толып тұрған мереке еді-ау. Оған қонбайтын құс жоқ-ты. Бұлттан бөтеннің бәрі осыған қонып кетеді дейтін марқұм шалы. Осы маңайдың үкісі-сәні боп еді. Қазір ол да жалғызсырап, мұңайып қалыпты. Кемпір мұны қанша жылдан бері білсе де, я үлкеймсіді, я кішіреймейді. Осы күйінен айрылатын емес. Мәңгі өмір сүретін ағаш емес пе екен? Ағаштардың кейбіреулері мәңгі өмір сүреді дейді ғой. Мына қыр-жар, өзен-су — бұлар да өлмейді ғой. Біз өлсек те, осы бұрыш өлмейді. Бөтендерге қоныс болады. Тек жол өледі-ау деймін. Мына жалғыз аяқ жол бітуге айналыпты ғой. Тіпті даңғыл, сайрап тұрған жолдар да өледі. Мәңгі өмір... Қайда екен сол? Адам баласына неге мәңгі өмір берілмеді екен? Жаңа-жаңа дүниенің сырын танып келе жатқанда өліп кетеді. Ал жаңа туған балалар оны түсіну үшін тағы да аз өмірінің жартысын сарп етеді. О несі екен, ә? Қаншама шырақ, жалын, гүл өмірлер сөнді. Бірақ олардың орнына жаңалар өсіп шығып жатыр ғой. Дегенмен, әрбір адамның өзінің маңдайына жазылған ғасыры бар. Қанша бұлқынсаң да содан шыға алмайсың. Бір көлдің балығы шоршып екінші көлге түсе алмайтыны сияқты.

Бұл ойлар кемпірге аз да болса қуат бергендей. Міне, құдық. Бетін шылау ма, кіреуке ме, жеңіл шарбы басқан. Таңертең су алуға келгенде, ол өзінің жүзіп осының тұнық бетінен қоретін. Мына шилер. Қаншама тарттым сендерді? Қанша шыпта, үй орағыш шилер істедім? Баданадай жуан, бойшаң берік шилер өседі мұнда. Шидің арасынан тек аттының басы ғана қылтып көрінетін еді-ау.

Тоғай... Үйінің орны. Терезелері аңырап тұр. Кемпір ескі үйдің ішіне кірді. Жыламаймын ғой, бәрібір жылайтын жас қалған жоқ деп ойлап, жынды адамша екі бөлмесін жай аралап шықты. Бір тіршілік белгісі болсайшы. Тек біртүрлі иіс бар. Күйік иісі ме, шірік иісі ме, немене?

Сүйретіліп есік алдына қайта шыққан кемпірдің көзіне ескі күлде шөгіп жатқан қара нары оттай басылды. Оның көзінен де сорғалап, су ма, жас па, бірдеме ағып жатыр екен. «Көз жасы ғой мынау», – деп кемпір ойлап болғанша-ақ, жарықтық, орнынан атып тұрып, бір рет гүрілдей ыңырысып жіберді де, кемпірге қарай талтандап желіп кетті. Тез жетіп, қайғысына ортақтасқысы келгендей. Тап осы кезде кемпір шыдай алмады, аяқтары өзінен өзі бүгіліп, отыра кетті. Нар келіп, өзінің түкті еріндерін оның бет-аузына тақап ыңырана иіскегенде, кемпір оның мойнынан құшақтай алды да, еңіреп жіберді. Көз жасының қайдан құйылып кеткенін. Қара нар алдыңғы екі аяғымен шөге, басын кемпірге сүйеп, қара темірден құйып тастағандай қатып қалыпты. Кемпір үнсіз еңіреп жатыр, еңіреп жатыр.

Шилер қозғала бастады. Аспанға бұлт қайта үйіріліп, қарайып барады. Қайдағы бір күс үн қатады. Қыр басына бір атты шауып шыға келді. Бұл кемпірді іздеп жүрген Рысекең. Төмендегі суретті көріп, ол аттан секіріп түсті де, қолындағы қамшысымен жердің жонын бір тіліп жіберіп, екі шекесін қос қолдай ұстай алып, еңкілдеп отыра кетті.

Енді кемпір мен нардың көз жастары бір бұлақ болып ағуда. Үнсіз. Кемпірдің басы тағы да айналып барады: енді ол өзін осы күйде нар екеуі шексіз кеңістікте қимылсыз ұшып бара жатқандай көріп кетті. Тек басына кенет келіп, ұлы шындықтай жарқ ете қалған ой – ертелі-кеш жер бетінде өмір сүрген жалғыз ғана адамның өлімі де дүниенің бір рет тасталқан болып күйреп түскеніндей екен-ау деген найзағай ой еді. Қанша рет қирады екен сонда мына фәни дүние?!

МАЗМҰНЫ

Баспадан (алғысөз орнына)	4
Қарала сиыр	8
Отамалы	18
Қызыл ай	40
Майлыаяқ	74
Уақыт	90
Жан	98
Қара жаңбыр	136

Жармағамбетов Тобық

ОТАМАЛЫ

Әңгімелер мен хикаяттар

Құрастырған *Е.Дүйсенбайұлы*

Бас редактор *З.Серікқалиұлы*

Суретші *А.Тіленшиев*

Техникалық редактор *Р.Баязитова*

Компьютерде беттеген *Г.Есімбекова*

Теруге 15.04.02 жіберілді. Басуға 23.05.02 қол қойылды.

Қалпы 84x108^{1/4}, Қағазы офсетті. Қаріп түрі «Таймс».

Шартты баспа табағы 11,13. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 91.

«Раритет» баспасы, 480091, Алматы қ., Масанчи, 98,

оф. 14, тел.: 92-35-83, 92-36-83, факс 92-17-19.

Тапсырышының диапозитивінен

«Курсив» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінде басылған

Кейіпкерлерінің имани тазалығы,
ізгілік ойлары, аңызға айналған
сыршылдығымен оқушыларымыздың
талай ұрпағына қызмет етер
Тобық Жармағамбетовтің бұл
кітабы көп томдық «Қазақ
прозасы қазынасынан»
сериясына ел ықласын аударар
ырысты басылымдардың
бірі болар деп ойлаймыз.

Қазақ
прозасы
қазынасынан

